ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

III.
SPRE ÎNSENINARE

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

ORIZONTURILE MELE

O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

III.

SPRE ÎNSENINARE

EDITURA N. STROILĂ
Bucureşti, Strada General Budişteanu No. 8.
1934

III.

SPRE ÎNSENINARE

XXVII.

O nouă viață politică: „Blocul" de guvern

Singurul mieu rost, în momentul cînd liberalii luaseră din nou puterea prin farmecul pe care Ionel Brătianu îl exercîta asupra timidului rege Ferdinand, complect dominat de acela care-i zicea „Maiestatea Ta", era ziarul. E adevărat că, fiind eu încă la Iași, cel reinstalat în scaunul ereditar de președinte al Consiliului mi se adresase și mie ca să fac parte din noul său Ministeriu, adecă, mai precis, ca să figurez într'însul alături de Ardeleni, cari nu știau încă, a doua zi după amețitoarea victorie și realisarea unității naționale, în care nu mai credeau, pe ce lume sînt. Dar această invitație se făcuse în forma cea mai jignitoare. Mîrzescu, cu care întrețineam legături bune încă din vremea cînd, pierdut în mulțimea deputaților partidului, își pipăia terenul, primise o telegramă de la șeful sau, pe care ținea să mi-o arăte, fară ca acest tînăr așa de inteligent și care cunoștea oamenii să fi crezut că ea mi-ar putea face plăcere. În acea misivă stăpînească i se spunea cine trebuie să fie prefect de poliție la Iași și pe urmă se adăugia — corespondența directă fiind socotită probabil ca o derogare de la o maiestate restaurată — și oferta pentru mine a unui loc de ministru fără portofoliu. Am luat

articolul prin care condamnam egoismul încrezut care făcea pe liberali să iea singuri puterea și l-am rugat pe amicalul emisariu să-l trimeată la București ca singur răspuns.

Foaia îmi rămăsese, dar în ce stare! Revenită la București în atît de modeste condiții, ea ajunsese total neobservată. Nici la un sprijin al prietenilor miei nu mă puteam gîndi: ei se împrăștiaseră. În tot timpul luptei noastre așa de grele, îmi impusesem să nu am nicio preocupație decît a ei și suprimasem de pe titlul „Neamului Romănesc" calificația de partid. Se înțelege — am arătat-o și mai sus — că oamenii ambițioși și grăbiți au considerat aceasta ca o retragere din politică și căutaseră a lua locul care devenia, astfel, liber. Pănă și pitorescul Zelea Codreanu, așa de mîndru de frumosul său cojoc bucovinean și de cămașa înfoiată, se vedea acuma șeful unei organisații părăsite de mine: acest interesant bărbat, înstrăinat acum și de d. Cuza, se simția de altfel de o esență supraumană; povestia cum, la Chișinău, ținuse o conferință „grozavă", la capătul căreia lumea, fermecată, se întreba cine vorbise de fapt: gura lui pămînteană sau chipul de pe părete al Domnului Nostru Iisus Hristos, și, ceia ce era îngrijitor, aceasta, misiunea mesianică pe care o va transmite mai tărziu, mediocrului și violentului său fiu, *o vedea* în adevăr. Cite unul rămînea la „Liga" pe care, și cu ajutorul d-lui Cuza, — cu care mă întîlnisem, după o ruptură publică în Parlament, a cării răspundere n'o port eu, în casa simpaticului tînăr avocat Melic, care va rămînea un timp strîns legat de mine, luînd și secretariatul partidului —, o alcătuise generalul Averescu. Prietenul mieu de mulți ani, cumnatul mieu Ștefan Bogdan emigrase la liberali și îndemna pe cîți mai aveau credință pentru mine să-l urmeze la noul său domiciliu.

Ar fi fost destul ca să desguste pe oricine de o activitate politică în care, cu oameni incomplect educați supt

raportul moral, este așa de puțină credință, consecvență și măsură a propriilor puteri, ba chiar și cea mai elementară pudoare. Ziarul însă mă reținea, și mă dădusem lui cu totul. În fiecare dimineață, cu felia de slănină a porcilor miei defuncți în buzunar, porniam spre imposanta clădire unde nu știu cum căpătasem adăpost cu tipografiile mele reunite și nu știu cum, iarăși, eram în stare a-i plăti chiria, mai ales după ce se isprăvise carnetul de cecuri pe care, în momentul cînd se părea că trebuie să închid ziarul, mi-l pusese la disposiție prietenia, nouă, a inginerului Tiberiu Eremia. Aceasta până în clipa cînd o adesiune neașteptată, a lui Enacovici, fiu de Botoșăneni, om de o rară energie, de o pătrunzătoare inteligență, de un instinct superior al afacerilor, mi-a dat un sprijin material care-mi lipsise totdeauna până atunci: mașina lui de cules, pe care a isprăvit dăruindu-mi-o, avea să-mi fie de acum temeiul răspîndirii jurnalului.

În acea mare casă de raport din fața Vămii Poștei, plină și de anume mistere, căci la poarta ei se putea vedea un copilaș blond care sămăna perfect cu cineva bine cunoscut mie, redactam aproape tot ce se cuprindeà într'o foaie care nu-și putuse găsi decît un număr foarte restrîns de cetitori: eram pe la patru, cinci mii din cele douăzeci și cinci de mii de la Iași. Între mine și creațiunile pe care le-am putut face se stabilesc însă legături pe care nicio neizbîndă nu le poate rupe: cu ele împreună merg pe un drum de pe care nicio părăsire și nicio înțelegere de la cei din jurul mieu nu mă poate îndepărta. Aceasta fără a introduce misticism în ce am în fața mea și fără a crede că prin mine și numai prin mine sînt a se îndeplini lucruri în a căror neapărată îndeplinire, dacă nu se merge către sigura catastrofă, cred însă din toate puterile sufletului mieu.

Puțină lume se abătea în odăița redacției, și mai mult importuni, torturați de cheful de vorbă, dintre cari unii,

peste aşteptările mele, dacă nu şi ale lor, erau meniţi la foarte mari situaţii într'un viitor apropiat. Nu se poate zice că mă îmbulziau prietenii. Acasă, unde aşezasem pe rafturi împrumutate de la banca de jos cărţile mele, pe care mi le păstraseră cu atîta credinţă, în tainiţa lor din balconul de la Vălenii-de-Munte, lucrătorii miei — şi cu cîtă duioşie le recunoşteam, le pipăiam, le desmierdam pe fiecare, aşa mucezite, decolorate, mincate de mucegaiu, cum erau! — se abătea doar vre-un Ardelean căruia-i trebuia o revisie a traducerii în franţuzeşte necesară luptei ce se ducea încă pentru stabilirea hotarelor noastre. Afară de d. Şt. C. Pop, atît de interesant prin caracterul pătrat al persoanei sale fisice, al masivului său cap, prin rostirea zdrumecata, cînd poruncitoare, cînd tînguioasă, a unei elocvenţe reale, dar de un tip cu totul particular, nu ştiu să mai fi primit pe cineva în acea miserie rău mirositoare şi veşnic flămîndă a omului cu desăvîrşire uitat în clipa răsplatirilor, care aşa de larg căzuseră asupra fugarilor şi unor trădători mai puţin cunoscuţi. Apariţia unui grup de Bucovineni şi Bucovinence m'a uimit: ce căutau aceşti oameni de treabă în catacombele mele? A fost o plăcută surprindere, în complecta mea isolare, cînd d. de Saint-Aulaire m'a invitat la Legaţia francesă pentru a-mi pune la gît cravata Legiunii de Onoare. Aceia sînt oameni cu ţinere de minte...

Aflam prin alţii, un Al. Lăpĕdatu, pe care-l recomandasem lui Brătianu pentru conferinţa de la Paris, un Nistor, evenimentele unei vieţi politice care nu-şi găsia drumul şi în care Ardelenii intraseră de partea unde masa era întinsă şi nu se cerea niciun risc pentru îndreptarea unor aşa de urîte moravuri politice. Aşa şi pentru ultimele capitole ale războiului nostru: atacul unguresc, pătrunderea, un moment biruitoare, a bandelor lui Bela Khun, revanşa noastră fulgerătoare, întrarea în Budapesta. Odată, un tînar a venit, în uniformă de ofiţer,

la mine în redacție, aducîndu-mi, cu un aier de impresionantă gravitate, un plic pecetluit cu negru. M'am zguduit la gîndul că fiul sau ginerele mieu au rămas pe cîmpul de luptă. Era însă cunoscuta scrisoare, adresată tuturor conducătorilor de partide, și socialistului, care a publicat-o, prin care principele Carol renunța la drepturile sale de succesiune. E ușor de închipuit cum am putut primi vestea acestei noi greutăți care se adăugia la cele supt care se zbătea țara, neajunsă încă la siguranță și la stabilitate. Nu mă gindiam atunci că împrejurări foarte apropiate imi vor da putința de a influența asupra retragerii unui act care primejduia continuarea, atît de necesară, peste orice greșeli, care se acumulau, din nenorocire, a dinastiei.

În fața necesității, netăgăduite, a iscălirii unui act impus de arbitrii lumii, cari decideau la Paris, act prin care se impuneau clause neplăcute, dar, din fericire, nerealisabile, Brătianu, potrivit cu obiceiul său de a sta la putere numai cînd e bine, se retrăsese. Totdeauna plin de intenții bune, pe care și avea curajul de a le duce la capăt, dar supus influenței cui avea ultimul cuvînt și permanent dominat de mintea sigură a principalului său sfetnic, regele Ferdinand a încercat încă odată realisarea celui mai scump vis al său: o concentrare națională în jurul Coroanei. Un înalt magistrat, Corneliu Manolescu Rîmniceanu, pacific colos, om de un spirit așezat și amabil, a fost chemat la Palat, și el se credea acum de fapt președinte de Consiliu, distribuind cărți de visită de care m'am învrednicit și eu, cînd, pe neașteptate, misiunea de a forma un nou Ministeriu a fost dată generalului Văitoianu, unul din stîlpii resistenței în momentele de panică. Meritosul ofițer, gata oricînd de o înțelegere, era încă de atunci legat de partidul liberal, și omul care „guverna din oposiție“ îl putea deci admite, dar cu condiția că și noul prim-ministru va opune

ultimatului lui Clemenceau aceiaşi resistenţă absolută din care Ion Brătianu îşi făcea un aşa de mare titlu patriotic. D. Văitoianu luase Internele, şi numise secretar general pe un alt ofiţer, colonelul Manolescu, creatorul, în timpul războiului, al Caselor Naţionale, fiu de ţeran de la Breaza, simplu şi drept.

Trebuia să se facă alegeri, şi şeful partidului liberal aştepta de la dînsele, el care împroprietărise pe ţerani, cum o spuneau marile afişe de propagandă, şi cîştigase războiul, o manifestare de voinţă populară, şi, neapărat, imediata sa restaurare. Terenul îi fusese pregătit şi prin supărarea generalului Averescu şi a lui Take Ionescu, cari nu voiau să presinte liste. Cît despre agitaţia obscură a aşa-numiţilor „ţerănişti", în frunte cu sprintenul învăţător Mihalache şi cu sistematica ambiţie tenace, de osoasă şi proeminentă bărbie, a d-lui Madgearu, Brătianu nu credea că are să se teamă din partea aceia. În ce mă privia pe mine şi pe cei cari din nou se adunaseră în jurul mieu, despotul pe care n'avusem prilejul să-l revăd după întoarcerea la Bucureşti şi care nu dorise să mă vadă în zilele fericite, avea cel mai absolut despreţ pentru irealitatea, şi deci lipsa de orice folos, a noastră.

În momentul primelor alegeri din România unită situaţia mea se îmbunătăţise. Un traiu omenesc devenise posibil prin darul, de un grup de prieteni şi preţuitori, format de generalul Leonte, al unei frumoase locuinţi din Şoseaua Bonaparte, clădită de un Italian într'un stil care i se părea a fi cel romănesc. De şi rîndul de sus rămînea închiriat unui ofiţer în reservă, care ţinea foarte puţin samă de nevoia de linişte a cui lucrează şi are nevoie de concentrare — şi ce-am mai avut de lucru pentru a ieşi din carcera celor patru odăiţe pentru familie şi pentru zecile de mii de cărţi, necontenit sporite din provisiile

prietenilor miei, vechi și statornici, anticvarii Pach ! —, puteam răsufla în această casă nouă, deschisă aierului curat de la Șosea. Era și întăiași dată, la vrîsta de patruzeci și opt de ani, cînd mă găsiam supt un acoperemînt bucureștean potrivit cu un profesor de Universitate.

Reluasem, împreună cu lecțiile la școala unde alții funcționaseră și supt ocupație, și lucrările mele științifice, care fuseseră, timp de cîteva luni, complect întrerupte. Materialul prelucrat la Iași putea să apară acum în tipografia mea, de și în condiții foarte puțin favorabile, pe miserabila hîrtie de care singură dispuneam.

S'a dat astfel la tipar „Istoria literaturilor romanice“, care a format trei volume, aproape de loc cetite, cu toată noutatea de plan pe care o cuprind și observațiile personale care veniau din cetirea directă a textelor, și ele, de și s'au împrăștiat răpede, nu s'au învrednicit de o nouă ediție. Tot de supt aceste modeste teancuri a ieșit „Istoria poporului frances“, încercarea, făcută în timpul neutralității, de a înlocui obișnuita istorie politică, militară și anecdotică a teritoriului frances prin presintarea desvoltării organice a neamului însuși: o primă ediție fusese întreruptă de războiu și colile trase nimicite de ocupanți; dar, în mijlocul unei noi, și cotropitoare, mode francese, cine sa se ocupe de această concepție, care avea măcar meritul de a fi cu totul originală ! Vorbisem la Iași și despre Slavii răsăriteni și înțelegeam viața istorică a Polonilor și a Rușilor ca o serie de acțiuni și de reacțiuni între cele două grupe de elemente înrudite pe care le despărțise definitiv orientarea unora către Bizanț și a altora către Apusul latin. Manuscrisul a fost dat și el la tipar: ma întreb și acuma dacă a găsit *un singur* adevărat cetitor.

Toate acestea erau pregătiri pentru Istoria universală, privită sintetic și organic, ca un șivoiu de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți,

cari se cereau urmăriți fiecare pănă la întăia țîșnire din pămînt. Credeam necesar ca fiecare pagină să fie scrisă după izvoare, putînd reda astfel însăși atmosfera timpului, fără care totul poate fi exact, dar nimic adevărat. O cetire imensă se impunea, și o începusem cu douăzeci de ani înainte. Pe lîngă cercetarea veacului al XIV-lea apusean, a întinderii întregi a cruciatelor, a vieții lumii răsăritene supt forma Imperiului Otoman și, firește, a fiecărui colțișor de istorie a Romînilor, legată de toată vecinătatea multiplă, pe lîngă ce trebuisem să răscolesc pentru a da în colecția lui Helmolt istoria Ungurilor și a Bulgarilor, pe lingă presintarea marilor probleme, a Rinului, a Dunării, a Mediteranei, la Școala de Războiu, adăugindu-se acum descoperirile maritime și rivalitatea între Franța, Spania și Anglia din noile lecții cuprinse în „Chestia Oceanelor" din 1919, mă pregătiam să pun alte temelii prin cercetarea paralelă a așezămintelor lumii, care au dat cele trei volume de „Desvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei", apărute la 1920, așteptînd ca elementele de unitate, esențiale peste deosebirile aparente, să fie și ele înfățișate printr'o serie de lucrări, resultate în parte și din lecțiile mele la Universitate, care vor începe să apară, cum se va vedea, numai din 1921.

Cum se refacea totul în Europa, anume cause, ale noastre și ale aliaților noștri presenți și viitori, ale neamurilor cu care aveam a lucra poate împreună, se impuneau atenției istoricului. Făcusem, la Institutul Sud-Est european, unde cîndva tratasem și istoria literaturii bizantine, pe care însă n'am redactat-o, un șir de lecții despre Albania și poporul albanes: o carticică în care puneam esența acestui curs, stenografiat, dar rămas inedit, a fost publicată, în limba francesă, încă din 1919, aducînd oarecare folos unei propagande pentru întemeiarea Statului unei națiuni cu atîtea raporturi de spre noi, și mi s'a promis de Albanesi o căsuță pe malul Adriaticei, care se

va ridica poate pe locul dăruit mie pe urmă, la Santi Quaranta, de regele național al acestei țeri chemate la viață. Pentru Romînii macedoneni, cari au avut, un moment, mari speranțe, prea răpede împrăștiate, de alcătuire politică deosebită, — și o misiune cutreiera Europa —, am redactat, în românește și în franțuzește, o Istorie a lor, tipărită cu cheltuiala unui negustor bucureștean. Într'un articol dat revistei suedese celei mai importante recomandam o Albanie liberă, care, în lipsa de oameni, ar fi întrebuințat vitalitatea admirabilă a Aromînilor noștri, noua viață pe coasta balcanică a Mării venețiene avînd să se desvolte supt un patronagiu italian care n'ar degenera în exploatare ca acea austriacă, nici în tendința de sclăvie și desnaționalisare. Cum Dobrogea era încă în discuție, am strins tot ce putea să sprijine dreptul nostru asupra ei, adăugind la cărticica din Iași, pe care d. Bezdechi, refugiat în Copenhaga, o tradusese în limba danesa: mărturiile din volumul „La Dobrogea Roumaine“. În „Drepturile Romînilor asupra teritoriului lor național“ reuniam argumentele pentru stabilirea noilor granițі, și în cuvîntarea ținută la Academie înaintea misiunii francese căutam să fixez pentru noi un rol onorabil în viața generală a latinității.

Cartea de sintesă scrisă la Iași pentru librăria Hachette și dictată apoi prietenului mieu St hl zăbovia. Librăria francesă, foarte îmbulzită, cerea o reducere de text care nu se putea acorda. Bancherul Blanc, pe care-l preocupau atunci chestii culturale, ca întemeiarea unui Teatru Popular, condus de mine, care a perit, după lungi sforțari, pentru că n'a fost înțeles, dar nu fără să reveleze artiști ca un Calboreanu, un Finți, o Piacentini, a oferit tiparirea integrală a acestei „Histoire des Roumains et de leur civilisation“, care, din nenorocire, a fost lucrată la Paris prin îngrijirea bizarului Romîno-Frances Adrien Le Corbeau, fară corectura mea, și în sama cutărui funcționar al

unei case de editură, incapabil de a o răspîndi în ajunul falimentului său. O nouă ediție a fost dată apoi în tipografia cumpărată la Viena de d. Blanc. Pentru unele suflete bune am apărut imediat ca naționalistul trădător pe care-l cumpărase Banca, — și nu-mi reservasem măcar drepturi de autor... Calomnia, scîrboasă, a fost strigată și în Cameră și colportată prin ziare care nu se dau înapoi de la nicio mișelie, iar pedeapsa prin justiție nu se poate căpata la noi. Apoi lecțiile de la Școala Superioară de Războiu asupra călătorilor la noi au format trei volume, care, acestea întru cîtva cetite, vor apărea și într'o a doua ediție.

La această operă științifică se adăugiau două încercări noi de a învia în formă dramatică trecutul nostru: „Constantin Brîncoveanu" și „Cantemir Bătrînul"; numai cea din urmă s'a represintat întreagă, la 1931, în Cluj.

Unele din lucrările pe care le adusesem în manuscript de la Iași au fost tipărite de Academia Romînă, în depositul căreia, destul de vast ca să nu fie o nevoie de a vinde cărțile, intrară pentru a rămînea. Finanțele Academiei se refăcuseră puțin, după ce, la început, ele nu erau în stare să susție nici publicarea memoriilor cetite în ședință publică, așa încît în biata mea „Revistă Istorică", apărută pe cea mai miserabilă din hîrtiile de după războiu, au ieșit nu numai comunicațiile mele, dar și acelea ale lui Dimitrie Onciul și Pîrvan.

În Academie era greu să se revie la atmosfera așa de necesară pentru lucrul de 'nainte de războiu sau, mai exact: de 'naintea osebirilor de păreri din timpul neutralității, cînd mi-a trebuit oarecare trudă ca să aduc alegerea părintelui Lupaș și premiarea cărții „desertorului" Tăslăoanu despre însăși „desertarea" lui, Nu numai că se ținuseră, cu cei rămași în București, ședințe, supt ochii și cu îngăduința, compromițătoare, a celor cari în-

găduiseră pe Bulgari să prade biblioteca, trimețînd un mare număr de manuscripte — cele mai bune erau însă în Rusia — la Sofia, dar cîte unul participase la ospețele oferite de Germani și Ministeriul străinilor cuprinsese, pe lîngă cineva pe care moartea îl culesese prea de vreme, pe harnicul naturalist, organisator al unui admirabil Museu de zoologie, Grigore Antipa, care se înfățișa totuși, și va continua să se înfățișeze, ca prietenul personal, ca intimul regelui Ferdinand.

O lămurire de la început ar fi fost poate folositoare pentru viitor, permițînd acea activitate solidară cu care de atîția ani de zile, după dispariția clicilor Tocilescu, Hasdeu, Maiorescu, veșnic în luptă între ele, ne deprinseserăm. M'am mulțămit însă cu cîteva ciocniri care trebuiau să înștiințeze că presența în aceiași societate nu înseamnă, nu poate să însemne vre-odată și relații personale. Aceia contra cărora putea să se ridice acusarea din punctul de vedere al credinții față de nația lor și al demnității personale s'au arătat, de altfel, dispuși a primi orice mustrare pentru trecutul la care luaseră parte, mergind și pănă la presintarea unor memorii pentru desvinovățirea care, față de absoluta evidență a faptelor, era, de alminterea, imposibilă. N'au trecut decît puțini ani, și tot d. Antipa s'a făcut, pe basa actelor propriei sale administrații, de hrănitor devotat al stăpînilor străini, procurorul național contra păcatelor acelora, într'o lucrare plină și de competență și de talent, și o altă scriere a aceluiași, dreaptă în conclusiile ei, presinta un program intreg pentru munca unei Romănii unite la a căreia întemeiare contribuise în lagărul dușmanului. Același grup, care-și păstrează toată solidaritatea, aproape francmasonică, a propus candidatura ca membru corespondent a fostului prefect de poliție al ocupației, profesorul Tzigara-Samurcaș, care făcea sforțările cele mai cutezătoare pentru a i se ierta neîngăduita atitudine, dar bilele negre covîrșitoare au arătat

că, fără a se putea înlătura intrigile, necontenit în acțiune, spiritul rău nu va ajunge, măcar supt raportul național, să domine o societate întemeiată cu scopuri de un neted iredentism și de oameni cari erau absolut drepți față de aspirațiile neamului lor.

Curățirea, care ar fi servit atîta la pregătirea morală a unei generații ce se anunța foarte tulbure, fusese împiedecată și de uimitoarea toleranță față de vinovați, de tendința nenorocită de a face să treacă înaintea oricărui criteriu superior înrudirea, prietenia, relațiile de afaceri, obișnuite, ceia ce a adus foarte răpede indiferența etică de care suferim așa de mult și astăzi. Numai furtunosul polemist Pamfil Șeicaru, care va deveni în curînd unul dintre cei mai mari ziariști ai noștri, a stat cu sabia în mînă înaintea fostului polițaiu german. În jurul lui Constantin Stere, care se va ascunde un moment într'un sanatoriu elvețian ca să se întoarcă sfidător, cu o rară îndrăzneală, pretinzînd să întemeieze cu programul insomniilor sale noua democrație românească și s'o conducă, de și se tîrîse la picioarele atotputernicului Marghiloman, se forma un cerc politic de admiratori, între cari nu erau numai Basarabenii, lipsiți firește de simțul pentru ceia ce fusese înainte de alipirea lor voită la România, ci și atîția oameni al căror avînt fusese împletit cu lupta pentru unitatea națională. Doar înainte de începerea acestei lupte, cînd, în neutralitate, se fixaseră taberele care vor ramînea, și, de la tribuna Camerei, răstignit într'o tragică posă de cinematograf și scoțînd cel mai puternic volum de voace din fundul adîncilor săi plămîni, „exponentul Basarabiei“ îndemna la legătura cu Centralii, Filipescu însuși asculta, vrajit de atîta ideologie și învățătură, pe dibaciul mînuitor de sofisme politice și sociale. Numai calitatea lui de colonel, de adevărat colonel — căci colonel de specialitate era și Stere —, a dus la ocna pe Verzea.

În această atmosferă de nehotărîre s'au făcut alegerile, de altfel cu totul liniștite, și resultatul lor a fost uimitor, cu totul deosebit de ce speraseră liberalii, cari se credeau pentru totdeauna înstăpîniți pe țara „creată" de dînșii.

Ura contra vechilor practice ale politicii românești pe care, cu voie sau fără voie, ei le întrupau a făcut ca voturile să cadă numeroase pentru oricine anunța o politică nouă. Amicii miei au avut un neașteptat succes, putind forma astfel un grup important în Camera Deputaților. Dar, cum cel care striga mai mult împotriva trecutului și care presinta mai încintătoare miragii de viitor, fără ca personal să i se poată aduce înainte vre-o greșeală, era încunjurat de mai multă simpatie de către un popor care trecuse prin cele mai teribile suferinți, cum în Muntenia ocupanții duseseră, timp de peste doi ani, o învierșunată campanie contra „autorilor nenorocirii publice", s'a putut strînge împreună un bizar conglomerat de nemulțămiți și de ambițioși, de politiciani schimbați de piele și de aspiranți la onoruri, pe cari i-a acoperit camașa simbolică a învățătorului Mihalache, devenind un partid social, al unei țerănimi pe care mulți dintre dînșii n'o cunoscuseră decît prin pledarea proceselor de la sate. În față, formînd trei cercuri închise, desorientați și bănuitori, stateau representanții provinciilor liberate sau reunite, și, între dînșii, Ardelenii, de și îhdușmaniți confesional, aspirau, pe temeiul că ei representă Occidentul pur și „democratic", față de un Orient „bizantin", „grecesc", plin de o intolerabila demoralisare, la conducerea exclusivă a țerii, noi ceștialalți avînd numai posibilitatea, aproape chiar datoria de a ne înscrie în „partidul regnicolar" al cărui club îl împlîntaseră la București. Un om cu privirea de oțel și inima de piatră, un mag al misterului politic dibaciu întreținut asupra unei insuficiențe personale pe care știa așa de bine s'o ascundă, avocatul Iuliu Maniu, nemeș sălăgean cu cultură esclusiv maghiară, catolic de

convingere, era căpetenia indicată a acestei nemărgenite şi necruţătoare ambiţii.

Nu e aici locul să repet ce am spus în „Supt trei regi" despre ceia ce s'a întîmplat în acel moment pentru a aduce surprinderea, — întîmpinată de o duşmănie furioasă, gata a întrebuinţa orice armă, a beneficiarilor puterii din care, ca mîndrie şi ca venituri, trăiseră —, care era un guvern de caracter cu totul nou, avînd o misiune de adînci reforme neted caracterisată. Dar, cum, în acea carte de istorie, după putinţă impersonală, nu s'a notat din truda mea şi gîndul mieu decît ce era absolut necesar pentru înţelegerea evenimentelor, şi alte lucruri sînt de spus aici, unde e vorba de evoluţia unei cugetări pe care împrejurările o aduseseră şi în domeniul politicei active.

M'am găsit de-odată, în situaţia pe care proiectul de tratat, întovărăşit de o aspră morală, părăsită apoi, pusese o ţară plină de o îndreptăţită mîndrie, în faţa unei lumi în mare parte necunoscute. Ştiam eu bine, dintr'o aşa de lungă experienţă ce sînt liberalii, toţi liberalii, al căror magnific şef, din ce în ce mai pierdut în admiraţia propriului său geniu, n'a binevoit să apară un singur moment în acest vulg parlamentar pe care-l dăduse ingratitudinea naţiei, şi nu voiu fi cruţat de cele mai ascuţite şi une ori, lucru de mirare la oameni altfel supţiri în viaţa lor particulară, de cele mai brutale atacuri. Ca o tabără gata de războiu, ştiind de unde va veni, orice ar fi să fie, o victorie nelipsită, stăteau cei o sută de deputaţi, în partea dreaptă a sălii Ateneului, unde, palatul propriu nefiind încă reparat, îşi ţinea şedinţele Adunarea Deputaţilor: nu s'ar fi crezut ce bătăios liberal de cea mai pură speţă era, alături de d. Duca, nervos ca totdeauna, fostul junimist, de cea mai profundă convingere, Pangratti! Pe lîngă acest clan, de o perfectă disciplină, care se arunca întreg, ca un singur om, asupra adversarului, folosind tot învă-

țămîntul unei așa de lungi practice, socialiștii, în frunte cu un primitiv de la Iași și cu vesela cravată roșie a plăpumarului Cristescu, pe care așa de răpede l-am domolit măgulindu-l, până într'atîta că stătea pașnic să-și aștepte rîndul, erau ca mielușeii lui Dumnezeu înfipți într'o pășune grasă.

Ardelenii stăteau în continua atitudine de observație, urmînd exemplul „șefului“, și, cum, la început, președinte a fost d. Vaida, care se instala ca un conducător de *Reichsrath* vienes, cu toată solemnitatea, pornirea zgomotoasă a temperamentului care-i stă scris și în figura frumoasă, ochioasă și mustăcioasă lipsia ca să animeze această mulțime patriarhală de preoți, de avocați din centre mici, de medici cu clientelă modestă, de profesori pentru cari multă vreme Bucureștii fuseseră un Ierusalim unde, în templul lui Solomon, nu e cuviincios să se facă zgomot. Toate figurile mie de mult cunoscute erau acolo, și cu Nicolae Bălan de la Sibiiu, porumbelul blond aducînd prin văzduh la Iași solia că Ardealul îndrăznește a se cere liberat. Corectul grup de Bucovineni n'avea încă nici coesiune, nici șef, Flondor, legat de d. Averescu și de Take Ionescu, devenit deci al treilea în Troiță, de și se credea, în calitatea sa de *Ritter*, cel d'intăiu, fiind în afară de această primă Adunare a României unite. Basarabenii erau oameni de la sate, fără boierii lor, cari rămăseseră afară, chiar cînd puteau înfățișa merite ca ale lui Herța, figură de Persan bărbos supt un cilindru de rabin făcător de minuni, sau ale discretului cărturar și adunător de cărți și documente Gore; încunjurat de respectul tuturora pentru o lungă și largă operă de „everget“ național, bătrînul Stroescu, de fapt pătruns de ideile mistice ale literaturii rusești, ca și tolstoianul Alexandri, care ni lipsia, se bucura de respectul tuturora, dar nu era capabil să dea nici într'o privință direcția; d. Ciugureanu se dovedia străin de orice adevărată activitate politică, și numai

ochii vii în fața de zimbitoare lună plină a d-lui Inculeț, ales și la Academie ca representant al ținutului său, destăinuia psihologilor fibra de dibace umblare cu oamenii pe care o ascundea această prietenie deschisă tuturora, această măruntă elocvență, iute, aproape șoptită, în anecdotele rusești ale căreia se ascundea atîta maliție.

Cu cine te puteai înțelege mai greu, în ciuda relațiilor personale cu unii dintre dînșii, erau țerăniștii. D. Mihalache venise la prima redacție a mea în București, la tipografia vechiului mieu șef de ateliere Nicolae Stroilă, care, editor din prietenie al acestei cărți, era menit să ajunga un mare industriaș, și-mi desfăcuse înaintea ochilor un vast program de clasă. Mărturisesc că n'am prevăzut viitorul cînd i-am spus, scurt, după ce înainte de razboiu îl lămurisem în chestia luptei de clasa, inacceptabila pentru mine, printr'un articol în „Neamul Romănesc", că încercarea sa politica nu poate reuși, orice agitație democratică, ba cu forțe mai slabe decît aceia pe care știam ca o desfașurasem eu, fiind menita unui răpede faliment; nu mă gîndiam ce ușor îi va fi să culeagă poamele din copac, suit pe a la c e n'a ajuns el însuși să atingă coama zidului! Iar, cînd d. Virgil Madgearu, în redacția mea definitivă, și-a întins teribila falcă voluntară către mine, cerîndu-mi solidarisarea cu un protest privitor la alegeri, l-am întrebat în ce calitate vine și de ce partid îmi vorbește: n'am gîcit că acel care-mi stătea palid și ciudos înainte va fi Robespierre-ul sigur de sine al unui iacobinism învingător.

În ce privește pe electricul domn Iunian, care va fi apoi „restauratorul" unei regalități, și pe d. dr. Lupu, menit să ajungă cel mai focos dintre tribuni, nu se simția, la începutul unei activități parlamentare a cării scurtime n'o bănuiam, presența lor în această lume învălmașită, dar cu cele mai bune disposiții în fond, care ar fi putut

să inaugureze o viață cu totul nouă, plină de conflicte, de sigur, dar capabilă de neașteptate revelații, a României.

Deocamdată, mai vie era pornirea de ură contra liberalilor din partea aglomerației sătești, care, în anume momente, pornia cu un urlet fioros spre băncile din dreapta, unde, supt conducerea d-lui Duca, un muget de aceiași extensiune îi răspundea imediat.

Dar Aliații grăbiau, liberalii, retrași de la putere, rămîneau în atitudinea celui mai absolut refus, guvernul de generali nu făcea decît să-i urmeze în această tăgăduire, și se adăugia pasiunea antisemită a prietenilor miei Cuza și Șumuleanu, plus mesianismul cu cojoc al d-lui Zelea Codreanu, care simția că de la opinia sa atîrnă pacea Europei; Basarabenii, Bucovinenii neavînd nicio opinie, Ardelenii se temeau să nu-și piardă popularitatea națională primind formula de la Paris. Și totuși trebuiau două lucruri, și anume fără cea mai mică zăbavă: un guvern, întăiu, și, cu el, iscălirea tratatului, așa cum era, cu tot ce cuprindea într'însul, cu partea care ni folosia și cu cealaltă care nu era să se execute niciodată, cum a fost, de la început, chiar înainte de a consulta pe însărcinatul de afaceri al Franciei, prietenosul tînăr Cambon, convingerea mea adîncă.

Pentru întăia oară am văzut și noi, cei din țara veche, ce înseamnă o pertractare ardeleană, după cea mai sigură rețetă blăjeană. Într'un cadru potrivit, salonul bunului d. Popovici, trei seri de-a rîndul s'a ventilat, mai cu înțepăturile d-lui Cuza, mai cu glumele d-lui Inculeț, mai cu legănatul în *chaise longue* al d-lui Bontescu, mai cu semnele din sprincene ale d-lui Maniu, chestia, esențială, ce sîntem noi. Eu credeam că trebuie să fim basa pentru un nou regim, indispensabil; după

multă trudă, șeful Ardelenilor a admis că *„am putea* să fim una". A trebuit, într'un tărziu după miezul nopții din noaptea a treia, să amintesc că eu am o ocupație și că ori se ajunge la un resultat ori sint silit a nu mai participa la discuții care înaintau așa de puțin. Atunci în fine d. Maniu, înaintînd ca la moarte, a consimțit să puie iscălitura sa pe actul de constituire a „blocului".

Pentru ca acesta, care a făcut prim ministru pe d. Vaida, regele Ferdinand explicîndu-mi că un Ardelean trebuie să fie în frunte cît se discută la Paris despre Ardeal, să fie o adevărată forță, ar fi trebuit două exclusivisme mai puțin: al Ardelenilor și al țerăniștilor, cari nu se dădeau mînați la puterea pe care ar fi împărțit-o cu alții, a căror ghiară întinsă o simțiau, și, apoi, acea putința de lucru împreună care nu vine decît sau dintr'o lungă obișnuință, însuflețită de sentimente adevarate, sau dintr'unul din acele entusiasme nobile, generoase, care fac să se treacă peste orice interes și să se uite orice amintire. Ambele condiții lipsiau.

O simțiam cînd îmi interzisesem mie orice amestec într'o răsplată reclamată de atîția nerăbdători, și, afară de grupul Cuza, prietenii miei mă urmau. Dacă totuși am trecut peste această hotărîre și am luat presidenția Camerei, a fost ca o protestare contra loviturii, de închipuită dibăcie, dar, de fapt, de o neînchipuită naivitate, a Ardelenilor, cari, dînd Internele generalului Averescu, fără a mai întreba celelalte grupe din „bloc", credeau că pot imobilisa pe omul înzeit de foștii lui ostași,—lucru pe care nu l-am înțeles în de ajuns, sufletul popular avînd totdeauna tainele sale neașteptate, — și a se folosi dincoace de Carpați de o astfel de popularitate, zădărnicind în același timp uneltirile d-lui Goga, al cărui suflet, răpit unei nobile poesii, era mînat furtunos către

ţinte politice pentru care se credea menit înainte de toate şi unde nu putea îngădui să ajungă oameni de la el cari nu crezuseră şi dînşii în necesitatea unităţii naţionale.

D. Vaida trecînd în fruntea Guvernului, locul de preşedinte al Camerei era liber. N'am ascultat de nicio sugestie cînd m'am gîndit a candida, ceia ce mi se părea şi o afirmaţie că în cultura fără caracter de provincie şi de grupare politică trebuie căutat simbolul Adunării chemate să proclame unirea provinciilor româneşti. Mirosul fin al organisaţiei „regnicolare" a d-lui Maniu a prins imediat această intenţie, pe care de la început au aprobat-o, fără interes, d. Inculeţ şi Basarabenii săi, sufletele cele mai sincere din toată Adunarea, eu însumi, ales la Orheiu, după cererea telegrafică a d-lui Inculeţ, fiind prin aceasta legat de colţul acestor oameni de inimă. S'au presintat, deci, la mine doi tineri, unul, d. Savu, adiutant al şefului său, ca să mă întrebe, oficial şi solemn, dacă am asemenea gînduri, şi li-am răspuns că nu înţeleg cu ce drept mi se cere samă. A doua zi, de altfel, în faţa redacţiei mele, viitorul Mitropolit Bălan mi-a spus cu francheţă că prea puţini vor fi Ardelenii cari mă vor vota contra distinsului cărturar Vasile Goldiş, desemnat de partidul său. Cu ţerăniştii, ca şi cu puţinii Bucovineni, n'am avut niciun schimb de vederi.

După amiazi, totul fiind aranjat pentru candidatura d-lui Goldiş, de şi acesta, izbutind, n'ar fi oprit lovitura pe care nu se putea să n'o încerce un ministru de Interne stăpîn pe sufletele populare, care nu avea în Parlament decît vre-o doi represintanţi, aleşi şi aceia de pe urma indisciplinei lor, m'am ridicat din bancă şi mi-am pus candidatura, pentru care prietenii basarabeni pregătiseră buletinele şi, ele fiind de o altă coloare decît ale Guvernului, controlul era uşor.

Vicepreşedintele, pe atunci unul din cei mai credincioşi amici ai miei, bătrînul general Marcu din Craiova, a

început numărarea buletinelor, în care multă vreme d. Goldiș părea că păstrează întăietatea. În fundul urnei însă cîteva zeci de voturi au fost pentru mine. De la tribună, cetind rîndurile răpede înseilate cu creionul, anunțam hotărîrea mea de a apăra contra oricării intrigi existența Parlamentului a cărui majoritate mă alesese. Peste cîteva momente, generalul Averescu, care mă ascultase cu o lucire de mînie în ochii reci, impenetrabili, din lunga față palidă, demisiona supt cuvînt că i se adusese de noul președinte al Camerei o jignire pe care n'o putea tolera. De fapt era zădărnicirea unui plan, care venia poate de la infernala viclenie a lui Brătianu, dar poate, printr'însul, de la Regele, hotărît să termine cu o Adunare de o rară independență, a cării acțiune îi părea primejdios de incalculabilă.

Din acel moment, întreaga răspundere pentru situația pe care o crease alegerea și declarația mea cădea asupră-mi, și mi-am dat samă de primejdia de-asupra căreia, în fiecare moment, călcam.

Prima și cea mai mare greutate a ceia ce ar fi putut să fie, nu o umplutură sau un incident, ci pornirea marii opere de reforme, atît de mult așteptate și, în acest moment, de cea mai urgentă nevoie, venia din nedeprinderea la lucru a Ardelenilor, obișnuiți să răstoarne și încătușați în formulele abstracte, de secole usate, ale ideologiei universitare ungurești, de care era pătruns, până la ultima celulă a organismului său, șeful însuși. Artiști în lungile discuții, pe care le iscodise regimul austriac ca să înșele pornirea de luptă, avîntul spre viață al supușilor săi, ei își găsiau deplina mulțămire în această zădarnică irosire de vitalitate. Și totul se făcea în cel mai absolut mister, cu strașnica frică nu cumva să se audă ceva în afară și astfel toată partida să fie pierdută, acea partidă pe care d. Maniu și-o reserva pentru sine, „fratele

Alexandru" fiind numai vedeta scoasă înainte ca să se vadă din ce parte vin gloanțele. Nu era lene, în adevăratul înțeles al cuvîntului, nici acel orientalism de care ei se scuturau cu indignare, nu era numai provincialismul care, îndată ce e vorba de ceva peste umbra clopotniței, se sperie și se trage înapoi, nu era numai metoda culoarelor de mănăstire iesuită, care sînt așa de întunecoase, încît ca să eviți primejdia trebuie să mergi răzînd necontenit zidurile, ci era ca un fel de paralisie totală, resultată din comprimarea de veacuri care anchilosase toate legăturile, ceia ce era de alminterea comun cu Bucovinenii, dibaciu înfășurați un secol întreg de administrația austriacă, dar nu și cu Basarabenii, cari învățaseră de la Ruși metoda comploturilor și revoluțiilor.

Energie neadormită, veșnic uneltind contra vechilor dușmani, „măgarii de pe Vesuviu", în partidul cărora era și nu era, se găsia la d. Goga, al cărui mare discurs s'a făcut mult așteptat pentru ca resultatul să fie nul, — învinsul momentan, de propria-i slăbiciune, rămînînd gata să încerce din nou, de oricîte ori, cum o arăta și figura, așa de deosebită de cea de odinioară, ochii albaștri, în fața care-și pierduse frăgezimea, avînd acum licăriri de răutate și trupul mărunt înțepenindu-se în atitudini de provocare. Simț practic era la singurul Ardelean care cunoștea bine, supt toate raporturile, lumea de dincoace, unde trăise multă vreme, și care era doritor să însemne prin ceva real trecerea sa la Ministeriul care-i fusese încredințat. Pe d. Mihai Popovici, fiul unui mare bogătaș brașovean și student al Universității din Viena, unde-și cîștigase frumoase cunoștinți, îl întîlnisem de mai multe ori și eram izbit de siguranța cu care discuta cele mai grele probleme și enunța soluții care i se păreau realisabile. Făcuse războiul la noi, ca ofițer, în deosebire de refugiații cari se uitau cu ocheanul la front, și fusese astfel străbătut, el singur, de toate sentimentele noastre. Nouă

ni era un camarad, un om din lumea noastră și în general un om de lume. Frumos încă, elegant, deprins a vorbi cu femeile, ducînd reputația unui om cu trecere în toate categoriile din societate, el mai avea și marele avantagiu de a fi, de și mai tînar, unchiul d-lui Vaida și un unchiu foarte consultat și adesea ascultat: nu odată am avut impresia că, în tabăra ardeleană, dacă d. Maniu oficiază rituri secrete într'un colț al altarului impenetrabil, acela care trage sforile în naos este juristul vienes cu veche reședință la București.

D-lui Popovici i s'au datorit citeva din măsurile de oportunitate care s'au luat, și nu era lucru ușor cînd mai dăinuia, din îndăratnica voință a d-lui Maniu și a Consiliului său Dirigent, granița economică, monetară, aproape administrativă și politică, între Ardeal și părțile de dincoace. Supt Ministeriul său s'a început stampilarea, așa de tarzie, a coroanelor, scăzute la jumătate din valoarea leului și, din nenorocire, mulțămită unei îngrozitoare conrupții, continuu alimentate cu noile transporturi pe care le trimetea Ungariei. Exemplul Serbiei n'a fost urmat, și aceasta ni-a adus mari pagube.

Între Ardeleni nu se putea găsi un ministru de Interne care să-și iea răspunderea situației după plecarea generalului Averescu, într'un moment cînd bolșevicii atacau la Hotin și generalul Presan ni dădea mai mult explicații, tactice și strategice, decît siguranțele și îndemnurile pe care le doriam, și cînd muncitorii comuniști, împușcați odată în Decembre precedent, cînd se îndreptau spre Palat, își făceau ostentativ primblările zilnice pe căile principale și steagul roșu, cîrpa de sînge, apărea amenințator ici și colo. Ca un fel de pedeapsă fiindca am făcut să se piardă omul popular, ca și cum el ar fi fost dispus să lucreze pentru alții, mi s'a impus de președintele Consiliului, pe care-l puteai vedea în pat, după obișnuitele conversații nocturne fară scop, pe la ceasurile unsprezece

dimineaţa — şi în ce timpuri! — să-i găsesc „om în loc“.

L-am găsit—da, eu, numai eu, cu toate injurioasele denegări care mi s'au opus pe urmă—în persoana doctorului Lupu. Nu era pentru mine un prieten, şi în Camerele liberale n'avusem măcar legaturi cu acest corifeu al tineretului majoritar, pe care-l puteam preţui numai prin inteligenta bunătate cu care cruţase şi împăcase pe ţeranii sai fălcieni pe vremea rascoalelor din 1907. Dar energia, puterea de muncă se desfăceau la prima vedere din figura roşie cu falca proeminentă, cu ochil mînioşi de adevărat lup ieşit în margenea pădurii, şi banuiam la fiul preotului din Arsura un suflet generos faţă de cei mici, ceia ce-i putea da o elocvenţa specială, aşa de preţioasa in asemenea momente; că era urmarit de pasiunea vitrinei era un mic, foarte mic păcat faţă de aceste hotarîtoare însuşiri. Dialogul cu d. Vaida în privinţa „doctorului“ s'a desfăşurat astfel: „Ma rog, eu nu cunosc pe d. doctor Lupu. Îl iei d-ta pe garanţie? — Îl ieau“.

Dr. Lupu era un om potrivit cu situaţia, aşa de grea, din acel moment. Trecutul lui de prefect la 1907 îl arătase, cum am spus, milos faţă de mulţimile revoltate şi capabil de a găsi cuvîntul prin care furia lor se potoleşte; timpul petrecut în America îl ţinuse în contact cu o civilisaţie în adevăr democratică, faţă de care pornirile de răsturnare n'aveau ascuţiş; în fond, foarte tradiţional st, prin legăturiie cu satul său, prin pietatea faţă de parinţi, el dădea celor de stînga înfăţişările, liniştitoare, ale unui prieten, rămanînd destul de monarhist pentru a servi un rege, destul de „burghes“ pentru a apăra credincios vechea societate; activ pănă la neastîmpar, el era să fie un ministru care lucrează pretutindenea, direct. În sfîrşit, rupt de la liberali şi atacat de dînşii, felul cum se rapezia la foştii lui prieteni arăta că regimul putea să cîştige într'însul un nou şi preţios aliat. Doctorul avea şi idei de realisat într'o tovaraşie unde ce lipsia mai mult era un program,

pe care, de altfel, nimeni nu-l schițase, fiindcă insăși alcătuirea Ministeriului fusese o surprindere.

Astfel constituit, la Războiu cu elegantul general Rășcanu, om al Regelui, gata, cum s'a dovedit, să treacă imediat, la un semn al Suveranului, in altă formațiune— și se introducea astfel sistemul, nenorocit, al departamentelor reservate ca o garanție a Coroanei față de miniștri pe cari nu-i voise și nu-i simpatisa —, Ministeriul avea inaintea sa o sumă de foarte grele sarcini, și, astăzi, cind s'a creat o perspectivă și sint atiția termeni de comparație, nu se mai poate păstra față de dinsul, ca și față de Parlamentul de la 1919-20, judecata pe care au rostit-o îndată după căderea lor oameni interesați și plini de patimă, așa incit avea dreptate exponentul literar al unei generații desorientate și iubitoare de crudități, d. Arghezi, cind, abia liberat, prin intervenția mea, din inchisoarea unde-l dusese colaborarea la gazetele ocupanților, imi oferia, fără indoială din absolută convingere, să apere, să glorifice regimul caie plecase.

Dacă, față de situația Ardealului in noul Stat, față de hotarul maramurășan, pe care-l va compromite guvernul următor, nu s'a avut, din causa veșnicii flotări a Ardelenilor, atitudinea hotărîtă care ar fi trebuit și ni-ar fi adus, de sigur, atitea foloase, in schimb Basarabia a fost curățită de bolșevici și chinuitoarele nesiguranțe din primul moment s'au inlaturat.

Pentru această Basarabie, așa de mult rivnită de foștii ei stapini, trebuia legalisată fără zăbavă situația agrara pe care o creasе asaltul dat de țerani moșiilor deținute in mare parte de străini. Legea pămintului basarabean s'a votat in trei zile, după făgăduiala pe care o dădusem d-lui Inculeț, de și fără a se impiedeca o discuție competentă și cuminte, ținindu-se samă și de părerile conservatoare, dar fără a da vreme pasiunilor extreme de a se manifesta din motive demagogice, cum s'a intimplat mai tărziu cu

alte legi, care au fost astfel cu totul îndepărtate de la intențiile propunătorilor.

Căci ce trebuia mai mult în acest moment, cu tot ce clocotia în țară, cu tot ce se pregătia în jurul ei, era afirmarea autorității. Aceasta s'a făcut, și în Cameră și Senat, și în afară de dînsele.

E un adevăr incontestabil că în acele cîteva luni pe care ni le-a îngăduit intriga partidelor înlăturate și veșnica temere, continua nesiguranță, de sine și de alții, a regelui Ferdinand, Camerele, și mai ales a deputaților, unde se puteau prevedea încăierările pasiunilor și intereselor, au păstrat o demnitate care a putut impune represintanților, nesiguri de ce-i aștepta, ai minorităților naționale. N'am îngăduit, cu simțul de ordine al vechiului profesor, niciunul din acele scandaluri care au desonorat așa de adese ori ședințile adunărilor ce au urmat. Ziarul lui Marghiloman, care a putut astfel să se explice față de Ion Brătianu, amintindu-i chiar anume întîlniri secrete prin culoare de oteluri în timpul neutralității și ajungînd a culege și aplause pentru cît bine putuse face și el, vorbia chiar de „Pherekydele mai tînăr“ care avea conducerea Camerei. Ședința s'a ridicat ori de cîte ori pornia furtuna, așa încît de la o vreme ea nu s'a mai produs, cu oameni gata totuși să se înșface de piept; între cei mai cuminți erau socialiștii, de cari așa de mult se temuseră sufletele sfioase. I s'a întîmplat și d-lui Duca să fie chemat la ordine pentru că pusese la îndoială „facultățile auditive“ ale unui președinte care auzia foarte bine și în mijlocul tumulturilor artificiale, de și lucra ca la biroul sau de acasă, făcîndu-și corecturile și scriindu-și articolele. Străini cari au venit, poate cu anume îndoială, să vadă țara cea nouă au fost primiți așa încît n'au putut pleca decît cu idei bune despre viața parlamentară care reluase

Adunasem la presidenție pe represintanții tuturor par-

tidelor, claselor și naționalităților, cari, aceștia din urmă, aveau voie, cînd nu știau românește, să mi se adreseze în limba lor mie, care dadeam traducerea, și nu pot uita cu ce sfială călcau pe covoare imensele ciubote ale cutăror țerani din Basarabia, dintre cari unul, la presintarea Adresei, luase foarte familiar pe Regele, răpede ofuscat. Îi mai poftiam pe cei de samă la excursii menite să arăte arta și tradițiile noastre de cultură și, ducîndu-i la Cotroceni, îi puneam înaintea farmecului Reginei.

In afară, locurile de prefecți și primari, reservate, pentru provinciile alipite, grupărilor politice de acolo, care-și luau ele răspunderea — și n'au fost numiri prea rele, au fost împărțite pentru Vechiul Regat între țerăniști, oamenii d-rului Lupu și naționaliștii miei, cari au avut mai mult de zece județe, și pot spune cu mîndrie că prietenii aceștia de mulți ani de zile n'au lasat nicio nemulțămire, dovedind că aceste funcțiuni se pot ocupa și cu bunătate și cinste desăvîrșită. S'a purtat, în vremuri așa de grele, grija aprovisionării, din ce aveam, din ce n'aveam, cu concursul devotat al armatei. Iar, in ce privește temuta strada a Capitalei, ne-am înțeles ca demonstrațiile să fie ingaduite, dar supraveghiate de aproape, pana ce oamenii se vor obosi de aceste continue drumuri fără scop. Așa s'a și întimplat în scurtă vreme, și generalul Nicoleanu, excelent prefect al Poliției, tocmai prin calmul său și buna sa disposiție, mi-a explicat marele rol pe care l-au avut în această politică femeile, doritoare sa-și ție cît mai mult bărbații acasă.

D-rul Lupu pregătise un proiect de lege al chiriilor, în care erau și măsuri foarte îndrăznețe; el ar fi putut să fie foarte ușor corectat și ar fi adus altă soluție a acestei grave probleme decît aceia a continuelor moratorii, determinate de grija meschină de a nu supăra prea mult pe nimeni. Iar, în ce privește chestia agrară, pentru care era acum exemplul basarabean, proiectul d-lui Mihalache,

care din nenorocire n'a înțeles că astfel de măsuri nu se ieau cu nesfîrșite zăbăvi de consultări sovietice, sunînd clopotele indiscreției și ale reclamei pentru a înștiința pe neapărații adversari și a-i lasa să se coaliseze, pentru a presà asupra Palatului tuturor aprehensiunilor, ar fi tăiat încă de atunci discuții pe atît de vane, în fond, pe cît de periculoase.

Toate aceste măsuri sau pregătiri de masuri s'au luat însă după lunga vacanță de iarna, după inaugurarea la Cluj, de Rege, care părea mulțămit de acțiunea guvernului,— dar erau așa de scurte mulțămirile și așa de puțin solide asigurarile acestui om așa de bun, dar așa de impresionabil —, a Universitații naționale, cu participarea minișștrilor străini, expuși însă la unele discursuri, ca al lui Pangratti, care de-a dreptul îi ofensau, — totuși cel mai frumos moment din timpul ce ni-a fost îngăduit, și am putut constata eu însumi că, dacă Ungurii se țineau de-o parte, între Sași, pe cari i-am cercetat la Sibiiu și în împrejurimi, erau datoritele sentimente de respect față de Stat, de simpatie față de nația dominantă

La început însă guvernul nu arăta că ar putea să se miște: d. Maniu rămînea ca un semn de întrebare cu guler înalt și pantaloni călcați pe muche, sfinx de sigur, dar care nu avuse de fapt niciodată alta taină decît a nesiguranței ochilor verzi palizi de-asupra nasului vulgar învrîstat cu vine multicolore; voia și nu voia, de și, în ce-l privește personal, cu dorința de a vedea cum se îneacă „fratele Alexandru“, știa foarte bine ce voia. Iar d. Vaida, pe care-l interesează înainte de toate atitudinea și gestul și care se credea plătit cu frumosul program rostit cu talent și autoritate, presida mai stăpînit decît cum a dovedit pe urmă că poate, din capul băncii ministeriale, unde facea o frumoasă figură. Cum adunasem majoritățile pentru a cere să li se dea de lucru și alt ceva decît

votările de episcopi, cari, bine înţeles, pentru Ardeal ca şi pentru ce se află în afară de Ardeal, trebuiau să fie Ardeleni — ce s'a supărat preotul Saftu din Braşov, puţintel compromis faţă de Nemţi, că nu i s'a dat Scaunul de la Rîmnic! —, d. Vaida s'a suit la tribună ca să declare că, din moment ce e în divergenţă cu mine, nu-i rămîne decît să tragă toate consecinţile.

Cu ţărăniştii, aşa cum erau, se putea merge înainte, Bucovinenii se presintau disciplinaţi, iar Basarabenii erau o aşa de bună pîne de Moldoveni după moda veche, chiar cînd părintele Guciujna, cooperatistul, om cu idei „democratice" foarte marcat ruseşti, declara că el nu poate vota pentru părintele. Miron de la Caransebeş ca Mitropolit Primat — şi nu era măcar, ca pentru locul de la Sibiiu, unde candida şi clericul Roşca împotriva profesorului Bălan, un alt candidat! — decît după ce se va întoarce acasă şi va chema întreaga preoţime de acolo ca să-şi manifeste voinţa. Cu Ardelenii însă era peste măsură de greu.

Unde nu se întîlnia nesiguranţa şi îndemnul la nesfîrşite, catastrofale discuţii, *unde* nu erau ambiţii nesatisfăcute şi care nu se putea satisface? Primul ministru, întovărăşit de o întreagă suită, căci o măreţie ungurească servia totdeauna de model, plecase în străinătate, — de unde nu l-am mai putut readuce, cu toate desperatele mele telegrame —, ca să capete actul, aşa de preţios, al recunoaşterii de Aliaţi a stăpînirii noastre basarabene, act pe care, afară de anume contingenţe de politică generală, l-a dobîndit francheţa, aşa de puţin diplomatică, dar aşa de folositoare, cu care d. Vaida vorbise mai ales la Londra,— şi a fost o aşa de mare zi pentru mine cînd, aşteptînd momentul proclamării solemne a Statului reunit, am putut anunţa Camerei această izbîndă! D. Ciceo Pop fusese lăsat în loc şi, cu formidabilul său aspect, cu puternicul său volum de voace, cu mentalitatea sa populară, din

care nu lipsia întîmplător și un humor care înseninează atmosfera, făcea bine la locul său; anume scăpătări dintr'un trecut mai depărtat, pe care dușmanii le-au și ridicat în Adunare, se compensaseră prin marile servicii de energică decisiune pe care le adusese causei naționale la Arad, în zilele dificile cînd totul părea că se clatină. Dar această decisiune n'o mai avea la București și, răpede informat de sentimentele Regelui față de Ministeriu, trăia cu frica unei invitații de a pleca, pe care d. Vaida ar fi primit-o îndată după întoarcere și pe care locțiitorul nu știa cum s'o evite, lăsîndu-mi sarcina de a îndepărta primejdia, care rămînea totuși, foarte amenințătoare, la orizont. Odată, m'a chemat la telefon ca să-mi propuie amînarea unor Camere care încă nu lucraseră nimic, până în momentul, care nu se putea fixa, al întoarcerii primului ministru.

Era greu de lucrat și cu d. Goldiș, totuși o persoană așa de distinsă prin inteligența și cultura sa și pe care în sfîrșit îl văzusem desfăcut de legăturile cu liberalii, naturale la fostul ministru de Instrucție al lui Ion Brătianu. Era evident că nu uitase înfrîngerea în concurența pentru presidenția Camerei, și nu i se dăduse în schimb, dar nu din vina mea, un portofoliu ministerial. Manierele sale așa de plăcute nu-mi ascundeau acest năcaz. L-am întîlnit și cînd mă gîndiam la un mare ziar popular, pe care l-am fi ajutat să se închghebe, și d-sa credea că ar fi o adevărată dilapidare a fondurilor publice, și la discuția asupra Adresei, care, redactată destul de primitiv de tînărul profesor țerănist, V. V. Haneș, a trebuit să fie complect refăcută de mine.

Dar cel cu care nu se putea ajunge la niciun capăt era nervosul, explosivul domn Aurel Vlad.

Era o comedie întreagă supărarea ministrului de Justiție, așa de energic cînd lovia tribuna cu manșetele scoase afară, în mijlocul rîsetelor liberalilor, cari erau deprinși

cu alți represintanți ai Guvernului, nu numai în chestia alegerii Mitropolitului Ardealului, unde-și avea candidatul, și în aceia a unei legi de unificare bisericească pe care am lăsat-o să doarmă în cartoane, dar în epopeia conflictului său cu Statul-major, un teribil dușman pe care capriciul său și-l crease. Era hotărît să răpuie pe ofițerii cari-i încălcau anumite drepturi, și mai ales pe colonelul Antonescu, ajutorul și sfătuitorul, căruia i se datoria așa de mult din ordinea de la cartierul general, al generalului Presan. Colonelul, într'un memoriu destul de drastic, își îngăduise și anume aprecieri, mai mult sau mai puțin meritate, asupra arțăgosului logofăt al Dreptății, și focosul Orăștian, căruia-i țișniau trăsnete din manșete, nu putea trăi fără a-și satisface răzbunarea.

Am căpătat însărcinarea de a aduce împăcarea și a împiedeca astfel, în imprejurări ca acelea, o adevărată crisă, nu de nervi, ci în adevăr ministerială. Aceasta în ziua chiar cînd, cu solemnitatea cuvenită, luasem parte la instalarea noului Primat și asistasem la vitejia cu care d. Zelea Codreanu asaltase, până la distrugerea totală, un bufet de miserie, care nu putuse resista, așa încît îmi perise pofta de dejun. Am găsit la Otel Boulevard pe generalul Presan, dar nu și pe culpabilul colonel, dispărut fără urmă. Afacerea însă grăbia, și nu-i puteam aștepta descoperirea. Am cerut deci d-lui Presan o scrisoare în care s'ar strecura măcar scusa de care d. Vlad avea atita nevoie pentru prestigiul autorității și maiestatea Statului romîn. Generalul o relua însă și o „îmbunătăția“, de cîte ori era gata s'o închidă în copertă. La urmă, spălată prin atîtea ape, „scusa“ se redusese la foarte puțin. Și, astfel, cînd, flămînd și distrus de oboseală, am dus răvașul, căpătat așa de greu, la Mitropolie, unde Consiliul de miniștri stătea în permanență, și cu ajutorul șefului Bisericii românești, am fost întîmpinat cu o zgo-

motoasă desilusie. „Fratele Aurică" nu voia să primească misiva căpeteniei armatei cu care avea de lucru.

Agonia Ministeriului fără şef, fără cohesiune, pîndit, fără să-și dea sama, de toate părțile, supt ochii vag verzi ai d-lui Maniu, în fundul cărora licăria o galbenă satisfacție, devenia ridiculă. Zăbava consultațiilor sovietice a d-lui Mihalache a scurtat-o.

Cum mă întorceam, cu pitorescul ministru de Agricultură, de la mănăstirea Cernica, unde ajunsesem a împăca pe țerani cu călugării în cearta pentru pămînt, i-am profețit că, dacă nu se grăbește, — el vorbia de luna lui April, încă anume foruri avînd să fie întrebate —, reforma va fi făcută altfel și de alții. Atunci chiar ministrul țerănist a fost chemat la telefon de o influentă doamnă, care i-a cerut să schimbe proiectul, căci altfel va trebui să plece. Încrezutul represintant al pedagogiei primare n'a vrut să creadă, și cine avea dreptate era doamna de la telefon.

Mijlocitor în toate buclucurile pe care le stîrniau alții, a trebuit să intervin și în acest conflict, care era să aiba așa de grele urmări. M'am presintat Regelui, care atunci îmi arăta o afecțiune pentru care-i eram recunoscător și pe care mi-a părut rău că, mai tărziu, de pe urma atîtor intrigi, am pierdut-o. I-am explicat că, oricît ar fi de îndărătnic în formulele proprii sau suggerate, d. Mihalache ar putea fi adus să cedeze asupra punctelor „periculoase", dar pentru aceasta ar trebui să se discute cu ministrul care de mai multe zile nu putea să capete o audiență. Regele mi-a promis că i-o acordă în Joia următoare. Dar, în acea decisivă Joie, el era la vînătoare. A doua zi cel așa de grav jignit venia la mine să-mi ceară un sfat. El nu putea fi altul decît acela de a sacrifica situația lui grijei celei mai elementare a propriei demnități, și am redactat eu însumi scurta și hotărîta demisie pe care d. Mihalache a plecat s'o depuie la Palat. Era căci

înlăturarea întregului Ministeriu trebuia să urmeze, sfîrşitul, pe o chestie de principiu, a unei situaţii pe care multe greşeli, din multe părţi, dar mai ales de la Curte, supusă tuturor influenţelor, o făcuseră absolut imposibilă, orice ar fi gîndit, în ilusiile sale, primul ministru, care, hotărît, nu voia să se întoarcă.

Din tot ce i se spunea, regele Ferdinand, care auzia aşa de mult şi hotăra aşa de puţin, reţinea un lucru, şi, lîngă dînsul, mîndra Regină, doritoare de a guverna şi regretînd numai că n'o poate face personal în numele ei, întăria această chinuitoare impresie pe care, cu tot marele ei curaj, supt impresia groaznicelor nenorociri care-i atinseseră rudele din Rusia, o avea ea însăşi: că s'a format un complot, că d-rul Lupu, asociat cu bolşevicii, face parte dintr'însul — parcă l-ar fi auzit pe doctor cînd, într'un moment de trecătoare nemulţămire, fără importanţă, mă încredinţa că aş fi un bun preşedinte de republică! — şi că fără măsuri răpezi de prevenire, ca aducerea tunurilor la Cotroceni, soarta Ţarului şi a Ţarinei poate atinge pe membrii dinastiei româneşti; Siguranţa ea însăşi, condusă de un fost deputat liberal, furnisa „dovezile" tenebroasei întreprinderi, şi, chemat în grabă de Regele pentru a-mi cere să ajut debarcarea ministrului de Interne, el n'avea curajul să mi-o spuie şi mă făcea să trec în odaia unde Regina îmi punea alternativa: ori părăsesc pe omul care trebuie să se ducă şi voiu avea presidenţia Consiliului ca să hotărăsc reforma agrară, ori această misiune va trece asupra generalului Averescu. Am răspuns, ca orice om loaial, fie şi în mediul cel mai puţin loaial poate din lumea întreagă, că nu pot să particip la maşinaţiile contra unui om complect nevinovat de ce i se punea în socoteală.

Răspunzînd aşa, credeam că mă pot sprijini pe lungi şi devotate servicii făcute dinastiei, nu numai pentru că era în interesul ţerii, dar şi pentru că aveam o adevărată iubire pentru acei doi oameni ale căror calităţi adînci, de

bunătate la unul, de superbă inteligență și de nobilă energie la cealaltă, le prețuiam. O dovedisem și prin greaua misiune, îndeplinită apoi, spre marea mea bucurie, cu succes, care mi se dăduse: de a face să revie Prințul Moștenitor, în garnisoană la Bistrița ardeleană, asupra noii hotărîri, comunicate oficial președintelui Camerei, de a-și părăsi drepturile la succesiune. Mi se arătase dorința de a se ceti în plină adunare scrisoarea, cum o cerea deputatul extremist Costaforu, amestecat fără niciun rost în această delicată afacere; era la Palat și colonelul canadian Boyle, care, în timpul retragerii la Iași, salvase pe politicianii romîni de la Odesa, amenințați cu moartea de bolșevici, și care căpătase o mare influență, pe care n'o puteam privi decît cu o indignată mirare, acolo la Curte, și se credea că președintele Camerei ar putea accepta sfaturi de la omul pe care am refusat să-l și primesc. „Cînd va fi vorba de Canada, voiu întreba pe acest domn; cînd e vorba de mari interese ale Romăniei“, am răspuns eu, „nu întreb decît datoria și conștiința mea“. „Atunci mergi d-ta la Bistrița.“ „Oficial, trebuie să meargă președintele de Consiliu, care, el, nu eu, e în serviciul Coroanei, dar ca prieten sînt gata a merge“.

Și am mers. D. Vaida s'a dus, firește, cel d'intăiu, eu așteptînd la archive, unde continuam, pentru a întrebuința timpul, vechile și spornicele mele cercetări. După un ceas primul ministru a revenit pentru a-mi spune că Moștenitorul „dorește a vorbi cu d. Iorga, pe care-l cunoaște mai de mult“. Ce s'a petrecut acolo se va ști la vremea sa sau poate chiar nu se va ști niciodată, dar am ieșit din lunga conversație cu un tînăr prinț plin de sentimente cavalerești, care-l onorau, dar și de simțul datoriei sale față de Țară, cu asigurarea că se va retrage public părăsirea de drepturi. În adevăr, conform cuvîntului pe care-l aveam, peste trei zile am primit acea frumoasă și nobila declarație, care a fost subliniată de

aclamațiile Adunării. La intors, am întilnit la Brașov trenul părechii regale, care mergea la o solemnitate. Nu mi s'a parut că s'a apreciat îndestul vestea, așa de bună, pe care o aduceam.

„Voiu izgoni"—acestea sînt propriile cuvinte ale Regelui care, cu toată timiditatea, avea în fond instinctele despotice ale rasei sale, — „voiu izgoni Ministeriul, dar voiu păstra Parlamentul." Ministeriul a fost „izgonit", în adevăr, Sîmbată. Chemat pentru consultare atunci cînd noii miniștri ai generalului Averescu așteptau în bibliotecă, eu fiind primit într'o odaie de alături, n'am putut spune Suveranului altceva decît ce-mi inspira durerea că se face o greșeală prin această brutală concediere in folosul unor oameni nepregătiți. I-am amintit Suveranului ce-mi spusese la Iași despre Împăratul Wilhelm, cu care dacă se va întîlni, „nu el va roși" și, prevăzînd politica de violență pe care o așteptam de la presupusa mînă de fier a d-lui Argetoianu, a cărui spăimoasă figură înșeală așa de mult, i-am vorbit — cum s'au răstălmăcit aceste cuvinte!— de sîngele care, din strada încăierărilor de așteptat, va stropi zidurile Palatului. Apoi am plecat recomandînd d-lui Bujor, socialistului sentimental pe care împrejurările il făcuseră președintele Senatului, să meargă mai bine la primblare decît să dea o astfel de „consultație". Speriat, ministrul Palatului, diplomatul macedonean Mișu, numai nu-și făcea cruce în fața unei atitudini așa de puțin protocolare.

Mă așteptam ca, Ministeriul instalîndu-se astfel, Parlamentul însuși să fie disolvat. I se adusese prin surprindere — ce formidabile au fost urletele de pe băncile liberale, cînd s'a înțeles ce se cetește! — însuși proiectul, venit acum din inițiativă parlamentară, pe care Regele nu voise să-l asculte D. Maniu a părut că vrea să-mi ceară socoteală pentru un act cu privire la care nu fusese consultat. „De sigur că nu trebuia s'o fac: altfel, ar fi fost

supus lungilor discuții ale unui for special, și mie-mi trebuia lovitura sigură, imediată!". Am adăstat în aceiași zi, pregătit pentru aceasta, ca noii miniștri să se presinte. Generalul Averescu, care, cu temperamentul și trecutul său de militar, nu putea să considere Camerele altfel decît ca auxiliare supuse ale stăpînirii sale autocratice, doria să apară după ce ședința s'ar fi deschis, ceia ce am refusat să fac, prelungindu-se astfel până pe la oara patru așteptarea. Mi s'a adus înainte că e de față d. Nistor, care, împreună cu d. Inculeț, gata să mă informeze din noul său sălaș, cum mi-a și spus-o, întrase în noua formațiune. — „N'am de unde-l ști că e ministru în noul Cabinet: singur președintele Consiliului, cetind decretul regal, mi-o poate spune."

Astfel d. Averescu trebui să se decidă a veni, așa cum cerusem eu, potrivit cu usanțele parlamentare. Ostașul deprins a-și comanda miile de oameni părea desorientat, aproape timid, înaintea acestei Adunări politice care avea voința ei: nu se speriase însuși Bonaparte înaintea togelor de teatru ale celor cinci sute la Saint-Cloud? Primit fără alte aplause, decît, cred, ale d-lui „K." Brăescu de la Rîmnicul-Sărat, cîndva un „enfant terrible" al politicianismului romîn, el a dat cetire actului care-i încredința puterea. Îndată după aceasta a luat o altă hîrtie, pe care o credeam că anunță disolvarea, dar era vorba numai de o prorogare, în speranța că, în interval, negociații bine conduse ar putea să creeze o majoritate, Regele ținîndu-se încă de cuvîntul că păstrează Parlamentul și dorind să evite, poate și cu o nouă jignire a mea, tot riscul unor noi alegeri.

Credința mea fermă era însă că regimul s'a isprăvit. Cînd ne-am adunat din nou, am căutat totuși să aflu dacă presidenția mea ar fi susținută: o adesiune francă n'am avut-o de la nimeni, dar, încă odată, cei mai onești și mai statornici s'au dovedit simplii Basarabeni. Mă gîn-

disem să demisionez, și am încă brulionul demisiei, dar mi s'a părut pe urmă că e mai potrivit să aștept desfășurarea, care putea reserva surprinderi, a împrejurărilor. Astfel, luînd locul în bănci, am trecut presidenția placidului Bucovinean Teofil Simionovici, care s'ar fi împăcat bucuros cu orice situație.

Resfoind o carte, am ascultat în liniște discursul, menit a mă irita, al d-lui Cuza, care rupsese cu mine pe chestia iscălirii tratatului și ajuta, fără s'o observe, venirea la putere a liberalilor, încercînd, cu cîtva timp înainte, și o moțiune de blam pe care am știut să o evit. Apoi s'au succedat la tribună d. Maniu, refusînd, dar fără să apese, concursul partidului a carui conducere o relua, și avîntul, mai pasionat, al d-lui Mihalache, care nu-și poate porunci așa de ușor ca elevul școlii calvine de la Aiud, de reservă și de tăcere.

Se pare că generalul Averescu, după ce se discutase în ascuns, era sigur de concursul care, astfel, îi lipsia. De la locul său, cu liniștea care-l deosebește, el s'a ridicat, pentru ca, înveșmîntat în aceiași liniște a neliniștitorului său calm, să reapara aducînd decretul de disolvare, smuls Regelui, cu sau fără intervenția personală a lui Ion Brătianu. La strigătul mieu de „Sinistră comedie" Camera a răspuns cu o zgomotoasa manifestație, dominată imediat de accentele revoluționare ale lui „Deșteaptă-te Romîne". Din mijlocul Ardelenilor, d. Ghiță Pop anunța chiar că începe socoteala cu Coroana, fiindcă ea trimesese așa de ușor la primblare Camerele ce votaseră unirea tuturor Romînilor și care singure au fost ieșit dintr'o libera și adevărată voință a alegătorilor, încă nefalsificați de metodele demagogiei.

Seara, a fost un banchet, și, supt impresia loviturii nedrepte, dată fară a se observa formele constituționale, caci ministrul președinte nu se ridicase împotriva Parlamentului și acesta nu-și aratase prin nimic sentimen-

tele faţă de acela care fusese primit cu aplause ca ministru de Interne al d-lui Vaida, s'a petrecut acolo o strîngere de rînduri, care, menţinută, ar fi îngăduit, pe basa proiectului de lege agrară, o mare campanie electorală contra unui Guvern ce afişa dictatura, de şi în fond, cu tot „eroismul" atragerii în cursă a socialiştilor şi a condamnării lor, merit disputat până azi între dd. Averescu şi Argetoianu, era incapabil de aceasta. I-a scăpat cuiva din gură şi ideia de a se da luptei un şef, şi vorbitorul, încălzit ca la masă, — ce mai mustrari va fi primit sărmanul a doua zi! —, m'a proclamat pur şi simplu, nu fără zgomotoase aplause, şef al unui „partid ţerănesc" în care s'ar fi topit şi Ardelenii şi celelalte partide provinciale. Dar pentru *asta* se întemeiase clubul regnicolar din pasagiul „Comedia", cu dreptul pentru oricine de a se înscrie într'însul, şi pentru *asta* se trudise atita vreme d. Madgearu cu proboscida osoasă a ambiţiei sale ca să facă partid popularităţii vestimentare a d-lui Mihalache?...

XXVIII.

Vremuri politice tulburi.

De fapt, încă de a doua zi putea să se vadă că blocul s'a prefăcut în țănduri la atingerea cu colțul velinei pe care era scris decretul de disolvare pus de Ion Brătianu în mînile regelui Ferdinand ca să-l cetească generalul Averescu. Atîția Ardeleni stăteau la picioarele victoriosului, gîndindu-se mai mult la cariera lor decît la orice idei și la orice amintiri, căci era doar acolo celalt șef al lor, revoluționarul, frămîntătorul poftelor tinere, poetul cu ochii aspri de presupus dictator al zilei de mîne, d. Goga, care se bucura, în afară de alte aporturi, de permanenta favoare, trecînd din tată în fiu, a dinastiei. Cînd d. Vaida a debarcat, mazil, din trenul care-l aducea cu toate dosarele unei activități spornice pentru țară, și cu d. Tillea, interpretul său, am crezut de datoria mea să-l întîmpin, ca aliat politic, dar mai ales ca Romîn recunoscator pentru ce dobîndise. Am înțeles de la cele d'întăiu încrucișări de priviri că eram zugrăvit ca autorul, prin presintarea din inițiativă parlamentară a proiectului agrar, al catastrofei, altfel d. Ciceo Pop fiind, fără îndoială, omul care ar fi putut să păstreze primului ministru absent un loc pe deplin asigurat... Din acea zi de lamurire fără cuvinte nu m'am mai văzut cu prietenii de pănă atunci, ocupați peste măsură cu în curînd celebrele „pertractări", în care, cu aceiași metodă, fiecare aducea alte interese și alte ambiții.

Un moment de lămurire a venit numai cînd, într'o mare întrunire, ținută la Alba-Iulia, devenită Medina retragerilor Profetului și punctul de plecare al răsbunărilor lui, căci Bădăcinul, moșia ancestrală a nemeșului care era d. Maniu, nu-și înscrisese încă modestul nume în istoria neamului, trebuia să se hotărască definitiv, la supărătoarea lumină a zilei și contra tuturor impurelor duhuri ale nopții care agitau și vor agita totdeauna partidul, orientarea în alegeri, care se anunțau violente.

Invitat, am mers acolo, unde d. Mihalache, caruia vădit orice apropiere prea strînsă de vechiul mieu naționalism i se părea și puțin practică, dar mai ales plină de risc și de primejdie, a aparut și el, — și unul și altul așteptînd să vedem ce iese dintr'o mașină, minunată, dar de sigur cu prea multe șuruburi, cum era partidul național ardelean. De sus din galerie am ascultat lungul și bunul „exposeu" al șefului, care în Parlament pastrase tăcerea ce trebuie pentru a slabi guvernarea amicului său Vaida, iar, pe urmă, cum nu era altceva de lucru și, la asemenea adunari, nu strică articole culturale sau exhibiții teatrale și nu era la îndemînă niciun tenor, niciun dănțuitor, de și d. Mihalache avea aparența, precum și niciun „teatralist", niciun vorbitor științific, ni s'a cerut, și șefului țerănesc și mie, să ținem cîte o „vorbire", indicîndu-ni-se chiar subiectul, ca să nu ne rătăcim.

Apoi, după ce fusese vorba și de o legătură cu liberalii, pe care o voiau mulți dintre bătrîni, pe cînd tinerii doriau să meargă împreună cu noile partide din țara veche, a trebuit ca, în casa primitorului primar Sava, să ascult propuneri ale d-lui Maniu din care nu se desfăcea altceva decît nevoia unui modest concurs electoral, de care nu s'ar lega însă niciun angajament. Era, mai mult decit o discuție politică, un interesant experiment al unei psihologii așa de deosebită de tot ce cunoscusem în vre-o patruzeci de ani până atunci, încît mă puteam

întreba dacă nu e, în fond, mai mult decît o totală deosebire de educație: o diferență de rasă.

Totuși, cum în partid era și mintea românească și neted europeană a d-lui Popovici, om purtat prin lume, căruia nu i s'a recunoscut cît de mult a știut să dreagă și greșelile cui nu-i era nepot, s'a ajuns, dacă nu la o refacere a „blocului", primit la timpul său cu atîta greutate, măcar la un front electoral comun. Mi s'a încredințat' sarcina de a mă face ales, pe lingă candidaturile, care după vechea lege trebuiau să ducă la izbîndă, din Regat, in cercul, așa de simpatic mie prin călătoriile ardelene din vremile de robie, al nobilei Săliște țerănești.

Mi-am dat sama foarte răpede ce stătea supt aparenta sacrificare a intereselor părintelui Lupaș, fostul protopop al cercului. Guvernarea partidului național supt forma Consiliului Dirigent fusese atit de rea, încît țeranii prinseseră groază de dinsul, și astfel s'a inscenat trecerea aderenților lui sălișteni la partidul naționalist al mieu, și aceasta formal, prin actul, frumos caligrafiat și cu îngrijire iscălit, pe care-l posed și acum. De altfel, pe unde ma duceam, mi se punea de frumoșii și vrednicii sateni, — o comoară, neprețuita în de ajuns, a neamului —, întrebarea, foarte serioasa, dacă nu cumva sînt și eu cu „dirigenții". Părintele Lupaș m'a recomandat o singură dată acasă la dinsul, evitînd prea dese întilniri cu alegătorii din alte părți ale cercului.

Nu era să ies la Săliște, reunită pentru ocasie cu alte localități, unde adversarul mieu d. Bucșan – nu doctorul, mort tinăr de cancer, unul din tinerii Ardeleni cari m'au înțeles mai mult și au fost mai aproape de inima mea, ci fratele lui, cumnatul d-lui Goga–, om născut pe acolo, avea legăturile personale cele mai strînse, dar călătoria în Ardeal, prima călătorie cu scopuri politice după aceia, pentru cunoașterea și împăcarea naționalitaților, ca pre-

ședinte al Camerei Deputaților, mi-a fost de mare folos pentru a pătrunde și mai mult in sufletul acestui admirabil popor, care, din nenorocire, nu și-a căpătat conducători, nu numai vrednici de dinsul, dar măcar asemenea cu dinsul.

Am fost pretutindeni, de obiceiu singur, ori cu vre-un tinerel, care era in stare doar să-mi arăte drumul, din sat în sat, timp de mai mult de o săptămînă. M'am suit până sus în munte, dincolo de Rod, la „localitatea cea mai ridicată din tot fostul regat al Ungariei", m'am invirtit prin satele de oieri care, de la Săliște, se înfundă în valea ingustă a muntelui, am cercetat așezările de cealaltă parte a Sibiiului și noaptea am trecut pe lingă înaltele case solide ale acelui Amlaș care se ținuse o bucată de vreme, cu Sași și Romini laolaltă, de stăpinirea feudală a vechilor Domni ai Țerii-Romănești. Cu populația săsească am avut mai puțin a face; oameni perfect disciplinați ii știam de mult, de cind, in Brașov, asistasem la o întrunire a lor care trebuia să decidă dacă mai merg cu guvernul unguresc ori ba, după ce șeful Sașilor „verzi" căpătase un rost de notar și unii il socotiau deci ca tradător. Sala, in care fiecine era așezat după rangul său bine chibzuit, era vădit contra Ungurilor și o ațița apariția frumoasă a pastorului cu barba inflorită, care li amintia ca la spatele lor e marele popor german din mijlocul caruia venia el; „trădătorului" i se aruncă in fața, cind intreba ce a capatat, că a mincat un „extrawurst", un „cirnaț suplementar". Mă rog, revoluție și nu altceva, complecta răsturnare a conducerii; dar, cind a fost la vot, toți au mers ca unul singur cu acela care nu avuse o singură aprobare publica. Deci și acuma, cind am stat sa explic, in nemțește, cine sint și ce vreau, am fost intrerupt ca să mi se spuie: „noi știm", „ni s'a spus". Dar cu ce conștiință politică vorbiau acești țerani, față de cari nu se putea întrebuința trucul

nerușinat că, „nepresintîndu-se timp de jumătate de ceas niciun alegător, urna este închisă" !

La ai noștri nu erau numai primirile ospitaliere, cu călăreții ieșind în margenea satelor, cu covoarele scoase la ferești și florile pe masă, cu poftirile înlăuntrul frumoaselor case îmbulzite de mulțimea țesăturilor și ospățul împreună, cu închinările de păhare. Pe alocurea era și cîte cineva care mă știa; aiurea nu pătrunsese modesta mea notorietate. De obiceiu se asculta, cu o deosebită cuviință, cum se cade față de un oaspete: undeva, la căderea serii, oamenii au fost adunați de formidabilul glas al crainicului, care, ca în vremi depărtate, pitoresc patriarhale, suit pe o dîlmă și puind mînile la gură, striga, de să se audă pană în cea mai depărtată margene, că „o vinit un domn de la București, de la dipotați" și, într'un șfert de ceas, supt strașina bisericii erau strînși bătrîni și tineri, sprijiniți în „bote", cu mînile supt bărbie, fară a spune nici da, nici ba, ca oameni pațiți, cari au trecut prin multe încercări. Întîmpinam și îndoieli: undeva, în margenea pădurii care duce spre Alba-Iulia, un sătean m'a întrebat, sincer ori mehenghiu, el o fi știut, ce trebuie să facă, de vreme ce unul îi spune azi una și mîni altul îi spune alta, pe cînd odată se știa una și buna (candidatul romănesc, se gîndia el, de sigur, opus celui străin) și i-am vorbit în parabolă: „D-ta ești însurat? — Sînt! Dar, cînd a fost să te însori, multe ți se vor fi îmbiat, și de niciuna nu ți s'a fi spus că e chioară, șchioapă, proastă, leneșă și saraca; însă tot te-ai însurat cu una. Apoi așa să faci și cînd ți se îmbie mai mulți candidați, fiecare lăudindu-se, firește, pe sine". Cei de față și-au dat din coate, iar omul a tăcut.

Într'un singur loc, la Apold, feuda familiei Beu, prieteni ai d-lui Goga, am întilnit agenți porniți pe gîlceavă, cari strigau îngăimat, și în presența părintelui Lupaș, pe

care aveau de ce, pe semne, să nu-l sufere, că generalul Averescu e așa și pe dincolo și deci n'aș avea ce să caut pe acolo. Li-am spus scurt că nu-i știam că sînt oameni de nu-și cunosc datoria față de cine-i cercetează și, cu toate protestările multora, mi-am urmat drumul către Amlaș. Îmi aduc aminte și de singuratece drumuri prin păduri, mult timp după miezul nopții, într'o biată căruță trasă de o iapă cu mînz, care se opria în desișul nestrăbătut cu ochii până i se întorcea odrasla șugubeață, curioasă de a ști ce este prin toate cărările. De partea cealaltă, sfîrîiau automobilele oficiale, afișele guvernului se lipiau, și la Săliște, pe ușa bisericii, preoții se ascundeau, banii și făgăduielile, de pămînt, de pășune, se uniau pentru încă una din falsificările cu care se ține „democrația" zilelor noastre.

Resultatul era de așteptat. Unde ajungeam, urna se închisese, și înainte de amiazi. La Saliște, unde adversarul nu cutezase a se înfațișa măcar, biletele erau transparente și ofițerul, luat într'ales, știa bine ce trebuie să facă. D. Bucșan a fost proclamat deputat și, cînd metodele alegerii sale au fost aduse în Cameră, n'a știut cum sa se furișeze de la o răspundere pe care așa de ușor o primise conștiința sa de om tînăr și cult.

În țara veche, încaltea se lucra mai pe față, supt conducerea operațiilor de un fost socialist, un „prieten al poporului", un „democrat" convins și ireductibil, d. Atanasiu de la Galați, campionul cel mai fanatic al sufragiului universal. La Braila am putut cunoaște toată brutalitatea, gata să meargă până la vărsarea de sînge, a metodelor puse în serviciul idolului popular, al părintelui nației, și în același timp am descoperit și cîtă vitejie se cuprinde în reservele sufletești ale oamenilor de stînga, cu revoluția pe buze.

Eram acolo, cum lupta se ducea în numele unei „Federații", de fapt tot așa de sincera ca și „blocul" dispă-

cut, lîngă dd. dr. Lupu și Mihalache și, într'o sală micuță, plină de lume, vorbia un doctor de acolo, om pașnic și prin totala sa insuficiență oratorică. De-odată o ploaie de pietre s'a abătut asupra noastră, fără a ne putea clinti din loc. Cei chemați din cîrciumele portului și din prăvăliile lor de parlagii ca să ni spargă întrunirea nu s'au dat însă, cum se poate înțelege, cu una, cu două, și într'o clipă a fost smulsă stinghia din margenea scenei. M'am uitat în jur: șefii „democrației" plecaseră, lăsîndu-mă singur cu d. Melic, secretarul partidului mieu. Mîni furioase manevrau acuma stinghia și sfărîmau păharul, sticla cu apă. Înainte de războiu, prin cîte alegeri trecusem, așa ceva îmi era cu totul necunoscut. Am trecut în curte și acolo, urlînd, un cetățean mă apucă de mînă, pe cînd cealaltă căuta în brîu ce trebuia ca să mă spintece: dintre ai miei, unul s'a și ales cu pantalonul sfășiat. Un gest al d-lui Melic a venit tocmai la timp ca să nu simt în carnea mea ce înseamnă prima dictatură populară în România, după care erau să urmeze și alte dictaturi, mai puțin populare, dar cu aceleași năravuri, pană ce, ca stare morală, țara a ajuns unde este. Și, cum Romînul e un om spiritual, d. Atanasiu observa că omul de la Brăila nu voia altceva decît „să-mi scurteze barba".

Sforțările regelui Ferdinand de a aduce imposibila grupare a tuturora în jurul unui Ministeriu care avea în sarcină terminarea problemei agrare, marea și neapărata preocupație, strîns legată de inima lui, nu puteau decît să rămîie vane. Peste orice altă preocupație se impunea răsturnarea, cît mai curînd, a regimului care nu numai debutase astfel, dar era să continue cu atacuri personale, cu insulte, ca acelea pe care mi le striga, ca un lunatec, în rîsetele confraților, un energumen, inginer de profesiune, după ce un altul mă înhățase cu injuriile încă din secțiunile de verificare, împiedecîndu-se astfel orice

înțelegere, care, cu alte temperamente și cu altă pregătire, și atunci ar fi fost cu putință.

Supt cele mai rele auspicii a început astfel noua legislatură. Un președinte de Consiliu, om de mari merite, dar care în Parlament se pierdea cu totul, spuind cu glas încet lucruri mai mult banale; un președinte de Cameră, scriitorul de mult talent care era Duiliu Zamfirescu, totuși un diplomat de carieră, roșu, nervos, gata să se arunce, luînd atitudini de campion, care treziau la fiecare moment un imens scandal (odată a promis unui deputat o regulare de socoteli îndată ce va termina de vorbit, și mi-am permis să-i observ momentul cînd trebuia să-și ție cuvîntul...); o majoritate de devotați, cari nu văzusera în viața lor ce e o Adunare și cari credeau că datoria lor e să strige și să se arunce la orice provocare; un ministru de Interne, d. Argetoianu, care cheltuia în zădar mijloace de îngrozire, incapabil să impuie, și credea că prin vorbe groase se poate dovedi geniul politic; un ministru ca d. Goga, care se și credea calare pe ducipalul dictaturii visate și se lua de păr cu oricine; un ministru al Muncii, d. Trancu-Iași a cărui jovialitate nu desarma; iar, de partea cealaltă, o minoritate, unită ca „Oposiție Națională“, care, cu perfecta disciplină pe care o realisasem, pornia metodic la darîmarea unui regim socotit ca usurpator. De la începutul acestei obositoare sesiuni de vara, cineva care putea judeca împrejurările observa marea superioritate a acestei oposiții, și n'au trecut cîteva săptămîni fară ca ridicolul sa se reverse larg asupra acelor cari apăruseră ca salvatorii țerii din anarhie și ca marii constructori sprijiniți pe asentimentul fanatic al mulțimilor idolatre. Se dovedia astfel încă odată, și cu ce elocvență!, ca, totuși, oricare ar fi valoarea sentimentelor trecătoare, nu e nimic puternic, și nu e nimic durabil, decît ceia ce dă inteligența omenească, hranita de tradiție

și sfătuită de încercare. Marea experiență se deslîna astfel zi de zi, compromițînd prestigiul, așa de necesar țerii, al unui mare general care era și un om perfect onest, un om de bine în cel mai deplin înțeles al cuvîntului.

La capătul acestei tumultuoase sesiuni supt cerul de foc al Bucureștilor nu era alt resultat decît al învrăjbirilor care, tratate cu aceleași apucături de violență, trebuiau să ducă peste un an și ceva la plecarea Guvernului și la disolvarea celui de al doilea Parlament, care, totuși, bine condus, ar fi putut realisa, imediat, foarte multe, al României unite.

Diletantismul elegant al scepticului „marchis“ care era Matei Cantacuzino, minte de o extraordinară finețǎ și de o elocvență demnă de Franța secolului al XVIII-lea, ce putea face în mijlocul acestei turbate vulgarități, care a isprăvit prin a-l desgusta!

Înainte de a mă ralia la cei ce vor căuta să lărgească mai mult reforma agrară care a format preocupația celei de a doua sesiuni, prima ordinară,—fără ca în guvernul însuși, cu un conservator marghilomanist, d. Garoflid, la Agricultură să fie vre-o unitate de vedere, vre-o siguranță teoretică, pe care o făcea imposibilă, de altfel, și continua flotare între interesele marii proprietăți în desfacere și „generositatea“ țerănească represintată prin rotunzimile imposante, de țeran chiabur, ale d-lui Potîrcă de la Craiova, al cărui nume singur era un întreg program rural—, o invitație la Paris, venită încă din vremea cînd presidam Camera, m'a smuls pentru cîtva timp din acest haos de trivială frămîntare a poftelor, patimilor și ilusiilor fiecăruia despre propria sa valoare. De acum înainte aceste visite în lumea unde trebuia să întîlnesc interesul pentru ideie, simțul pentru formă, tradiția de politeță a vremilor mai bune, prietenii de intelectuali care se vor confirma și spori din an în an, vor fi marea mea mîngîiere, mijlocul minunat prin care-mi voiu recăpăta pu-

terile stoarse în miseria morală a unei vieți politice convulsionate, cu tot ce puteau aduce fundurile necurate răscolite de sufragiul universal, care e de sigur, marea dreptate, dar și marea primejdie a epocei noastre.

De la congresul din Londra nu mai fusesem în străinătate. Reveniam acuma, în circumstanțe așa de onorabile, trebuind să vorbesc la Collège de France îndată după un om de valoarea epocală a unui Einstein, și un loc de membru corespondent la Academia de Inscripții, adunarea științifică de mai mare prestigiu în lumea întreagă, se adăugi în același timp.

Mediul îmi era necunoscut. Nu mai trăia, dintre vechii miei profesori, Monod fiind luat de cancer după pierderea fiului său iubit, Bernard, care a fost martirisat în armată, Giry dispărut de mult, iar Roy, Lavisse își încheiaseră rostul înainte de războiu, decît Thévenin, pe care l-am descoperit complect sfîrșit în odăița sa, apoi încă tînărul Langlois, acum director al Archivelor, care, însurat cu fiica marelui chimist Berthelot, ne-a adunat cu ai lui la masa cu cidru de Normandia, și d. Bémont, a cărui continuă și mișcătoare bunătate întovărășise cu o caldă prefață părintească ediția parisiană, revăzută ca stil de dînsul, a „Relațiilor dintre Franța și Romîni", pe cînd vechiul mieu coleg de la Roncière recomandase, în termini atît de amicali, articole din ziarul mieu, frumos traduse de d-ra Alexandrina Dimitrescu, pe care Berger-Levrault le publicase, în vremea de luptă desperată, supt titlul de *Pages Roumaines.* Am cercetat pe venerabilul mieu învățător de pe vremuri în biblioteca lui din Rue Monsieur Le Prince și am crezut că pot să tulbur fără a mă anunța de 'nainte, — am simțit mai tărziu greșeala ce făcusem în această societate de îndîrjită muncă, pe cînd la Moscova Ioan Bogdan putea să între la miezul nopții pentru un păhar de ceaiu la profesorii săi, dacă mai vedea lumină la fe-

reasta lor —, pe bătrînul filolog Havet, la care am pătruns strabatînd lungi culoare înțesate de cărți. Cu acest prilej am cunoscut întăiu oameni între cari mă voiu așeza pe urmă la Academia de Inscripții, ca seninul cercetător al literaturii grecești, d. Croiset, ca d. Diehl, maestrul studiilor bizantine, și nu numai în Franța, de care era să mă lege o caldă prietenie, apoi ca harnicul cercetător minuțios al iconografiei în arta aceluiași Bizanț, d. Millet. O întreagă lume noua de cunoștinți, între oameni dintre cari unii aveau o vrîstă apropiată de a mea și cu cari trebuia să mă unească neapărat potrivirea, nu numai în ocupații, dar și în idei și sentimente.

La Legația Romaniei am gasit pe d. Dimitrie Ghika, om de o aleasă politeță și de o intelectualitate extrem de fină și de complexa, pe care o impartașia cu fratele sau, acuma preot catolic, Vladimir, care, în mijlocul ocupațiilor, cînd îndreptate către o literatură de foarte înzestrat diletant, cînd reținută de nobila grijă a miseriilor umane, pastra un mare interes pentru istoria Moldovei supt bunicul său, nobilul Grigore-Voda.

Calauzul cel mai bun în acest nou Paris, în care mă recunoșteam așa de greu, mi a fost d. C. Marinescu, unul dintre cei mai buni elevi ai miei, care, după ce trecuse prin încercarile războiului, gustînd și din neajunsurile, suportate cu demnitate, ale prisonieratului in Germania, era acum, cu bursa de Stat pe care o căpătase de curînd, ascultător, dincolo de obișnuiții ani de studiu, al profesorilor francesi, și în special al d-lui Lot, pe care-l cunoscusem de departe ca tînar luptător și, era, acum, membru al Institutului și unul din profesorii cei mai respectați ai Sorbonei. Cu tînărul mieu prieten am cutreierat acest Paris de după războiu care conserva tot caracterul său de pe vremuri, dar în care, a doua zi după izbăvire și biruință, pulsa o întreagă viață nouă, din care nu lipsia, ca la noi, solidaritatea. Tot d. Ma-

rinescu îmi găsise adăpostul la scumpul Otel Foyot, locuinţă cu numai două rînduri, comode pentru bătrînii cari, în măreţul palat, din faţă, al Ecaterinei de Medicis, puneau la cale rosturile ţerii lor, dar, căutînd a ni îndestula seara în odaie apetitul, nu îndrăzniam să pe apropiem de restaurantul de jos, pentru oameni mai bogaţi decît mine, care aveam numai retribuţia conferinţilor mele.

În Paris am mai găsit însă pe cineva de care, de un timp, şi cu toată povestea de la Iaşi a „cascadei tronurilor“, mă lega tot mai mult aceiaşi apreciare a oamenilor şi împrejurărilor, aceiaşi orientare în ce priveşte mijloacele de a consolida minunata situaţie pe care ni-o dăduse sfîrşitul fericit al razboiului. Nu văzusem pe Take Ionescu, după îndelungata lui desţerare, în lunile cînd, împreună cu Flondor şi cu generalul Averescu, făcea o îndîrjită oposiţie liberalilor, pentru ca, la căderea acestora, să nu se presinte, cu slabele rămăşiţe ale unui partid evaporat odată cu avantagiile budgetare, la alegeri. Desgustat de adesiunile interesate care, în juru-i, simulaseră iubire şi devotament, el intrase în formaţiunea Averescu, de şi ştia bine ce sentimente-i poartă absorbantul ministru de Interne. Cu dînsul se raliase la noul regim, căruia Regele voia tot mai mult să-i iea caracterul de partid, ajungînd tot mai mult a-l considera ca un al doilea provisorat, fostul lui adiutant, tînărul care-i datoria, cel puţin aşa de mult ca talentului său de elocvenţă în barou, o pripită şi strălucitoare carieră, d. N. Titulescu, profesor de... formă la Universitatea din Bucureşti. Dar acesta, care nu dorise întoarcerea şefului său şi visa de nu ştiu ce nou partid radical pentru sine însuşi, se grăbise a repudia orice legături cu preţiosul patron de odinioară, care i se părea acuma inutil. În ce priveşte popularitatea, pe care Take Ionescu o merita de sigur prin frumoasa-i atitudine în timpul războiului, şeful unui partid conservator complect

sfărîmat știa bine ce-l așteaptă de la alegătorii postbelici, complect desorientați și une ori de o uimitoare inconștiență. Astfel el făcu abstracție desăvîrșită de împrejurările interne, cu nevoile și pasiunile lor, și, foarte hotărît a nu crea printr'un nou patronagiu al său o nouă serie de ingrați, se consacrase, stînd cît mai mult în străinătate, cînd darul său de vorbire, intact, nu era necesar pentru a drege gafele asociaților, servirii intereselor externe ale Romăniei.

Încă din vremea petrecerii la Paris, el fusese pentru o înțelegere cu Sîrbii, cari doriseră în zădar ca imperiosul Ioan Brătianu, în drumul spre Apus, să se oprească un moment la Belgrad pentru a discuta chestia Banatului. Cu d. Beneș, profesorul ceh care-și luă de la început un loc de frunte lîngă filosoful creator al Statului, d. Masaryk, pe care-l zărisem la Iași, el era să se întîlnească într'o complectă potrivire de idei. În alcătuirea, pe care regele Ferdinand multă vreme a răspins-o, a unei alianțe pentru apărarea noilor graniți contra Ungariei, el a jucat fără îndoială un rol de căpetenie, oricît ar fi căutat să i-l scadă mai ales acest bun neam de oameni cari sînt Romînii cu oarecare cultură. Nu uitase relațiile sale cu Grecia după încheiarea primului tratat din București și era, pentru a i le aminti, numele de Strada Atenei, dat aceleia în care el locuia după ce-și refăcuse casa, salbatec devastată și spurcată de ocupanți. Cînd Polónia, atacată de revanșa bolșevică, părea că este la pămînt, el aräta să dorească acea intervenție, — cerută și de Francesi, față de cari-l acusau că e prea complesent—, care ar fi putut să devie, fără lovitura fericită a lui Pilsudzki, de cea mai absolută necesitate.

Revăzindu-mă la Paris cu dinsul, el mi-a arătat toată prietenia. Fusese, în negociațiile sale, la Londra și, întors de acolo foarte obosit, ținuse totuși să asiste la o conferință despre arta romănească pe care am făcut-o la Le-

gaţia României. Ba, plecînd în ţară, îi dădu în minte să mă însărcineze cu represintarea ţerii la o conferinţă financiară din Bruxelles, onoare pe care fireşte că am refusat-o, rugînd să se trimeată un om de competinţa fostului profesor la Universitatea din Iaşi, d. Neculce.

Conferinţile mele s'au întins asupra întregii vieţi a poporului românesc presintată ca o sintesă, şi ele au apărut întăiu, în parte, cred, şi în ziarul cultural pe care-l scotea la Paris poetul Cincinat Pavelescu, şi apoi în broşura *Les Latins d'Orient*. Căutam să învederez că noi nu sîntem numai *o* naţiune latină, ci insăşi latinitatea orientală, cîtă şi cum a rămas după ce prin atîtea i-a fost dat să treacă. Resumatul fiecării conferinţe o redactam imediat la otel.

Mă apropiasem de catedra parisiană, după atîţia ani de cînd nu vorbisem franţuzeşte în public decît, la anume ocasii, pentru scurte manifestări, cu o sfială dureroasă, care a răpit de sigur foarte mult din ceia ce, în altă stare de spirit, socot că aş fi putut să dau.

Era, acolo, totul de reluat, şi invitarea la Collège de France a fost prilejul pentru începerea unei întregi opere de propagandă, menită să scoată la iveală originalitatea şi, prin aceasta, valoarea poporului românesc, asupra căreia, şi în Franţa ca şi oriunde aiurea, se făcuse obişnuinţa de a trece, în orice domeniu, fără a i se recunoaşte rostul în lume.

Am putut vorbi la o societate unde presidenţia trebuia s'o aibă însuşi Poincaré. Fostul preşedinte de Consiliu era însă prins în dificultăţile unei crise de guvern. Intăiul contact cu cercurile politice francese mi-a dat încrederea trebuitoare pentru a încerca şi mai departe cu trezirea prieteniilor aşa de necesare în vremuri tulburi, cînd totul era răsturnat din ceia ce fusese, şi, pentru orice popor, chiar pentru cele mai mari, se impunea o revisuire şi

întregire a legăturilor și amicițiilor. La mesele colegiale care mi s'au dat, ca unui oaspete neobișnuit, am putut să întind și să adincesc relațiile create astfel.

Înaintea unui public foarte numeros, în sala Richelieu a Sorbonei, am căutat să presint apoi farmecul peisagiilor și monumentelor noastre: conferința a aparut supt titlul de „Voyage en Roumanie“. Verva mi-o tăiaseră însă două personagii solemne, care păreau că-mi cîntăresc fiecare cuvînt și că se opresc asupra fiecării nuanțe de stil, refusîndu-mi orice zimbet la glumele pe care le riscam. Nu puțină mi-a fost surprinderea cînd am aflat prin presintarea lor că presupușii nemiloși critici, pe cari nu i-aș fi putut satisface, nu erau decît consulul romîn Ghiță Ioan, nepotul lui Take Ionescu, și bătrînul profesor grec de la Iași, un coleg și amic de pe vremuri al marelui bizantinolog german Krumbacher, d. N. Dossios, care pe vremuri îmi solicitase un articol de recunoaștere în „Epoca“.

Între profesorii francesi mai tineri, cunoscusem la București, cu ocasia venirii misiunii francese, pe acela care, elev al lui Gaston Paris și al lui Paul Meyer, se ocupa de mult cu limba romănească, pe care o cunoaște ca un Romîn, și cu literatura noastră, care-l interesa ca filolog, d. Mario Roques. În convorbirea cu acest om așa de vioiu și de întreprinzător, care a devenit apoi și mîna dreaptă a lui Albert Thomas în opera de organisare economica a acestuia, mi-a răsărit ideia unor cursuri la Sorbona despre subiecte interesînd pe Romîni și mediul în care i-a pus soarta. Încă de atunci am făcut cîteva conferinți cu cuprins romănesc, și, ceia ce cred că nu s'a mai întîmplat în sălile ilustrei Universități, d. Roques singur izbutind a o face, am dat studenților romîni, plecați în mare parte fără a-și cunoaște țara și trecutul ei, cîteva lecții de istorie *în romănește.*

Puțini le-au ascultat. Încă de la această primă visită

mi-am putut da samă cît lipsește acestui tineret, venit la Paris pentru a-și pregăti o carieră ori numai pentru a urma o modă, aceia ce leagă pe un om pe toată viața de țara de unde se trage, de neamul din care face parte. Pe cînd studenții de altă origine caută orice posibilitate de a se afirma ca grup național, la ai noștri pare că li-ar fi rușine să arăte ce sînt, ce înțeleg a rămînea în străinătate. În ciuda celor cîteva întîlniri cu mai multe serii dintre dînșii, căutînd să li învederez singura și marea datorie, pe care o afirmau cu o așa de elocventă mîndrie înaintașii lor de pe la 1848: aceia de a strînge cît mai multe cunoștinți și cît mai multă experiență pentru patria lor, am păstrat continuu această impresie: că o rea creștere în școlile de acasă îi trimete cruzi într'o lume uriașă, așa de impresionantă, în care șubrezimea lor sufletească nu li poate păstra bruma de individualitate venită mai mult din instinct.

Odată, la un An Nou, înaintea unor ascultători între cari era bunul general Berthelot și d-ra Văcărescu, rămasă, lîngă bătrîna sa maică, o boieroaică din vremile vechi, Romîncă până într'atîta încît, și vorbind cu străinii prieteni, printre cari și-a creat un așa de mare loc, amestecă vorbe romănești, s'a presintat ce e mai acru și amar în criticele lui Caragiale, întovărășind o asemenea lectură pentru o zi mare, încunjurată de așa de frumoase datini, și de alte manifestări nepotrivite, în sunetul vioarelor țigănești gîdilite la ureche; n'am putut răbda și, ca semn de adîncă indignare, am părăsit sala. Era aceiași stare de spirit, de o așa de complectă inconștiență, pe care o puteam constata cu același prilej la Legație, — care, de altfel, continua veche tradiție de indiferență față de ce se petrecea în colonie și mai ales în această studențime —, unde grija unică era asaltul sălbatec asupra bufetului, un fel de inițiare la viitoarea pradă a budgetului. Cîtă deosebire față de vremea, cu atîtea de-

cenii în urmă, cînd secția din Paris a Ligii făcea așa de mult pentru popularisarea causei românești în străinătate? Și, chiar atunci, cîtă deosebire față de Sîrbi, cari, în jurul omului cu inimă caldă care e d. Spalaicovici, se adunau la hramurile lor, observind și cel mai neînsemnat din riturile lor populare, bărbați și femei, de toate vrîstele, stînd ca la biserică în sala plină de o mulțime așa de mult cu gîndul la vetrele ei, încît ochii li se umpleau de lacrimi!

Și erau mulți Romîni de la Paris, — nu numai studenți, bucuroși unii dintre dînșii să rămîie acolo pentru totdeauna, ca marele învățat de laboratoriu, d. Livaditi din Iași, însurat cu una din fiicele d-rului Istrate, naționalistul înflăcărat venit să moară la Paris, descendența lor topindu-se cu totul în mediul frances. Pensionari, ca un Cosmovici de la Căile Ferate, aventurieri cu un trecut detestabil la noi, petrecători de toate nuanțele, oameni comozi, cari nu înțelegeau să participe la greaua muncă de reconstrucție după războiu, se îngrămădiseră prin toate colțurile imensului oraș, fiecare trăind pentru sine, între ai săi, fără să caute contactul, socotit compromițător, cu alți Romîni. Cîteva bătrîne singure se vedeau la capela românească, pe lîngă care se păstra o tradiție musicală care făcea ca multă lume străină să alerge la producțiile corului; o bibliotecă de mult părăsită a trebuit să fie cernută pentru a se pune la adăpost ce era mai rar și ma de preț într'însa.

Așa de mare fusese asaltul la închipuitele plăceri continue ale Parisului, care ar fi să se ofere gratuit aliaților romîni, încît, îndată după încetarea ostilităților, la Legația Franciei, unde era însărcinat de afaceri spiritualul de Flers, pe care apoi nu l-am mai putut revedea la Paris, nu se mai răzbia cu vizarea pașapoartelor. I-am spus lui de Flers că, dacă-i mai ajută să plece, „nu vor mai rămînea Romîni în România". „Il y aura", mi-a răspuns

el cu un nobil gest, „des Français qui reviendront“. Şi nu începuse încă emigrarea, pusă la cale şi de anume deputaţi, furioşi cînd strigam în Cameră că, decît oamenii noştri să umple strainătatea, mai bine să crape de foame în ţara lor, a ţeranilor de peste munţi, gospodari împovăraţi de datorii, cari înţelegeau a face în Franţa, ţară cu salariile mari, ceia ce înaintaşi de-ai lor făcuseră, nu fără folos, în America şi cari, după ce-şi vînduseră pe nimic strămoşeasca moşie, debarcau fără sprijin şi fără sfat în acest furnicar uman, în care foarte adese ori erau întrebuinţaţi la un lucru pe care-l despreţuiau Arabii şi cei din urmă dintre oameni, puşi la curăţitul gunoaielor. Unii şi-ar fi dat ani din viaţă ca să-şi revadă brazda şi să şi-o ştie iarăşi a lor; rare ori îi întovărăşiau femei, fete, care se pierdeau, în casul cel mai bun, prin slugăritul parisian. Şi erau nişte oameni aşa de buni, de curaţi, de creştini în suflet! Unul, dăunazi, căruia îi vorbiam de scăderea şi amînarea datoriilor, îmi răspundea, el, care de ani de zile trăia ca rindaş fără să-şi dea un ceas de distracţie şi mîngîiere: „Am luat la nevoia mea de la un om de omenie, ruda mea, şi, ca un om de omenie, trebuie să-i dau banii înapoi la nevoia lui“. Pe cînd Polonii îşi au şefii lor fireşti, recunoscuţi de Statul frances, preoţii şi bisericile lor, şcolile lor, şi ambasada polonă nu-i pierde o clipă din ochi, ai noştri sînt părăsiţi nu numai miseriei materiale care-i atinge la ceasul criselor de şomaj, cînd ei sînt îndată atinşi, dar şi desperării morale, care-i aruncă în categoria duşmanilor oricării societăţi şi în rîndul întăiu ai aceleia care a ţinut aşa de puţin samă de dînşii.

În această călătorie la Paris am căutat să învederez şi altfel decît prin cuvînt ce poate să înfăţişeze în domeniul culturii naţia noastră. Adusesem cu mine schiţele lui Stoica, marele desemnator, pe urmă harnicul pic-

tor, descoperit de mine întîmplător, cînd, aproape copil, dădea prin arta sa corespunzătorul „Sămănătorului" în literatură, un timid, expus prin acest simpatic defect al său tuturor tăgăduirilor și nedreptăților în țara sa, precum şi documente originale din colecţia pe care o putusem aduna; şi fotografii se adăugiau la aceste mărturii ale unui suflet naţional aproape complect necunoscut. Nişte odăi închiriate de Legaţie pentru scopuri de propagandă, de pe vremea cînd d. Vaida apăruse cu o suită de magnat și cînd d. Pelivan, represintînd Basarabia sa, încă primejduită, se lupta mai mult cu cocoanele solicitatoare de împrumuturi şi subvenţii — uneia care nu voia să creadă că „nu e acasă", a apărut însuşi ca să i-o confirme: „cine poate s'o ştie mai bine"? — decît cu adversarii ruși, îmi stăteau la disposiţie, și în ele, cu ajutorul a doi funcţionari, dintre cari unul va sta ani întregi lîngă mine în opera întreprinsă 'n capitala Franciei şi-mi va fi un preţios colaborator și un bun prieten, tînărul jurist ieșean Victor Ianculescu, am alcătuit o mică exposiţie, care a fost cercetată și ţinută în samă.

Va lipsi însă, mai ales după ce propaganda oficială, foarte costisitoare, va fi lichidată, un centru al acestor sforţări, până ce voiu putea să creez „Şcoala românească în Franţa", a cării istorie, legată de a școlii surori de la Roma, e de intercalat aici, de și punerea în picioare a acestor două așezaminte va trebui, dar tot supt regimul Averescu, să zăbovească o bucată de vreme.

Admirabilele și atît de periculoasele silinţi ale Ungurilor, nerăbdători de a reveni la ceia ce fuseseră, iscodiseră și ideia, sprijinită pe amintiri revoluţionare comune, de pe vremea lui Kossuth, de o parte, a lui Garibaldi și Mazzini, de alta, a unei Şcoli maghiare la Roma. Aceasta afirmaţie naţionala trebuia neaparat să întîmpine pe a noastră, sprijinită pe altceva decît pe un episod ideologic: adecă pe

comunitatea de rasă, pe potrivirea de suflet. Am presintat Camerei proiectul de inițiativă parlamentară prin care se creau aceste două focare de studii și de radiere națională în același timp — eu așa le-am înțeles — din cele două mari Capitale latine.

Duiliu Zamfirescu a îmbrățișat cu căldură ideia și, fără să mai cerem părerea finului cugetător filosofic, icoană a maestrului său Maiorescu până și la cel mai mărunt dintre gesturi, dar mult mai personal în idei și mai stilist în formă, care era ministrul de Instrucție Publică, profesorul P. P. Negulescu, proiectul, care va merge răpede și la Senat, a trecut la un obosit sfîrșit de ședință, în care calculul voturilor se face, une ori și cu scopuri bune, mai mult aproximativ. Dar ministrul jignit n'a arătat o deosebită căldură pentru legea astfel votată și Pangratti se și grăbise să alerge cu gîndul de a preface școala de istorie, filologie și artă din Franța într'un mai mare Institut, și pentru științe, ceia ce i-ar fi permis amestecul pe care-l doria.

Astfel numai cu multă trudă s'a ajuns la o înfăptuire ale cării foloase nu eu le voiu spune, și aici. Mă îngrijisem ca ambele așezăminte să scape de jocul de partide care domină Statul, și astfel directorii, pe viață, vor fi numiți de Academia Romîna; regulamentul a fost elaborat de mine, de Vasile Pîrvan și de căldurosul nostru prieten Ramiro Ortiz. Eu însumi am propus pentru Roma pe Pîrvan, a cărui faimă de arheolog era larg răspîndită în străinătate și cu care relațiile, întrerupte un timp, de pe urma ambiției lui de a domina, nemărgenită, erau atunci cele mai bune. El a luat cu chirie un modest apartament pe care numai după mulți ani era să-l înlocuiască măreața clădire ridicată din sacrificiul Băncii Naționale. Eu, gospodar moldovean, n'am voit să încep într'o trecătoare casă străină. D. Ghica îmi propunea înțelegerea cu un liceu frances care ar fi adăpostit pe ai

noștri: mi se părea supt demnitatea unui asemenea institut național. Și, astfel, cu prilejul unei visite la d. Lot, care trebuia să-mi ajungă un așa de bun prieten, m'am apucat sa cercetez casele de vînzare din minunatul mic centru de *banlieue* al Parisului care e Fontenay-aux Roses, plin de grădini și lipsit de fumul usinelor: a doua pe care am văzut-o era ca făcută pentru noi. Avînd la spate două livezi întinse, o clădire cu patru rînduri alcătuite din odai ca pentru un otel sau un sanatoriu, se ridica în fața unor atenanse potrivite pentru orice destinație: o bătrînă văduva ocupa un colț din acest modest castel din care așa de greu s'a hotarît să plece. Halul de infecție în care se aflau acele atenanse, pline de familii muncitorești, cu bătrîne oarbe, pisici favorite și colonii de ploșnițe, nu ne-a desgustat; gospodarul din naștere care e d. Ianculescu, instalat ca subdirector, a știut să aducă lumină, curățenie, mulțămire. Am smuls lui Take Ionescu suma necesară cumpărării, pe care ministrul de Finanțe, d. Titulescu, o promisese, dar uitase a o plăti, am mobilat cum am putut cele douăsprezece odăițe, și, în frunte cu d. C. Marinescu, pictorul Catul Bogdan-Duică, fiu de Alsaciană, și cîțiva alții, puțini, au început ceia ce consider ca una din cele mai mari opere ale vieții mele.

Lucrul literar și științific mergea mai încet și în acest an, în mijlocul unui mediu îndreptat aproape exclusiv către problemele politice și sociale. Comemorarea lui Tudor Vladimirescu la o sută de ani după o încercare lipsită și de orientarea necesară și de neapărata solidaritate națională m'a îndemnat, pe de o parte, a strînge izvoarele, așa de risipite, și prin ziare, ale mișcării lui neizbutite, și aceasta a dat volumul „Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu", și, pe de alta, a căuta într'o formă populară din colecția „Steaua", pe care o păstra încă rîvna d-lui P. Gîrboviceanu, explicarea acestei cariere tragice, cu privire la care erau să se adauge în

curind, printr'o descoperire în șura unei familii boierești din Craiova, neașteptate revelații, și astfel am adaus, pe lîngă broșura despre Mihai Viteazul și aceia despre îngerescul Mitropolit moldovean Veniamin Costachi, cărticica „Un aparator al săracilor: Domnul Tudor din Vlădimiri". Pentru aniversara lui Dante am reunit cu discursul la Academie înfațișarea dramatică a suferinții și a speranțelor magului poetic al Italiei medievale,

Viața în Franța îmi dădu, de altfel, putința de a cerceta țara în provinciile ei, care, cu tot îndelungatul timp pe care-l petrecusem la Paris ca student, îmi ramaseseră cu totul necunoscute.

Am luat astfel pe rînd Normandia, cu pașnicul Rouen, plin de amintirea Ioanei Darc arse pe rug, Picardia vechiului mieu Philippe de Mézières, cu acel Amiens, mîndru de splendida-i catedrală gotică și plin încă de casele bătrîne, cu coastele de lemn și ascuțiturile din vîrf, pe canalurile mucede strecurîndu-se printre paianta lor. Apoi Bretania, unde, la Rennes, așa de curata reședință a ducilor de pe vremuri, am nemerit, pentru numele lui istoric, într'un otel „La Bertrand Duguesclin", unde, pentru o observație a soției mele cu privire la curățenia odăii, am fost pur și simplu dați afară ca „sales métèques" în pragul nopții, iar polițaiul, fost jurnalist în ceartă fricoasă cu popii atrași de cumplitul otelier, era să-mi dea promisa satisfacție publică în această formă aproximativă: „Fostul președinte al Camerei uneia din națiunile care a luptat alături de Franța, părăsind viața politică, face o călătorie de informație în țara noastră și, sosit la Rennes, într'un otel care poartă numele unuia din ostașii eroici medievali, pare a fi fost expus la procedări neamabile din partea otelierului; pentru care-i arătam părerile de rău ale populației". În jurul Parisului chiar, am rătăcit prin pustiile străzi acoperite cu iarbă ale încintatorului Senlis, și el împodobit cu o biserică din vremile cele mai bune

pentru artă. Burgundia am cunoscut-o la Dijon cu catedrala prefaţată de gingaşe coloane şi cu moştenirea de artă a lui Claus Sluter. Largul, bogatul Lyon mi s'a înfăţişat, întins până departe pe malurile rîurilor puternice, supt înălţimea de la Fourvières, *Forum Veterem*, cu amintirea lui Traian, ca şi pitorescul Avignon al Papilor. Fără a ajunge până la Marea de Miazăzi, m'am găsit, la Nîmes, la Orange, în mijlocul celei mai stăruitoare permanenţe a vieţii romane şi m'am desfătat, cu tot puternicul vînt care mă izbia in păreţi, de tot ce e poesie pastorală, mireasmă de cîmpii arse de soare, în Arles, legat de vechea Romă tot aşa de mult ca şi de cultul inimitabilului poet provenţal Frédéric Mistral. Din aceste amintiri, consemnate pe un colţ de masă, am scos cartea ilustrată *Din Franţa*, care se aşează printre cele cu totul neînţelese şi aproape necunoscute.

Comemorarea lui Petru Maior la Academia Romînă mi-a cerut o privire generală asupra rostului învietorului teoretic al drepturilor noastre. Prin conferinţa „Schimbarea de direcţie şi caracter a comerţului românesc" întregiam volumul publicat înainte de războiu.

Visita la Bucureşti a prinţului Sapieha, prin care s'a pregătit, după marea victorie, pe care n'o ajutaserăm prin niciun gest, de la Varşovia, înţelegerea defensivă cu Polonia, mi-a dat prilejul de a publica un studiu asupra relaţiilor dintre un strămoş al acestui descendent, prin Vişnovieţchi, al Domnilor Moldovei şi dintre Mihai Viteazul. Tot atunci am dat, în româneşte şi apoi în limba francesă, un studiu asupra raporturilor dintre Poloni şi Romîni. Căsătoria princesei Elisabeta cu Moştenitorul tronului grecesc a prilejit broşura *Grecs et Roumains*,—pe lîngă note asupra relaţiilor literare ale acestor două naţiuni—, căreia i-a urmat o alta pentru legăturile cu Sîrbii, la căsătoria dintre principesa Maria şi regele Alexandru al Serbiei, pe care-l văzusem la Bucureşti şi care-mi aratase o deosebită preţuire. O conferinţă făcută la Paris

în cercul închis de pe lîngă Curtea de Casaţie a fost tipărită pentru membrii singuri supt titlul de „Spiritul public în România“. Îi răspunse conferinţa bucureşteană despre „Secretul culturii francese“. O scurtă istorie a Romînilor pentru Saşi a fost tipărită în acelaşi an. „Vrancea şi Vrîncenii“ vine dintr'o conferinţă la Focşani, dorinţa veche de a asculta literatură şi ştiinţă prin viu graiu trezindu-se din nou la poporul care dă cel mai numeros şi mai simpatic auditoriu pentru astfel de comunicări, căci dorinţa de a se instrui e la dînsul mult mai mare decît priceperea întru a o satisface. Alături îi stă broşura despre originile Rominimii bihorene.

Dar lucrarea de temeiu a acestui an a fost cea d'intăiu mare sintesă a evului mediu în ce priveşte principiile lui conducătoare, întrupate în autorităţile de caracter universal, care acestea trebuie avute în vedere, iar nu nesfîrşita fărîmiţare locală, aşa de tulburată şi de capricioasă, a feodelor şi cu atît mai puţin aparenţa formaţiunilor aşa-zise naţionale, cărora li lipsia cu totul conştiinţa chiar de unde pot pleca astfel de „State“. Deci, peste hotarele a căror importanţă e foarte relativă, am grupat toate lucrurile de căpetenie care s'au petrecut în cursul acestui interesant mileniu, plin de vitalitate, bogat în creaţiuni, supt rubricile de unitate ale Papalităţii şi Imperiului. Mi-a trebuit, pentru a prinde adevăratul sens al acestor fenomene istorice decisive, să mă îndrept, ca odinioară pentru mica Istorie a Imperiului bizantin, la izvoare, care mai aveau secrete de destăinuit. De aici a resultat o carte întinsă, care n'a avut nevoie de o reeditare pentru folosul studenţilor numai pentru că ea a întrat, cu legături şi mai întinse, coborîndu-se până la regalităţile subordonate şi la formaţiunile organice ale cetăţilor şi „Romaniilor“ autonome, în volumul consacrat evului mediu din Sintesa mea a desvoltării omenirii.

Mi s'a oferit atunci de editura „Ramuri“ publicarea

unei părţi întinse din lucrările mele de mult uitate sau neapărute în formă de volum. Astfel s'au adunat Scrierile din prima tinereţă, — şi cu largul studiu asupra începuturilor romantismului, miserabil tipărit în „Archiva" de la Iaşi—, s'au reunit articolele din „Neamul Românesc" pe vremea războiului, supt titlul de „Războiul nostru în note zilnice" (trei volume), s'au reeditat poesiile mele şi li s'au adaus numeroase traduceri — dar până astăzi nu mi-am putut îndeplini vechiul plan de a presinta în traduceri, vechi şi noi, facute de deosebiţi versificatori, comoara poetica a omenirii întregi, ceia ce ar forma un admirabil mijloc pentru cultivarea şi educaţia nu numai a tineretului, ci şi a întregului public românesc. Frumoasele volume de la „Minerva" cuprinzînd „Istoria Romînilor în chipuri şi icoane" au dobîndit însă o formă desagreabilă şi incomodă în volumul unic, cu literă neadmisibil de măruntă, în aceastălaltă editură.

Sesiunea generală a Parlamentului averescan, dacă nu fusese mai liniştită, căci spaima de masele populare produsese o adevărată goană sălbatecă împotriva celor cari vorbiau în numele lor, dăduse măcar ceva mai multă siguranţă, noii veniţi ajungînd a cunoaşte din practica bătăioasă realitaţi politice de care erau, la început, cu totul străini, ceia ce dăduse în vară, zilnic, scene cu totul ridicule, într'o atmosferă de războiu civil. Se pregătia cu oarecare seriositate, dar cu acea lipsă de direcţie unică pe care am semnalat-o mai sus, neapărata reformă agrară, pe care liberalii, pentru a nu supăra pe nimeni, preferau să o lase îndeplinită de aceşti „oameni în loc", pe cari ştiau că-i pot înlocui uşor şi a căror opera se pregătiau s'o prefacă, supt forma discretă a acelui regulament de aplicare ale cărui meşteşuguri vor ieşi din imaginaţia fecundă şi marea subtilitate vicleană a lui Al. Constantinescu.

Din partea oposiţiei nu se putea înregistra la sfîrşitul

anului niciun progres în ce privește organisarea. Era evident că Ardelenii urmăriau un singur scop: înstăpînirea, asociindu-și elemente din „Vechiul Regat", cîștigate mai curînd unul cîte unul pentru ca să nu poată manifesta pretenții, și clienții n'au lipsit, de și numărul lor nu putea satisface ambiția d-lui Maniu, care era absolut indiferent, în visurile sale de autocrație, în ce privește calitatea lor. Țărăniștii, pe cari insuficiența lor culturală și lipsa lor de experiență, ca și fanatismul d-lui Madgearu, devenit secretarul general al inocenței d-lui Mihalache, ii făcea bănuitori, negociau și în dreapta și în stînga, — și cu șeful guvernului, care a isprăvit spuindu-li limpede că înțelege să rămîie „ciobanul turmei". Cei cîțiva oameni din jurul mieu cari, în vederea unei veniri la putere, fierbeau de nerăbdare, gata să între în orice combinație — cît de mult își samănă, în ciuda „doctrinelor" și devotamentelor, adesea interesate, oamenii aceleiași societăți! —, ajunseseră a lua atitudini de disidență și a-mi trimete adevărate somații pentru ca și eu să întru în „pertractările" — termenul se încetățenise de humorul romănesc — care făceau confusă și fără orizont drama politică în care protagoniștii erau, din nenorocire, doar cu escepția atitudinii de mîndrie desprețuitoare a lui Ion Brătianu, așa de inferiori și supt raportul intelectual și, mai ales, supt acela moral. „Oposiția unită" nu mai oferia astfel nici un sigur mijloc de luptă azi, nici o viitoare basă de guvernare mîni.

Am încercat cu Vintilă Brătianu, întîlnit întîmplător pe stradă — și omul, așa de dur în aparență, cu luciri ciudoase în lucitorii ochi de șoricuț, avea sentimentalități duioase, pe care le ascundea cu îngrijire — o coaliție a „partidelor care au făcut războiul", ceia ce ar fi exclus grupările de aventură și alcătuirile pe basa luptei de clasă, și ar fi plăcut poate și gîndului de colaborare între partide pe care-l torcea necontenit îndărătnica minte a

regelui Ferdinand. Se adăugia pentru a împiedeca orice normalisare a vieții politice, pe care n'o avem nici până acum, disprețul, — une ori manifestat brutal de cîte o mentalitate așa de primitivă ca a d-rului Aurel Dobrescu din Brașov, de trebuia să intervin public, oricare ar fi fost să fie consecințile —, al grupului ardelean față de această lume de dincoace de Carpați, care nu trebuie cunoscută numai în exploatatorii ei și a cării discretă valoare nu se deschide decît înaintea unor ochi în adevăr inteligenți și în cari tremură o luminiță de iubire.

În guvernul generalului se afla un om a cărui supremă ambiție era să pară acela în care se concentrează totul, de la care pleacă totul, acela a cărui presupusă energie face să tremure carnea pe oameni și care pentru aceasta punea — și continuă, va continua pană la sfîrșit, a pune — peste bune tradiții de familie, peste o creștere îngrijită, peste un lung stagiu între oamenii supțiri ai diplomației, peste unele posibilități „refulate" chiar, o urîtă mască de provocare și brutalitate. Pentru aceasta cel care putea face apel numai la mijloacele distinse ale inteligenței, culturii și unui talent pe care o curioasă timiditate, tăgăduită cu învierșunare, l-a împiedecat totdeauna de a se manifesta, a recurs la îndemănările de dibăcie ordinară care sînt semnul oamenilor cu totul inferiori. D. Constantin Argetoianu voia două lucruri: înlăturarea lui Take Ionescu, colegul intrus, față de care întrebuința, sperînd să-l scadă astfel, cele mai drastice elemente ale unui vocabulariu cules de la clienții nelipsiți ai trezirilor sale, și împiedecarea unirii elementelor de oposiție.

Necunoscîndu-mă în de ajuns, ministrul de Interne credea că ajunge să mi se arate un „pumn" de care, după ce înfruntasem, în suferințile tinereții mele pumnul, mult mai adevărat, al unei soarte vitrege, de sărăcie și umilință, n'aveam să mă las impresionat, — și nu e

pumn care să poată atinge o viaţă de muncă şi de onestitate? —, pentru a mă aduce la capitulare, şi, astfel, am trecut şi pe lîngă această dovadă a moravurilor politice din societatea noastră. Cînd atentatul de la Senat, cu morţii pe cari i-a lăsat pe scînduri, a venit tocmai la timp ca să îndreptăţească o politică de teroare, care, pentru a fi efectivă, cere altfel de „pumni“ şi, la spatele lor, altfel de minţi şi altfel de merite, cînd am fost întîmpinat de urletele majorităţii, care avea aierul că vrea să se arunce asupra mea pentru că indicasem între vinovăţiile pentru crimă politica de sfidare şi de prigonire în care totdeauna clocesc comploturile, cînd, apoi, ziarul mieu a fost tîrît la censură ca un organ al anarhiei şi supus tăieturilor de condeiu ale unui neînţelegător pătimaş, dornic de a-şi crea merite faţă de stăpîn, s'a văzut din nou că, faţă de ce ajunsesem a fi prin ostenelile mele, astfel de metode, care nici măcar nu jignesc, căci, şi în politică, orice lovire are puterea înălţimii de la care pleacă, nu pot avea niciun efect asupra unei acţiuni de oposiţie în care, cum s'a vădit din atitudinea mea ulterioară faţă de aceiaşi oameni, nu aduceam ură, ci numai pasiunea de a împiedeca răul ce s'ar putea face ţerii. Atunci mi se scoase înainte, pentru a mă îndepărta de ţerănişti, indiferenţi la sensibilităţile naţionale şi la delicateţele morale, şi chiar de Ardeleni, cari contau pe cine ştie ce raporturi posibile în viitor şi cu cei mai pătaţi dintre oameni, stafia sinistră a lui Constantin Stere, pe care o popularitate basarabeană unită cu toleranţa administraţiei l-a suscitat deputat, a doua oară, al României unite, în Martie al anului 1921, la întoarcerea mea de la Paris.

De acuma eram, cu prietenii miei cîţi nu fuseseră încă smomiţi, lăsîndu-i lîngă mine, dar fără nimic din acea credinţă care face valoarea unei aderenţe politice, un om isolat. Un om isolat, dar întru cit poate fi isolat ci-

neva care nu are decît să se coboare în fundul sufletului său ca să găsească reserve de resistență și posibilități de avînt care fac mai mult decit o leotă întreagă de salariați și decît mii de naivi și de ilusionați cari se ieau totdeauna după un crez de ideologie pe care în fond nu sînt capabili să-l înțeleagă, oricît de des l-ar repeta și în orice colori l-ar scrie ie pe steaguri de vană fluturare.

Discutarea reformei agrare a dovedit toată incoherența care era stăpînă pe sufletele felurite ale oamenilor adunați în jurul unei legende și închinați unei simple idolatrii, văzînd în vrednicul general ceia ce nu era și nevăzînd, din nenorocire pentru ei și cu pagubă pentru dînsul însuși, ceia ce era în adevăr. Am intervenit de cîteva ori pentru ceia ce mi se părea o dreptate elementară pe care interese conservatoare inavuabile se pregătiau să o calce în picioare, dar trecuse vremea cînd logica și sentimentul puteau să mai aibă o influență asupra intereselor trezite și a patimilor deslănțuite. Între recunoștința pentru luptătorii războiului unirii și necesitatea economică de a da pămînt celor cari vor și pot să-l lucreze, sprijinind numai pe cei cari de la sine pot să aibă mijloacele necesare era de găsit un drum, dar pentru aceasta trebuia sau o neînduplecată voință a șefului amestecat în toate și impunînd tuturora voința sa, sau pornirea furtunoasă a unui entusiasm general, trecînd peste toate nesiguranțele egoismului. Și una lipsia însă, și cealaltă. O operă hibridă se întruchipa astfel, și condițiile de realisare erau așa de tumultuoase și de confuse încît descurajau și desgustau pe oricine.

A doua zi după „marea reformă" veniră zilele micilor afaceri, și „naționalisarea" mănoaselor usine de la Reșița, cu distribuirea, ca o răsplată politică, a acțiunilor crea pofte și deștepta invidii între membrii, cari se cereau recompensați cu toții, ca într'o adevărată „democrație", ai majori ății. Enervarea cuprinsese și banca ministerială,

şi, dacă admirabila stăpinire de sine a generalului Averescu resista, principalul său acolit, d. Argetoianu, nu putu să se sustragă influenţei acestui mediu de continuă iritaţie, adăugindu-se probabil şi tot ce putea să resulte pentru temperamentul său dominator din greutatea relaţiilor personale cu un şef pe care trebuia să-l suporte şi de a cărui hotărire, cu sclipiri reci de ghilotină, avea motivul să se teamă.

Astfel veni ziua cind, in frigurile Reşiţei, caracterul, siciitor până la exasperare, al rostirii d-lui Madgearu, cu necontenita intoarcere, de o incăpăţinare fără păreche, asupra aceloraşi învinuiri, fără să se amestece un pic din acea umanitate, din acea generositate şi poesie care e in stare să desarmeze toate duşmăniile şi să aducă o clipă de cugetare senină şi la cine a greşit mai mult, acele accente de iacobinism sec şi plin de ură smulseră buzelor, care nu se refusau la nicio cruditate, ale d-lui Artoianu o insultă de ultimă treaptă care de sigur că nu s'a mai auzit de la locul unde miniştri represintă pe Suveran.

Am auzit-o, am semnalat-o şi subliniat-o, după ce, puţintel jenat, cum era şi natural, cel vizat confirmase aceia ce prinsese fireşte mai bine decit oricare altul, şi în jurul acestui meprisabil incident al unei vieţi politice degenerate am strins, impreună cu pofte care simţiau că li-a venit ceasul, şi tot ce mai era bună cuviinţă şi demnitate la oamenii cari de un an de zile nu făceau decit să-şi piardă timpul in hărţuieli de orbi cari nu văd drumul cel drept deschis inaintea tuturora.

Deci, cu liberalii impreună, cari-şi aşteptau succesiunea, ne-am dus la Palat pentru a semnala in scris regelui Ferdinand de ce oameni e servit şi in ce formă. Peste citeva zile am putut vorbi şi direct Suveranului, care trăise însa o lungă tinereţă între oameni a căror fire orientală găsia cea mai aleasă distracţie in gesturi şi cuvinte

care nu se depărtau prea mult de ceia ce se oferise oratorului ţeranist. Nu arăta deci că iea lucrul prea tragic şi, în orice cas, pe dreptate îngrijat, şi chiar nu atîta cît trebuia, de starea sănătăţii sale, omul bun şi nobil ale cărui sforţări spre unire şi lucrul spornic fuseseră continuu aşa de nenorocite îşi cerea un răgaz de întremare in străinătate.

La intoarcere însă măsurile făgăduite nu s'au luat: momentul paralisiei unei timidităţi aşa de înduioşătoare venise. Supt ochii şefului Guvernului, decisiunea din vară se evaporase, şi, de altă parte, Regele simţia aţintiţi de departe asupră-i alţi ochi, aceia ai omului care a avut mai multă înfluenţă asupra slăbiciunii lui şi care, fără a vorbi, fără a apărea, fără a dori să-l vadă, absent în Cameră, nezărit de nimeni, părînd ocupat de îmbunătăţirile agricole la iubita lui fermă de la Florica, în mijlocul animalelor care-i ziceau mai mult decît teribila menagerie politică, stătea calculînd şi aşteptînd, cu siguranţa că, peste atîta prostie, şi a oamenilor celor mai inteligenţi, peste atîta isterie, şi a minţilor care păreau mai cumpănite, ceasul său, nelipsitul său ceas va veni neapărat.

Pentru a înlocui acea hotărîre regală, în care aveam dreptul să sperăm, nu erau decît două mijloace. De o parte, înţelegerea, nu cu dînsul, cu care de la Iaşi nu mă mai văzusem niciodată, ci cu oamenii prin cari lucra: auxiliarul, de resurse nesfîrşite, care părea anume făcut pentru un astfel de mediu şi pentru astfel de situaţii, Al. Constantinescu, şi cumnatul şefului liberal, stăpînul unor legături de natură privată cu locul de unde se putea rosti sentinţa mult aşteptată, tăcutul domn Barbu Ştirbei, ai cărui paşi fără zgomot, a cărui catifelată acţiune cu efecte sigure se simţia tot mai mult în tot ce privia politica românească. De altă parte, întrebuinţarea revoltei, de atîtea ori şi cu atîta durere înăbuşită, a lui Take Ionescu,

care, în mijlocul celor mai nesuferite jigniri, in fața celor mai grele piedeci, fusese silit a părăsi orice amestec în politica internă, orice legături cu cei cari o determinau, pentru a se consacra exclusiv grijilor acelei politice externe a României căreia i-a dat, ca basă statornică și solidă, raporturile, de comună defensivă, cu Cehoslovacii și Iugoslavii.

Fostul șef conservator, asupra căruia se cobora parcă umbra tot mai deasă a unei morți apropiate și ai cărui șeizeci de ani trecuți nu mai păstrau vioiciunea, veselia, vitalitatea radiantă care-l făcuseră așa de simpatic atîtora în tinerețele sale, ajungînd să formeze, fără nume, fără avere, fără sprijin, un numeros partid în jurul său, a putut fi adus însă numai cu greutate la un rol pe care el insuși îl simția trecător, lunga lui experiență ajutîndu-l să prevadă ce i se pregătește din partea nesfîrșitei dibăcii, superioară aceleia cu care odinioară el însuși se mîndrise, a liberalilor.

Regele dorise totdeauna un Ministeriu de coaliție. În chiar regimul d-lui Averescu se introduseseră elemente care nu se dădeau la fusiunea pe care o propunea cu stăruință generalul, în credința, care s'a dovedit justificată, că o acțiune de hotărîtă îndreptare nu se poate face decît cu oameni deprinși a lucra împreună și supuși fără reservă influenței unui singur șef. Ce era deci mai natural decît să i se aducă aminte, într'un moment de incontestabile greutăți, de îndatorirea pe care, într'o formă sau în alta, o va fi luat în momentul chemării la putere? Se putea închipui însă că un spirit așa de autoritar ca al fostului comandant de armată și o dorință de a se impune așa de cumplită ca a ajutătorului său, căruia i se părea că și blîndeța lui Take Ionescu îi face umbră și-i pune piedecă, nu vor putea să se împace nici într'un chip cu o astfel de împărțire de drepturi. Frasa care trebuia să provoace conflictul a fost introdusă deci, după o înțe-

legere la mine acasă, în răspunsul regelui la adresă și totodată m'am arătat gata să iscălesc împreună cu Ion Brătianu o declarație de neparticipare la lucrările Parlamentului, a cării redactare a rămas în sama căpeteniei liberalilor.

Se știe ce a urmat; unele detalii pe care le-am aflat îndată nu pot să fie desvăluite nici acuma, de și în lumea politică ele sînt de mult cunoscute. Șeful guvernului s'a proptit pentru o resistență care se arăta gata de a merge până la capăt. Dar cine cunoaște pe generalul Averescu știe că doi oameni se luptă în această neobișnuită și atît de complexă personalitate: o decisiune promptă, necrutătoare, fără considerații și fără milă, sfidînd toate riscurile, dar, în momentul executării, care nu se presintă în condițiile, perfect calculabile, ale unei acțiuni militare, comandantul deprins să fie ascultat fără șovăire face loc omului care numai prin atita inteligență și muncă și-a cîștigat cu greu locul în lume, omului care e deprins să asculte, să se supuie. Și în alte împrejurări se va putea observa aceiași dualitate, catastrofală pentru cine vrea să îndeplinească un rost de dictatură națională. Retragerea d-sale de la Ministeriul de Interne în Cabinetul Vaida, unde ar fi putut să deie lovitura ce ar fi voit-o, era o presimțire a ceia ce trebuia să se întîmple acum, la sfîrșitul anului 1921.

Astfel, după cîteva zile de șovăire, în care s'ar fi putut crede că împotriva voinței, neted manifestate, a Regelui se va ridica aceia a primului său ministru, sprijinit pe Parlament și pe o popularitate care era măcar foarte mult scăzută, s'a văzut, de fapt, după încercări de a se pune de acord cu Suveranul, demisia de care Ion Brătianu, care cunoștea mai bine psihologia fostului său asociat în umbră, părea să fi fost sigur de la început.

Take Ionescu era el sigur că i se va acorda disolvarea? A fost el înșelat de cuvinte nesigure, de atitu-

dini îngăimate, cum nu erau rare la sufletul, disputat între multe considerații și sentimente, al regelui Ferdinand? El n'a spus-o niciodată, și ce se putea vedea la dînsul era numai temerea de a primi puterea pe care de atîta vreme o dorise ca șef de guvern, neîncrederea, îndreptățită, în oameni și, ce era mai periculos, neîncrederea în el însuși.

Au trebuit multe rugăminți, mîngîieri și asigurări pentru ca el să se decidă a primi o așa de insidioasă misiune, lipsit fiind, de mult, de sprijinul acelora cari atîta vreme îl încunjuraseră. Știa bine ce-i pregătește dorința de răsbunare a celor pe cari-i înlocuia și mai ales a d-lui Argetoianu, care, pe lîngă o manifestă ură, își atribuia dreptul de a disprețui pe acest om de mare talent și de netăgăduite merite. Simția la spatele său dogoritoarea patimă de stăpînire a lui Ion Brătianu. Sigur de sprijinul mieu, pentru care, cum se va vedea, am trecut prin momente deosebit de neplăcute cu șeful liberal, și avînd lîngă dînsul prieteni pe cari i-i pusesem la indemînă, ca vechiul mieu coleg din liceul de la Iași Constantin Cihodariu, inginer, care aducea cu dînsul o perfectă onestitate, o mare putere de muncă și un spirit de gospodar, noul președinte de Consiliu nu știa ce poate să aștepte de la Ardeleni, cari ei înșii, uitînd vremea cînd lupta lor se împărtășia de neprecupețitul ajutor al ministrului de înaintea războiului, nu știau, de fapt, ei singuri, in interminabilele lor discuții, ce au de gînd să facă. Țerăniștii vor fi mai încrezători într'însul.

S'a crezut că în timpul pe care-l lăsa liber o prorogare ca aceia de care beneficiase la început generalul Averescu, Take Ionescu va izbuti să cîștige prin avantagii personale o majoritate care să-i permită a termina sesiunea. De fapt se pare că mulți au primit de la dînsul ce voiau, reservîndu-și ca apoi să voteze contra lui. La sfîrșitul acestor lungi și urîte tratative primul ministru el însuși nu

se arăta de loc asigurat în ce privește soarta guvernării sale.

Ce era în capul parlamentarilor regimului averescan o arăta, de altfel, visita pe care mi-au făcut-o d. I. Petrovici, fostul elev și colegul de la Iași, vechiul colaborator al foii mele, împreună cu Basarabeanul Bogos, autorul unei folositoare cărți despre unirea provinciei sale, cari-mi propuneau să mă ridice pe mine la locul ocupat, după sfatul mieu, după insistențele mele, de Take Ionescu, făcîndu-se garanți că, pentru a nu avea neplăceri, generalul ar primi presidenția Senatului, iar d. Argetoianu ar face o călătorie de plăcere în străinătate, ...acest om bun și blînd fiind, firește, capabil de toate sacrificiile. Își poate închipui cineva cum am primit asemenea propuneri, a căror sinceritate rămîne foarte dubioasă.

În ajunul acelei zile, din Ianuar 1922, în care Ministeriul, compus din oameni onorabili, cărora nu li lipsia capacitatea, trebuia să se înfățișeze înaintea necunoscutului, Take Ionescu a venit la mine. Era foarte enervat: ochii îi clipiau și bărbia, ca în momentele grele, îi tremura. Credea că ar fi bine să nu fie de față la ciocnirea care trebuia să se producă. L-am rugat să înfrunte o dușmănie pe care o prevedeam — și i-am spus-o — manifestată prin grobieniile unui om ce nu ar avea nimic de pierdut. Dar să nu dea niciun răspuns, ci să ceară pur și simplu votul, oricare ar fi el.

Așa s'a și făcut. Vorbitorul în numele majorității a fost pamfletarul N. D. Cocea, care n'a cruțat primului ministru nicio ofensă, în mijlocul rîsetelor insultătoare ale majorității, care dovedia o perfectă, și puțintel neașteptată, disciplină. Ardelenii, cari păstrau speranțe de participare importantă la noul regim liberal, n'au venit la urnă, țerăniștii avînd atitudinea contrară. La proclamarea resultatului, calm, fără a arăta vre-o emoție după atita

suferință a mîndriei sale, Take Ionescu s'a ridicat ca să declare că va informa Coroana.

Regele Ferdinand era pregătit pentru situația nouă care se crease prin această înfrîngere a primului său sfetnic. Refusînd disolvarea, el i-a primit demisia. La orizont apărea, după înțelegerea prealabilă, Ion Brătianu. Se pare chiar că el fusese recomandat, în interesul țerii, de acela care pleca.

Dar și de data aceasta, Brătianu avea de la Suveran sarcina de a încerca necontenit dorita și necontenit escamotata concentrare de partide și de puteri. Și, ca și la 1918, el a făcut tot ce i-a stat prin putință — iar mijloacele lui erau mari și felurite — ca să înlăture orice tovărășie, și în special aceia, care-i fusese recomandată, a Ardelenilor, și ca să facă imposibilă orice plată față de mine a datoriei contractate în lupta comună. Din nou ingineria politică a lui, cu neapăratul calcul al resistențelor, era să intre în joc.

Se aștepta de sigur ca d. Maniu și ai săi să manifeste cele mai lacome pretenții și să se întindă asupra lor la „pertractări“ care, dată fiind situația, cu tot ce fierbea la averescanii înlăturați, cu tot ce putea să pregătească îndemănarea d-lui Argetoianu, pentru care ispita puterii e iresistibilă, nu se puteau prelungi fără termin. Mulți dintre liberali, ca Al. Constantinescu, ca d. C. Banu, care m'a cercetat acasă pentru a-și arăta temerea că nu se va ajunge la capăt, erau pentru o înțelegere. În jurul a vre-o trei mandate de senatori în Ardeal, căci țesătura de interese permanente e acolo așa de strînsă încît niciun ochiu nu poate să scape dintr'însa, s'a produs neînțelegerea, pe care manierele dictatoriale ale șefului liberal nu erau potrivite ca s'o impace. În cîteva zile, el părea furios împotriva intransigenței transilvane pe care n'ar fi știut cum s'o înlăture mai mult.

Cu mine s'a făcut teatrul pentru care Ion Brătianu

avea mari aptitudini. Era indignat că-i prefer pe acești Ardeleni gata de gîlceavă și nesățioși, dar nu-l mira aceasta din partea unui om care ține așa de puțin la considerațiile de moralitate încît „s'a pupat cu Take Ionescu". M'am îngălbenit înaintea neașteptatei și nemeritatei insulte, dar mi-am dat samă în de ajuns că trebuie să îndur multe de la cine se află în casa mea ca să nu-i răspund altceva decît că, în materie de pupat cu Take Ionescu, a făcut-o și el odată, și nu pentru interesul țerii, ca mine, ci pentru un interes personal, și anume unul de ordine materială, în chestia tramvaielor. Dar, ca de obiceiu cînd sînt silit a jigni pe cineva, mi-a părut rău, și la ieșire am vorbit viitorului prim-ministru de fiul său la studii, pe care știam că-l iubește, și chiar de ajutarea acestuia, pentru care tatăl declara, foarte convins, că n'are destule mijloace.

De atunci n'am mai vorbit cu Ion Brătianu, care în asemenea înprejurări, își începea, fără să aibă nimic înaintea ochilor decît bucuria de a stăpîni, o nouă guvernare ce trebuia să fie lungă.

Peste cîteva zile plecam la Paris pentru conferințile mele la Sorbona, în care am tratat despre caracterul medieval al formelor bizantine întinse asupra peninsulei balcanice, din a căror autonomie, tolerată de Imperiu, trebuiau să se desfacă mult mai tărziu conștiințile naționale; ele au fost adunate îndată supt acest titlu „Forme bizantine și realități balcanice".

La întoarcerea din această lume în care, de acum, în fiecare an mă voiu întări în schimbul viu al ideilor, în atmosfera de intelectualitate harnică, în mijlocul simpatiilor care se dobîndesc greu, dar pe care nu le mai pierzi niciodată, am găsit furia alegerilor, în care nu mai putea fi vorba de o înțelegere între partidele în oposiție, căci țerăniștii porniseră pe drumul lor de clasă, iar Ardelenii se gîndiau la mijloace pe care conștiința mea nu le-ar fi

putut primi niciodată, ca redactarea unui memoriu către străinătate — cum, mai tărziu, contra liberalilor, îl vor face ţerăniştii, îndemnaţi de d. Madgearu, şi cum şi ei, Ardelenii, vor încerca-o, într'o formă oarecum deosebită, încă mai tărziu — şi pregătirea unei mişcări revoluţionare în Ardeal, unde voiau să se închidă pentru o resistenţă până la cuţite. Prin masele de peste munţi şi prin democraţia de peste hotare ei credeau că vor putea să dărîme un regim care devenise de usurpare din moment ce nu li putuse satisface toate pretenţiile.

Cu toată slăbiciunea materială a grupării mele, puţină şi lipsită de bani, voiu putea să mă fac ales şi de această dată, cu un singur prieten, care, de fapt, cum s'a dovedit îndată, nu făcea politica mea, ci a lui proprie. Presintasem o listă comună cu Take Ionescu, care părea că simte şi el nevoia unui partid al centrului burghes şi naţional, şi lupta împreună a întărit încă sentimentele care ne legau.

În adevăr fostul prim-ministru a fost faţă de mine de cea mai delicată atenţie. Îmi aduc aminte că, odată, la o adunare la Ploeşti, unde candida şi d. Stelian Popescu, alături de vechiul mieu prieten Munteanu-Rîmnic, „Universul" făcînd tot ce putea pentru un succes care nu s'a cîştigat, am fost aşteptat vre-o două ceasuri să mă întorc din călătoria în judeţ. Ales şi în Bucureşti, cu mai multe voturi decît cine avea, ca dînsul, un aşa de lung trecut politic, clar ajunsese ignorat de straturile electorale ce se ridicau în regimul, desilusionant, al votului universal, i-am cedat mandatul, pe care l-a trecut fiului lui Nicolae Filipescu, care a intrat astfel pentru întăia oară în Cameră, începînd peste cîtva timp o acţiune personală asupra căreia voiu reveni.

Peste cîteva săptămîni, Take Ionescu părăsia ţara pentru a se odihni. A trecut pe la mine pentru a-şi lua rămas bun. Era perfect sănătos şi-i revenise spiritul glumeţ;

viitorul țerii nu părea să-l îngrijoreze și de pe buze nu i-a căzut un singur cuvînt de regret pentru ce părăsise, de supărare pentru felul cum îl tratase și Regele și masele electorale. Rare ori am văzut un om în dispoziții așa de senine. Cerul cald al Italiei părea că-i trimete de departe o solie care-l însenina. În treacăt mi-a vorbit de cîți prieteni, de să-i numeri pe degete, îi rămăseseră, și, cu aceiași dorință de a rămînea ceva din alianța noastră electorală, îi recomanda sfaturilor mele.

În Franța, unde mă chema congresul de istoria artei, era să aflu neașteptata veste că acel care plecase așa de vesel și plin de încredere în viitorul său a fost doborît de o boală ticăloasă care-l pîndise în strălucirea de lumină a Neapolei pentru a-l roade săptămînă de săptămînă, biruindu-l în momentul cînd se putea crede în convalescență.

Prietenii lui au încercat legătura cu mine, pe care o doriam și eu, căci ei represintau o parte prețioasă din experiența unei țeri asupra căreia se aruncau acum, așa de curagios și de lacom, atîtea nepregătiri ce nu-și dădeau sama de ce puține puteri aduc cu dînsele și de cît va avea să sufere ea, țara, din orbecăielile lor stîngace și din încercările unei ignoranțe absolut inconștiente. Păcatele „takismului“ erau disparente și, în orice cas, noii veniți le întreceau cu mult prin disposițiile lor de a exploata, fățiș, fără niciun fel de reserve, puterea la care rîvniau. Ceva din vechea distincție a unei vieți politice dominate de aristocrația de naștere sau de talent trăia în acești oameni rămași fără conducător. Și mai ales șeful dispărut, și pe care l-au uitat pănă astăzi mult mai puțin decît liberalii pe al doilea Brătianu, căruia-i datoriau totul, li lăsase o moștenire pe care n'o puteau părăsi: cultul ideii naționale, pe care în a doua parte a vieții sale el o servise cu atîta devotament.

Dar e foarte greu să se alipească grupări de origini și

cu tendinţe deosebite, chiar în această lume politică a României în care asemenea lucruri sînt un bagaj ce se dă uşor pe fereastă. Şi, mai ales, cu „organisaţiile“ nouă, ca pentru sufragiul universal, adause la vanităţile legate de orice fiinţă omenească, fiecare ţine să-şi păstreze un loc pe care une ori a făcut aşa de puţin ca să-l cîştige şi să-l menţie,

La Galaţi, între dîrzul Ţoni şi prietenul lui Take Ionescu, înzestratul şi simpaticul avocat Caramfil, se trezise o concurenţă duşmănoasă pentru primul loc, care duse şi la urîte discuţii cu privire la dreptul de a întrebuinţa în alegeri semnul comun. Se putea crede, astfel, că la propunerea formală de fusiune, făcută de d. Grigore Filipescu, se va răspunde cu o prietenie sinceră şi caldă? Unii dintre aderenţii miei au cerut o alegere între takişti, cari ar fi primiţi individual şi, aceasta acceptîndu-se de comitet, cei jigniţi astfel s'au îndreptat către d. Maniu, pe care nu-l cîntăriseră bine. Ei au cîştigat prin întrarea în partidul „regnicolar“ putinţa de a participa la guvernele viitoare, dar mai ales Ardelenii au dobîndit subvenţiile unui Mironescu, unui Mihail Cantacuzino, apoi ziarul aşa de răspîndit al activului Stelian Popescu şi ceva din acea ştiinţă de a guverna care i-a ferit, în momente grele, de adevărate catastrofe.

XXIX.

Supt dictatura mascată a lui Ion I. Brătianu

Liberalii biruiseră numai întrebuințînd mijloace de brutală violență, mergînd până la acel „furt al urnelor" pe care li l-a reproșat continuu, cu indignarea pentru locurile pierdute prin înșelăciune, Ardelenii, uitînd că sistemul fusese transmis doar de „popularii" amici ai generalului Averescu. După ce pățisem supt regimul acestuia la Brăila, era să fiu primit la Galați de o adevărată bandă, care întrerupea la întrunire pe preoți, pe profesori, pe onestul general Radian, în urlete feroce, vrednice de cea mai decăzută demagogie; a trebuit să înșel pe făptași declarînd adunarea încheiată pentru ca ei să se grupeze afară, pregătindu-și merele putrede și ouăle clocite de aruncat asupra noastră, iar noi ni-am putut termina astfel, cu ușile încuiate, cuvîntările. În Dolj am fost arestat într'un sat și oprit, un moment, de a intra în altul; mi-a trebuit răbdare și arătarea unei scrisori cu pecetea prințului Carol ca să îmblînzesc pe agentul guvernului, pe cînd aiurea alt jandarm ne întovărășia în visitele electorale și ni arăta naiv speranța sa că vom învinge. Sătenii ni se dovediau prieteni și, în multe locuri, la aceste suflete simple și bune, am putut constata porniri nobile care se cereau numai educate pentru ca votul universal, dat cu intenții care nu erau cu totul curate, să devie, nu un mijloc de nesiguranță și încurcătură pentru noua Românie, ci ins-

trumentul popular atot puternic pentru refacerea ei politică şi morală.

Fusesem ales şi la Sibiiu, Ardelenii crezînd că nu pot răzbi altfel o furioasă acţiune guvernamentală. În starea în care erau relaţiile noastre şi în disposiţia de spirit în care mă găsiam, nici n'am vrut să mă presint alegătorilor. De a doua zi însă mi s'a cerut, de multe ori cu grosolănie, să înlătur pe partisanul mieu de la Galaţi ca să las locul unui general în reservă care venia acolo, la Sibiiu, după mine, şi a trebuit să răspund cu toată hotărîrea insistenţelor pe care le depunea d. Maniu însuşi, gata să se frigă pe foc şi pentru cel din urmă din aderenţii săi.

Guvernul cel nou nu aducea niciun alt plan decît ilusia unei revisuiri a Constituţiei, care trebuia să însemne o nouă ediţie a vechiului „pact fundamental", doar cu o reglementare deosebită a alcătuirii Senatului, cu membri de drept, şi ce putea oare să se aştepte de la bătrîneţele rutinare, cu totul străine de spiritul vremii, ale unui C. Dissescu, notorietate artificială creată prin reclama gazetelor! Se adăugia pericolul care, în invasia pornirilor violente: antisemitism de lovituri şi scandaluri, fascism, toate produse, nainte de toate, ale lipsei de educaţie, stătea în totalu despreţ pentru orice acţiune al preşedintelui de Consiliu, care se credea chemat numai să troneze de la înălţimea moştenirii sale şi a realisării unităţii naţionale, ca şi din lipsa de autoritate şi de energie a celor cari-l înlocuiau la Ministeriul de Interne. Pe cînd de sus se vorbia numai de grija „ordinii", de înfrînarea spiritului revoluţionar, anarhia pătrundea în toate domeniile vieţii publice, şi în faţa regimului stătea hotărîrea, de-a dreptul pornită pe luptă civilă, a înlăturatului partid naţional din Ardeal şi nepotolita veche ură, în adevăr de clasă, a „maselor muncitoare" contra profitorilor.

Deocamdată aceste primejdii au fost acoperite de pre-

gătirile încoronării şi de strălucitoarele serbări, cu desfăşurarea unui prestigiu militar asigurător, de la Alba-Iulia. Ion Brătianu, exasperat de planul generalului Averescu de a presida acest act, care se credea necesar mai ales faţă de superstiţia ardeleană, în special la Unguri, a regelui încoronat — cineva a venit la mine ca să ofere coroana Craiului ungur Ştefan Bocskai, şi i-am răspuns, fireşte, că n'avem ce face cu dînsa, — ţinuse neapărat ca acest act ultim al epopeii naţionale desfăşurate supt a sa oblăduire să nu se facă supt ocrotirea şi spre folosul politic al altuia.

Partidul naţional din Ardeal a avut faţă de încoronare cea mai proastă ţinută patriotică. Atunci cînd represintanţii naţionalităţilor au participat, până şi Ungurii iredentişti în fond, el a refusat, în propria sa casă, să apară pentru a primi pe Suveran şi pe membrii dinastiei, cu cele două regine balcanice venite şi ele la bucuria cea mare a părinţilor. Niciodată o anume grobienie care deosebeşte şcoala d-lui Maniu cel dibaciu şi întemniţat în gulerul solemn nu s'a arătat mai urît decît cu acest prilej, ceia ce regele Ferdinand, foarte vindicativ supt înfăţişarea sa timidă, nu era să ierte niciodată (de altfel, în conversaţii particulare, d. Maniu îşi arăta cel mai adînc despreţ pentru şeful Statului). Ici şi colo apărea doar, ca un fel de „informator american", cîte un membru de a doua treaptă al grupării. Biserica unită, care întrebase la Roma dacă poate întra, la o asemenea împrejurare, într'o biserică „schismatică" şi primise răspunsul pe care-l dorise, păstra aceiaşi atitudine, pe care cîte un episcop Hosu de la Gherla o desaproba făţiş şi însuşi nunţiul papal se feria să o laude, nu numai din acest scrupul confesional, ci şi pentru că ea aparţinea aproape intreagă partidului ce nu se putuse instala la putere. În ce priveşte pe averescani, generalul, îmbrăcat în uniormă, ca să arăte care e caracterul presenţei sale, nu

se hotărîse a veni decît după ce un trimes special al Regelui, şef al armatei, mersese să-l invite.

Ca ansamblu, serbările, afară de parada militară înaintea represintanţilor Statelor amice, au fost lipsite de eleganţă, care nu e de sigur o specialitate liberală, ca şi de sinceritate, omorîtă de multă vreme în cîinoasele lupte politice, şi de popularitate. Se adunaseră mii de ţerani acolo, dar spiritul lor era foarte puţin pregătit pentru a înţelege măreţia momentului, şi, cînd cordoanele poliţiei şi armatei s'au rupt, şi mulţimea, în care erau amestecaţi şi Saşi şi mulţi Unguri şi Secui, a putut umplea străzile puţine şi înguste ale orăşelului a cărui realitate modestă şi banală corespunde aşa de puţin legendei ţesute mult timp în jurul unui nume de falsă romanitate, s'a putut vedea complecta desorientare. Se începea astfel jucăria cu poporul, care, cu steaguri, cu insignii, îndată şi cu cămăşile colorate, pe care, deprins cu Italia, le va inaugura cel d'intăiu generalul Averescu, e chemat, ca vechii alegători ai Colegiului al III-lea în Regat, în trenuri gratuite pentru a li se da pîne, brînză şi cîte o pomană în bani. Altfel se cuvenia să-şi puie pe cap coroana stropită cu mult şi scump sînge acela căruia soarta îi dăduse neasămănata favoare de a culege după peste trei sute de ani moştenirea lui Mihai Viteazul, care acesta nu era la disposiţia cetelor de boieri şi nu trebuia să se supuie resultatului ultim al intrigilor ţesute în jurul său. Armata îşi aclama căpitanul, dar sufletul popular, voia milioanelor din care se fac şi oştile nu era, luminată şi încălzită, în ziua aceia de toamnă cînd razele unui soare sărac sărutau sfioase zdrenţele glorioase ale stindardelor şi crucea din gura vulturilor.

În mijlocul acestor miserii şi aşteptînd pe acelea, mai grele, care erau să vie, am dat, pentru al doilea element de unitate şi legătură în viaţa Europei, volumul „State

și dinastii“, care e de fapt o istorie a epocei moderne, văzută din acest punct de vedere. O cercetare, care mi se îngăduise înainte de războiu, în Archivele Ministeriului de Externe și pe basa căreia scrisesem un volum despre „Politica externă a regelui Carol“, învederînd felul prin care s'a ajuns la legătura, multă vreme în adevăr asigurătoare, cu Centralii, îmi dăduse un prețios material de còpii și de resumate, din care am făcut colecția, care s'a bucurat de o destul de largă răspîndire în străinătate, „Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er“. Traducerea cărții mele germane de Istorie a Romînilor era de multă vreme în manuscript la mine: adăugindu-i ceia ce după atîta trecere de vreme era necesar — și am putut constata că îndreptările ce se impuneau erau cu totul neînsemnate —, am început, în condiții extrem de modeste, potrivit cu așa de puținele mijloace care mi se puseseră la disposiție, în tipografia mea, dusă înainte necontenit cu atîta greutate, publicarea acestei versiuni, datorită foastei mele eleve, d-na Enache Ionescu; apariția celor cinci volumașe, pornită la 1922, s'a terminat numai în șase ani, iar răspîndirea a fost aproape nulă. Pentru Liga Culturală începeam apoi o nouă ediție a Poesiilor lui Eminescu, cu îngrijire verificată asupra textului din „Convorbiri“: e singura despre care nici bibliografii poetului n'au arătat să aibă vre-o cunoștința.

Cum liberalii organisaseră la Florica pomenirea lui I. C. Brătianu și crezusem că trebuie să iau parte la onorarea unei așa de mari memorii — atunci am văzut marele castel de azi, cu biserica în stil romănesc facută de Lecomte du Noüy, și, într'un colț, odaia mică, goală, săracă, patul de fier, dur ca pentru un ostaș, pe care agoni ase omul marilor creațiuni —, am publicat un studiu sintetic a upra anilor de tinereță ai ctitorului Romăniei, care a fost pe atunci un istoric plin de darul divinației și încălzit de statornice și îndraznețe credinți. În sfîrșit,

pentru serbările comemorative ale ziariştilor, preşedintele sindicatului, d. C. Bacalbaşa, mi-a cerut un istoric al presei, care a apărut în acelaşi an, în mare parte pe basa materialului prelucrat în „Istoria literaturii romîne în secolul al XIX-lea".

Dar lucrarea de căpetenie pentru acest an a fost o „Istorie a vechii arte româneşti" în limba francesă, care m'a reţinut mai mult timp, până la sleirea puterilor. Participarea la congresul de istoria artei în Paris îmi dăduse ideia, dar am păşit numai cu sfială la realisarea unei opere cerînd cunoştinţi tehnice care-mi lipsiau. Am încunjurat greutatea adresîndu-mă colegului mieu de la Comisiunea Monumentelor Istorice, unde luasem moştenirea lui Dimitrie Onciul, d. G. Balş, care publicase studii de specialitate. Cred că preţioasa contribuţie pe care mi-a dat-o atunci l-a îndemnat la seria de publicaţii bogat ilustrate care luminează astăzi aşa de puternic desvoltarea arhitecturii moldoveneşti. Din partea mea, căutam să învederez întaiaşi dată, pornind de la vechile constatări din „Istoria Romînilor în chipuri şi icoane", ele înseşi sprijinite pe cercetarea răbdătoare a celor mai multe din monumentele de veche artă, descrise pe scurt, dar nu fără stabilirea de legături, în „Drumuri şi oraşe" şi mai ales în „Sate şi mănăstiri", că în clădirile domneşti, boiereşti, negustoreşti şi ţerăneşti ale pămîntului românesc nu e o serie de imitaţii răzleţe, cînd de la unii, cînd de la alţii, ci manifestarea progresivă, pe basa realitaţilor naţionale, locale, şi cu adausul, chibzuit şi cîntarit, al influenţelor de aiurea, din multe şi felurite parţi, a unei concepţii unitare şi armonioase.

Tipărirea acestei opere întinse, terminată încă din 1921, la care trebuia să se alipească un mare numar de ilustraţii, nu s'a facut uşor, mai ales cu lipsa totala de înţelegere pentru folosul şi în străinătate al unor asem nea

lucrări. A trebuit o operație financiară pe care d. Titulescu o credea fericită ca să se poată consacra suma necesară tipăririi la Paris în bune condiții artistice a acestei cărți, care, multă vreme, cu toate criticele grosolane pe care le-a întîlnit în țară, de la oameni cari nu odată în viața lor mi-au presintat scuse pentru mai vechi insulte, rugîndu-se umil de iertare, a servit — și în parte servește și astăzi— de basă cercetătorului pentru ceia ce am dat și noi tesaurului de frumuseță al omenirii. În 1922 „Istoria vechii arte românești" ieșia de supt teascurile tipografiei parisiene.

Arta cealaltă, a smeritului țeran, care nu pleacă de la idei abstracte, nici de la mîndria de a straluci, ci de la nevoia intimă, fundamentală, a sufletului românesc nefalsificat printr'o cultură de împrumut de a da lucrul original, nou, plăcut la vedere; mă interesase de mult încă, de la cursurile de vară din Vălenii-de-Munte, unde am căutat să fixez și cicluri pe care le mențin și până acum pentru balada românească. Succesul lucrării despre marea artă mi-a inspirat dorința de a-i pune alături și pe aceastălaltă. Astfel, cu un scurt text și cu multe ilustrații, am alcătuit în limba francesă a doua lucrare mai întinsă în acest domeniu al artei, căutînd și aici să descopăr originile, principiul creator, mult mai vechiu decît ființa poporului românesc deplin isprăvit pe aceste plaiuri, ca unul ce stă în arhaica înfăptuire a străbunilor traci, cari au lăsat această moștenire și tuturor celorlalte neamuri ce s'au așezat pe vatra lor de odinioară, de la Greci, cu fustanela și falsul lor fes, la Albanesi, al căror ilirism e însă mai puțin doritor de podoabe, la Slavii din Balcani, cari, de fapt, în ultima analisă, sînt așa de puțin Slavi afară de limbă, apoi până la Rușii apuseni, trăind și ei pe basa tracică, până la Slovaci, la Cehi, cu cojoacele lor înflorate, și până la Ungurii din pustă, fără a mai socoti pe cine, venit tărziu, a luat așa de mult

de la păstrătorii acestei eredităţi milenare, ca Saşii. Se putea deslusi astfel o parte însemnată din întinderea şi desvoltarea artei stilisate, abstracte, geometrice, creaţiune a celor d'intăiu neamuri aşezate în Sud-Estul Europei, şi îndrăzniam să găsesc influenţa acestui schematism rece şi măsurat asupra naturalismului bucuros de adevăr, de realitate al Grecilor înşişi.

Lucrarea a apărut, destul de îngrijită, la „Ramuri" în Craiova, şi, dacă în ţara a stîrnit puţin interes, ea a fost favorabil primită în străinătate, o bună traducere italiană avînd să apară mai tărziu; de una romănească nu s'a simţit nevoie, cum nici pentru Istoria artei cultivate.

Astfel mi se forma în minte ideia, care mă va stăpîni tot mai mult, a presintării faţă de străinătate a unei întregi sintese, la capătul careia n'am ajuns încă, pe departe, dar a cării realisare integrală îmi va fi poate îngăduită de soarta, a ceia ce poporul romănesc, lăsat la o parte în toate privinţile, aşa de pe nedrept ignorat, şi fiindcă el însuşi nu şi-a cerut niciodată dreptul, a fost în stare să deie civilisaţiei.

Din această serie de revelaţii pentru alţii face parte şi alcătuirea, în 1925, a unei presintări a pămîntului romănesc însuşi, luat pe văile în care se împarte şi înfăţişarea naturii şi caracterele fiinţii omeneşti, şi înşirînd, grup de sate după grup de sate, centru orăşenesc după centru oraşenesc, tot ceia ce se găseşte pe linia trasă de cursul apei. Şi această lucrare ilustrată, *La Roumanie Pittoresque,* a fost editata de „Ramurile" craiovene, care n'au ştiut să-i dea o răspîndire peste graniţă, la care avea dreptul. Ilustraţia, foarte bogată, nu e aşa de netedă, de precisă ca în „Arta populară în Romănia". De vre-o traducere în romăneşte n'a putut fi vorba, de şi planul şi felul de executare, deci şi folosul, sînt cu totul altele decît în cartea, multă vreme iubită, a lui Vlahuţă, în care sînt atîtea

lucruri văzute de ochiul poetului liric, dar și altele de simplă închipuire, oricît de simpatic ar fi descrise.

Tot așa de puțin interes va trezi călăuza pe care am alcătuit-o pentru cercetarea monumentelor istorice de către străini, acel *Guide historique de la Roumanie*, precedat de vechea „Introducere" (tradusă și în italienește de bunul nostru prieten, așa de curînd dispărut, Michele Silvestri), care a apărut numai în 1927-8.

Cînd, la 1925, s'a făcut, întăiu la Paris, apoi la Geneva, și cu colaborația d-lui Henri Focillon, delicatul prețuitor al oricării arte și cugetătorul original asupra principiilor ei, care devenise un obișnuit al țerii noastre, o exposiție a vechii arte pe care România o presintase publicului apusean, am introdus și unele elemente noi în broșura sintetică, apărută la Geneva, *Coup d'oeil sur l'art roumain* (1925).

În legătură cu congresul bibliotecarilor, am redactat apoi și o scurtă istorie a cărții românești (*L'ornementation du vieux livre roumain,* 1925), în care căutam să relevez originalitatea introdusă de noi într'o artă pe care, prin Muntenegru, o împrumutasem din Veneția lui Aldo Manuzio, această originalitate fiind căutată mai departe și supt raportul iconografic, prin note asupra tipului românesc al Adormirii Maicii Domnului, în Omagiul de la Praga al lui Condacov. O conferință la Paris, precedînd o ședință de musică românească a tînărului maestru Chirescu, la Societatea de geografie, m'a adus tot atunci să dau note scurte asupra cîntecului nostru (*La musique roumaine*). În „Mercure de France", care-mi acorda reparație pentru o nedreptate, am arătat apoi ce datorește literatura cultă inspirației populare (*La littérature populaire source de haute littérature)*. Literatura cultă însăși era pusă în legătură cu cele vecine în al doilea volum din acele *Études roumaines* — primul fiind, în legătură cu aceleași cursuri la Paris, o inițiare în influențele asupra vieții românești— ; ambele volume au putut vedea lumina mul-

ţămită bunelor amintiri româneşti ale unui harnic şi, un timp, şi norocos Romin, librarul Gamber, din Orşova, fost la librăria Socec (I, *Influences étrangères;* II, *Idées et formes littéraires dans le Sud-Est de l'Europe).* Două cursuri la Paris au încercat să presinte toată viaţa noastră socială în secolul al XIX-lea prin literatura narativă şi cea dramatică *(Les écrivains réalistes en Roumanie* şi *La société roumaine dans le théâtre roumain,* 1926). Şi comerţul nostru era atins în alt curs *(Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient,* 2 volumaşe. : ev mediu şi epocă modernă), în timpul cînd reluam primul volum din *Istoria comerţului* în româneşte, adaugind şi pe al doilea. Culegînd şi din gura unei tinere Moldovence poveşti inedite, li-am dat o formă desvoltată, în sensul apusean, prin acele *Contes roumains,* care au fost traduse şi în armeneşte, la Beirut. În sfîrşit, pentru a înlătura lacuna în viaţa poporului nostru care ocupă cea mai mare parte a evului mediu, am trimes „Omagiului Uspenschi" „Danubiul de Imperiu", învederînd permanenţa vieţii romane imperiale pe Dunăre, şi „Revistei de istorie şi filolog'e" din Bruxelles un studiu care tindea să arăte participarea românească la Statele slave din veacurile al VI-lea şi al VII-lea pe malul stîng al Dunării. Aceiaşi taină o căutam şi în studiul despre vechile cronici ungureşti.

Adaug că alături de acea vădire a ce a putut să deie adîncul acestui neam în domeniul artei mă ocupasem, la Academie, într'o comunicaţie apărută apoi numai în „Revista Istorică", de felul cum oamenii fără învăţătură şi neadmişi la participarea în viaţa publică au putut înţelege evenimentele istorice, care se fac şi cu dînşii, deşi nu totdeauna pentru dinşii.

Dar cercetările cu privire la propria noastră artă mi-au inspirat, în legătură şi cu un curs la Universitate, ideia de a căuta şi dincolo de margenile vieţii noastre naţionale explicaţii noi şi o înţelegere mai deplină, întrebuinţînd

acea metodă care-mi dăduse foloase însemnate în urmărirea construcțiilor românești, cu podoabele pe care le cuprind sau care le acopăr. Istoria artei îmi apărea deci, — afară de considerațiile tehnice, care acestea ar putea forma un studiu deosebit: acela al evoluției tehnicei înseși, ca materiale și ca metode, ba chiar ca elemente umane întrebuințate, — nu ca o descriere literară a tablourilor și sculpturilor, cu urmărirea unei transmisiuni iconografice, care și aceia este un domeniu aparte, strict delimitat, și nici ca o serie de biografii ale maeștrilor, interesante de sigur, dar care singure nu pot ajunge, ci ca o manifestare, încă o manifestare, a însuși spiritului unei epoce, înțeles in toată adîncimea, întinderea și varietatea lui. Astfel s'a format cărticica, plină de o ilustrație în mare parte rară, *Istoria artei medievale și moderne în legătură cu desvoltarea societății,* care n'a gasit niciun fel de înțelegere, dar din care s'ar putea desface o expunere cît de largă, puind în alta lumină atîtea din aparițiile artistice în cursul vremurilor.

Tot mai mult în acești patru ani împliniți, și întrecuți, de guvernare liberală, desordonată și istovită, oboseala, trebuie s'o spun încă de acum, explicîndu-se pe deplin prin *necontenita reîntrare pe scena puterii a unor oameni, tot aceiași, cari nu se putuseră reface nici ca idei, nici chiar ca puteri* —, desgustul de o viață politică de frămîntări sterpe mă prindea tot mai mult, îndreptîndu-mă, pe timp cît mai lung, spre acea străinătate, dătătoare de mîngiieri și îndemnuri, — și Ion Bratianu avea delicateța și spiritul de dreptate de a-mi imputa odată în plină Cameră că „mă primblu pe banii Statului" (adecă modesta leafă de 100.000 de lei pe an pentru conducerea școlii pe care o creasem la Fontenay-aux-Roses) și „locuiesc în Casa Statului" (pe care fără mine Statul n'ar fi avut-o nicio dată).

La una din întoarcerile mele de acolo voiu găsi strada în puterea unui tineret gata de bătaie, care credea că servește în adevăr și cariera sa și interesele ţerii și ale naţiei înlocuind munca și înţeleapta chibzuire a timpului său cu zădarnice manifestări violente: spargeri de geamuri, atac contra trecătorilor, prin care fără îndoiala nu se schimbă întru nimic inferioritatea noastră, dureroasă și plină de primejdii, faţă de populaţia evreiască, așa de numeroasă, de activa, de econoama și de solidară, în domeniul economic, și, de la o bucată de vreme, nu numai în acesta. Prăvăliile se închiseseră în semn de protestare, după o tentativă de devastare a lor, spectacol care nu se mai pomenise în viaţa publica a României și care era o încurajare pentru elementele anarhice, de care sînt pline mahalalele, complect needucate, ale orașelor noastre de nesupraveghiata adunătură. Am atras în zădar, la Camera, atenţia primului ministru, al cărui autoritarism sistem Carp era tot așa de mult o simpla aparenţă ca și al „teribilului" fost ministru de Interne al generalului Averescu, iar carturarii cari ca sub-secretari de Stat conduceau acest Ministeriu nu aveau, am spus-o, nici hotarîrea, nici autoritatea care o poate susţinea. Citeva din frasele cărora Brătianu știa să li deie un așa de impresionant răsunet n'au contribuit întru nimic la o liniștire care *se putea* căpăta atunci. Îndată ce astfel de mișcari s'au dovedit posibile, iar puterea publica incapabilă de a li se opune, vocaţii dictatoriale au apărut firește, generalul Averescu el însuși facînd greșeala de a-și da aceasta infaţișare. D. A. C. Cuza a primit să devie prisonierul acestor tineri turbulenţi și, peste capul d-sale, și, de la o vreme contra drepturilor d-sale, alţii se vor ridica, începînd prin moarte de om o carieră care li va procura multe satisfacţii politice.

M'am împărtășit și eu larg de neplăcerile, de la cea mai de jos calomnie la cea mai grosolană insulta, care

trebuiau să atingă pe oricine ținea la ordinea și la numele bun al țerii, ca și pe orice profesor și educator cu simțul răspunderii sale. Anunțasem o conferință la Ateneu, în legătură, cred, cu Unirea Principatelor, și, cum orice era pretext de noi demonstrații pentru gonirea din Universitate a Evreilor, cari trebuie întrecuți, nu excluși contra dreptului lor de cetățeni, s'au luat măsuri pentru ca scandalul să nu se mute din stradă în sala de cultură. Cei ce așteptau afară, „studenți" de prin licee și din suburbii, au fost înștiințați de oameni de treabă că *eu* am ordonat să nu fie primiți. Erau acolo în fața Ateneului cîteva mii de tineri exaltați, cari nu știau nici de ce e vorba, nici cu cine au a face, căci de sigur nu-mi ascultaseră niciun curs și nu-mi cetiseră nicio pagină. Am fost salutat la ieșire cu obișnuitele huiduieli prin care se vădia o conștiință patriotică trează și o vitejie în massă. Cel care mă întovărășia, speriat, îmi dădu sfatul de a apuca pe o strădiță laterală; desprețuind acest îndemn de lașitate prin care se încurajează toate impertinențele, am mers drept la „adversarii" miei nevrîstnici și i-am întrebat dacă au ceva să-mi spuie, iar, după tăcerea în care așteptau să-mi întorc spatele pentru a mă huidui din nou ca pe cel mai rău dintre Romîni — erau să descopere și suma cu care m'am vîndut bancherului Blank, pe care l-am văzut, pentru scopuri de cultură și interese de schimb ale Școlii din Franța, de trei ori în viața mea —, li-am spus atîta: „Ferice de părinții cari au astfel de copii". Dar, întors acasă, am declarat în scris ministrului de Instrucție, colegul dr. Angelescu, că nu înțeleg a mai rămînea profesorul unui astfel de tineret. Preferam să-mi ieau pensia și să adaug cîștigul modest al unor cursuri libere. Am revenit ceva mai tărziu asupra acestei hotărîri a unui suprem desgust, numai după stăruințile ministrului și mai ales ale adevăraților, de și tot mai puținilor miei elevi, opriți

mult timp de la lecţii de frigurile liceenilor rău crescuţi, abia intraţi în Facultate.

De atunci şcoala n'a fost şcoală, şi în jurul anarhiei şcolare, care atrăgea tineretul şi fiindcă nicăiri nu i se dădea un teren pentru o energie aţîţată de ce văzuse în anii din urmă, s'a alcătuit o alta. Cei cari, atîta timp cît erau pe băncile Universităţii, se gîndiseră mai mult a striga „Jos Jidanii", a împărţi ghionturi, a păta rochii cu cerneală, a sfida pe profesori şi a organisa procesiunile supt steaguri cu „crucea birligată", — aşa-zisa svastică importată de la Berlin—, după datina pentru „ziua studenţimii", aceia cînd se produsese prima revoltă, nu puteau să intre de-a dreptulin viaţa normală, ordonată, aşa cum făcuserăm, la vremea noastră, după generaţiile care ne procedasera, noi. Succesul obţinut cu discursuri fără idei şi fără talent, cu foiţe „studenţeşti" care vădiau o complectă nepregătire în materie de gramatică, ca şi subvenţiile venite din partea unor bieţi negustori romîni înghesuiţi de jidovimea încunjurătoare, perfect solidară contra lor, toate acestea îi îndemnau a continua în politica ţerii ceia ce făcuseră între zidurile Universităţii, acum fără nicio ordine şi cu aşa de puţin folos în studii. Aceia dintre liberali, dintre prietenii generalului Averescu, ca nesăturatul de putere domn Goga, căruia frumoasa-i literatură de pe vremuri ajungea a-i fi o amintire neplăcută, aproape o insultă—, cari credeau că se vor putea folosi pentru partid din această efervescenţă s'au înşelat: „conducătorii studenţimii" voiau ceva pentru ei înşii. Nu va trece vremea, şi d. Cuza chiar, căruia i-au rămas credincioase satele bucovinene secătuite de Evrei, va fi întrecut, şi cu exemple din Germania, pe cale de a se supune ultra-naţionalismului războinic al unui Hitler, cu amintiri din romane în fascicule şi din spectacolele de cinematograf în care nu e decît foc şi sînge, se vor forma, pentru fericirea naţiei, care se poate căpăta *altfel*, legiunile Gărzii de fier, avînd în frunte pe ucigaşul

prefectului de poliție de la Iași. Caragiale era învins, și Ponson de Terrail, Xavier de Montépin înviau. O, Dramele Parisului" și „d. de Morley care se lupta cu lupii", ce realități romănești ați ajuns astfel! Mult în urmă rămăseseră anume planuri ofițerești de dictatură militară, cu maiorul Băgulescu, autorul unei duioase cărți despre războiu, și cu alții, până la unii generali, vorbindu-se în acele cercuri, unde se făceau jurăminte pe pumnale și revolvere, cu liste de proscripție, și de adesiunea Prințului Moștenitor.

Față de asemenea manifestări bolnăvicioase atitudinea mea va răminea neschimbata. În fața neputinții sau relei voinți a oficialilor, cari-și făceau și mai departe calculele lor greșite și nu îndrazniau un gest energic fața de conspirație ca și față de demagogie, acuma singurele forțe vii într'o țară de politică moleșită și interesată, continuam o desaprobare fățișă, publică, hotărîtă, care nu putea decît sa-mi cîștige uri ce vor fierbe multă vreme în jurul mieu și pe care le voiu despreţui până la capăt. Ele se manifestau prin calomnii strecurate în miserabile foi de ințețire, afirmîndu-se de oameni fară conștiință și repetîndu-se de mulți oameni fără minte că eu, care totdeauna mi-am ținut casa, și, pe alături, tipografia fără cîștig, Dumnezeu știe cum, am luat bani, bani mulți, de la Evreii carora m'aș fi aservit, și se specifica și de la tribuna Camerei, nu numai de d. Cuza, dar și de pasiunea de a pîrî și de a urmări pe adversari a d-lui Madgearu, adevărat Fouquier-Tinville al iacobinismului romîn, că d. Blank tinărul mi-a platit „Istoria Romînilor" în limba francesă și că l-am făcut sa întreție la studiile de inginerie pe fiul mieu Mircea, pe lîngă alte afaceri neștiute și de sigur deosebite de ale politicianilor onești, cari, fără competință financiară, erau în comitetul acelei banci. În zădar se răspundea limpede, la orice nou atac, că lucrarea francesă fusese cerută de bancă pentru a o edita fără a-mi

prevedea nicio plată, că fiul mieu era liber să-şi angajeze serviciile viitoare la orice întreprindere onestă, ca Şcolii de la Fontenay aceiaşi bancă îi dăduse doar, ei, acestei şcoli de Stat şi nu mie, mobilierul extrem de modest al unei singure odăi, că la Teatrul Popular, întemeiat de d. Blank pentru a pierde un milion, eu nu eram decît preşedintele gratuit al Consiliului de administraţie, din singura dorinţă de a-i da şi de a-i pastra o bună direcţie culturală.

Şi oameni altfel cumpăniţi se infectau de această cumplită miserie morală în plină creştere. Odată, Al. Constantinescu mi-a cerut o întîlnire la Cameră şi după multe îndoieli am acordat-o bătrînului şi, de altfel, totdeauna foarte amabilului ministru liberal. Într'o secţie a Camerei, pe tonul misterios al unui judecator de instrucţie care-şi îndeplineşte funcţiunea, mi-a vorbit de un „dosar" al mieu la banca Blank, unde el participa la administraţie, şi mi l-a arătat la distanţă cuvenită ca nu cumva, văzîndu-mă descoperit, să caut a-l smulge şi nimici. Era înuntru contractul fiului mieu cu fabrica „Vulcan" şi mai ales zeci de chitanţe ale mele ca director al Şcolii din Franţa, care-şi avea budgetul depus la sucursala din Paris a Casei Blank; ba era şi o cartă de visită prin care rugam personal pe bătrînul ei conducător, cu care n'am schimbat o vorbă în toată viaţa mea, să înainteze unui student, înainte de vărsarea sumei budgetare, cheltuielile plecării la Paris. Cu un gest de infinită viclenie, puind rapede „dosarul" în buzunar, ca şi cum s'ar fi făcut dovada şi nu-mi mai rămînea decît să fiu la disposiţia isteţului descoperitor, mă invita acuma să stau de vorbă asupra politicii, „ca să văd că adevăraţii miei prieteni sînt aceia pe cari m'am obişnuit a-i crede duşmani". M'am ridicat, l-am anunţat că aduc „şantajul" în faţa Camerei, şi am şi făcut-o, pe cînd el, care încercase, speriat, a mă opri, se grămădia într'un colţ al băncii ministeriale, ca şi cum n'ar fi fost vorba de dînsul. Cer iertare cetitorilor oneşti pentru aceste vădiri,

care mi se par necesare pentru a se fixà atmosfera ticăloasă în care ajunseserăm a trăi și care nu se va curăți, ci va deveni din ce în ce mai otrăvitoare.

Ceia ce era în sălile de *studiu* ale Universității, deprinsă a se revărsa în stradă cu o sălbătăcie total inculturală, ceia ce fierbea în adunările tăinuite ale unor băieți pe cari-i inebunia misterul și cari visau de ultimul act al cinematografului lor, trebuia să se întîlnească, în formele corespunzătoare, și în Parlament. Încetul pe încetul se pierdea obiceiul, care dura de atîtea decenii, al întrunirilor publice la Dacia, îmbulzită până în culoare, în curte, pe coperișuri de o lume, mai mult curioasă, ca și de țerani aduși din cele mai apropiate vecinătăți ale Bucureștilor, cu discursurile răsunătoare către un „popor" la care se adăugiau toți jidănașii de la prăvăliile din Lipscani, cari iubiau mai mult pe tumultuosul doctor Lupu, și poate-l și votau, cu declarațiile fulgerătoare din balcon, cu mîndria de a ținea în curte „a doua întrunire", cu ieșirea în grup, scoțînd în față pe acei șefi cari nu credeau că e mai prudent să se strecoare acasă, tiptil, încă înfiorați de ultimele accente ale propriei lor cuvîntări, ba chiar cu înfruntarea, de altfel, pacifică, a armatei, care suna desperat din trîmbiți, pentru ca orice ciocnire cu vre-un soldat ungur din garnisoană să fie presintată a doua zi ca un atentat cu premeditare la viața „fruntașului politic" și, în sfîrșit, cu încercarile, întovarășite de zgomotoase urale, de a trece pe la spatele soldaților și de a avea suprema satisfacție a manifestării înaintea Palatului Regal, strigînd „Jos guvernul" și cîntînd, ca buni dinastici, la zabrelele închise și în fața gardei insensibile, un vibrant „Trăiască Regele". Erau preferabile acum alte metode, învățate frumos de la studenți: șobolani spînzurați la clubul din Calea Victoriei al unei ramuri mai iscoditoare din oposiție, ca să moară de nacaz liberalii, cari, cum se știe de la cumplitele sforțari ale lui

C. Mille, nu sînt altceva decît rozătoare din pivniţile Băncii Naţionale şi ale băncilor sucursale, pugilate la tribună, răsturnare de urne, rupere a balustradei, întocmai ca în vechiul Parlament unguresc, unde naţionalităţile căutau, fireşte, să facă un „scandal european" şi să dărîme o ţară; ba un cucernic părinte rural din Teleorman, suflet dat de mult pe bătaie, cu oricine ar fi, a putut aduce la şedinţă nişte fiole de gaze asfixiante care ne-au făcut să răbdăm, în paguba plămînilor noştri, vre-o zece minute până a plecat d. Ştefan C. Ioan, înainte de care, socotit cel mai fricos din toţi, nimeni n'avea curajul să fugă.

Lui Ion Brătianu, căruia i se strigau cele din urmă insulte, iar majoritatea n'avea curajul să-l apere, i s'a întîmplat să trebuiască a vorbi stenografilor, pe cînd viteji membri ai oposiţiei huiduiau de să se dărîme cupola: d. Răutu de la Dorohoiu dovedia însuşiri cu totul superioare în această privinţă, cum le dovedise şi contra generalului Averescu. În zădar noul regulament de supt averescani prevedea pedepse, până atunci necunoscute, pentru zurbagii.

Aşa se discuta noua Constituţie, elaborată de creierul atît de obosit al lui Dissescu şi revisuită de omul tuturor punerilor la punct, Al. Constantinescu. Regele ceruse să fie aproape ca şi cea de păna atunci, şi cu păstrarea dreptului la succesiune al rudelor de la Sigmaringen, care, după datoria lor, de altfel, luptaseră în armata germană ca să ajungem la pacea de la Bucureşti. Ardelenii, ţerăniştii nu voiau să ştie de un astfel de act pe care Camerele, improvisate Constituante, nici n'aveau dreptul să-l voteze. Cînd toate celelalte mijloace s'au istovit, pana şi la sticluţele părintelui, oposiţia cealaltă a parăsit incinta. Am ramas deci singur, încercînd să introduc unele schimbări pe alocurea, ca în ce priveşte caracterul naţional al Statului, drepturile celei de-a doua Biserici româneşti şi aşa mai departe. Fireşte că

atitudinea mea era socotită ca a unui trădător, iar mulțămita de la aceia cărora li dădeam totuși o oposiție era aproape nulă. Mîrzescu, omul cel mai înțelegator, cel mai liber fața de șeful în fața căruia ceilalți stateau tîmpiți și încremeniți și, adaug, cel mai sincer dintre conducatorii liberali, era de părere că s'ar putea trece la o guvernare a mea, cu ce aş reuși a strînge în jurul mieu; ceilalți, cu toate simpatiile pe care mi le arăta d. Duca până la cel mai apropiat conflict cu nervositatea sa, aveau în vedere și pregatiau o succesiune a d-lui Averescu, dar, bine înțeles, nu fära a se împlini întreaga legislatură de patru sesiuni și fară a se păstra aparența că, opera fiind terminata, partidul liberal iea vacanța de care însuși și singur a simțit nevoie.

Aceasta era cu atît mai necesar intereselor partidului, cu cît puterea trecuse de fapt în mînile lui Vintilă Brătianu, a cărui țintă era să creeze alor săi o basă materială permanentă prin „comercialisarea" în folosul lor a averii Statului, decretat ca incapabil de a conduce; prieteni devotați persoanei lui, dar mai ales intereselor proprii, ca d. Tancred Constantinescu, așa de desagreabil la ascultat, îi stăteau împrejur pentru noua și energica ofensivă economică, pe lîngă care treceau în al doilea plan greutățile, tot mai mari, mai evidente şi mai amenințătoare, ale Tesaurului, pentru a cărui uşurare ministrul de Finanțe fusese chemat la Londra de d. Titulescu, acum auxiliar al regimului liberal, — şi, magnificent cum este fostul amic al lui Take Ionescu şi al generalului Averescu, modestul și patriarhalul răzeş de la Florica îmbrăcase cel mai corect costum de la „english taylor"ul fastuosului nostru ambasador în Occident.

Acestei porniri către noile afaceri, care neapărat trebuiau să se producă, mulți oameni așteptînd doar atîta pentru a-și reface propriile finanțe — și sistemul va trece întreg, cu și mai mare cinism, la ideologii democrați carii

făceau zîmbre la ușa puterii —, m'am împotrivit din toate puterile mele. Arătam că Statul, calomniat pentru ocasie de oameni cari de fapt nu-l vedeau și nu-l înțelegeau decît pe dînsul nu e, pe departe, un așa de rău gospodar, că noi n'avem capitaluri mari de scos la luptă, că ni lipsesc si competențele și energiile, că acest sultan-mezat cu ce bruma ni mai rămăsese nu va face decît să trezească toate poftele și să adauge la infecția morală a vremii. Pe aceiași linie, alții se gîndiau și mai departe, pentru a se da o și mai puternică temelie ideii de partid. Pe cınd, de la tribuna pe care o ocupa cu ceasurile, exasperînd cu acusații de necinste și pe Vintilă Bratianu și pe auxiliarii lui, d. Madgearu căuta să dovedească malversațiile săvirșite de oamenii regimului, aprigul compulsator de dosare și înlănțuitor de cifre se gîndia la crearea pentru amicii sai a paradisurilor care vor fi regiile autonome în care se va desface administrarea de Stat a departamentelor lui. Un economism sigur de sine, gata de toate riscurile pe socoteala noastră, a tuturora, cîștiga primul loc în preocupațiile timpului, măsură de măsură, reformă de reformă succedîndu-se fară a face mai buna situația unei țeri căreia nu-ĭ trebuia alta decît ceva mai multă muncă, și mai bine chibzuită.

În acest timp, din acele motive care s'au arătat mai sus, și care erau straine de conștiința mea, am propus d-lui Maniu o înțelegere mergînd pănă la fusiune, și, cum cunoșteam destul de bine cu ce psihologie specială aveam a face, n'am pierdut o singură clipă cu obișnuitele „pertractări", care se pot întortochia sau pur și simplu tăgădui pe urmă, ci am procedat prin scrisori, care rămîn. Răspunsul șefului ardelean, persecutat de ideia că totul se poate îndrepta numai de el însuși cu vechii prieteni personali și cu niscai „regnicolari" ca grupul takist care trecuse cu zgomot mare la dınsul, a fost cum se putea aștepta. Cițiva vechi politiciani, credea d-șa, se

pot răpede topì în masă — şi nu era să fie aşa — ; altfel e însă cu oameni pe cari-i leagă un crez şi atîtea suferinţi şi nedreptăţi îndurate împreună. Înfăşurat în formele de o rece politeţă, cu care e deprins „representantul Ardealului", răspunsul a fost un refus. Altceva atrăgea încă de atunci pe d. Maniu : zestrea de voturi a aglomeraţiei aşa-zise ţerăniste, şi mîna luptătorului pentru eliberarea alor săi se întindea frăţească spre omul trădării din timpul războiului, spre sumbrul ambiţios care sacrificase ţara sa suggestiilor unei nemărgenite vanităţi, pentru ca acest dibaciu conspirator să-şi retragă mîna a doua zi după ce, cu obişnuitul acompaniament de orchestră în presă, legătura Ardelenilor cu ţerăniştii se pecetluise acum.

Pe atunci, o altă imensă dorinţă de a stăpîni se desfăcuse de la acela care nu înţelegea să acopere cu numele său de mare general o politică, personală şi de coterie, care nu era a sa. Nu ştiu ce pot fi legăturile într'o guvernare comună cu generalul Averescu, de care mă ţinusem totdeauna departe, din causa metodelor sale, ca şi din causa unei înfăţişări care îmbie numai la supuneri, dar am putut preţui pe urmă ce înseamnă, mai ales la guvern, legăturile cu rebelul, răpede excomunicat pentru călcarea îndatoririlor ierarhice, d. Argetoianu. Cîţiva prieteni politici de atunci, ca d. Şeicaru, ca amicul său de la Craiova, d. Făgeţel, viitor membru, de pe urma datoriilor de la „Ramuri", al partidului liberal, îmi vorbiau cu entusiasm de calităţile, şi de inimă, ale omului care mă jignise aşa de adinc, dar, între jignirile de fiecare zi ale vieţii politice din România postbelică, cine să ţie minte prea mult timp şi pe cele mai urîte şi mai grosolane?

Mă îndemna la o înţelegere, oferită astfel, cu toată căldura şi convingerea, prietenul politic care de mai mulţi ani acuma stătea lîngă mine, dîndu-mi tot ce putea veni de la preţioasele sale calităţi, de ordine, de rînduială, de

organisare, pe care le datoria, pe lîngă temperamentul său de gospodar moldovean ca pe vremea veche, și pregătirii și ocupațiilor sale de inginer, Constantin Cihodariu, devenit secretarul partidului. Pentru dînsul partidul trebuia să fie o realitate disciplinată și efectivă, o realitate ca toate celelalte în viața politică, cu înscrieri și registre, cu o corespondență urmată, cu plata regulată a cotisațiilor, cu adunări și manifestații. El trebuia neapărat să ajungă la putere, să guverneze. Cum, odinioară, contra d-lui Cuza, a cărui părere fusese că avem să creștem tineri cari pe urmă să se poată duce oriunde, apărasem ideia că trebuie să-i păstrăm într'o legătură de partid, astfel acum Cihodariu, — contra mea, care nu prețuiam adesiunile de formă și de interes și ținerea lor împreună prin mijloace exterioare și artificiale care, apoi, nu admiteam cultivarea speranțelor de guvernare și răspingeam tovărășiile utile poate pentru un moment, dar scăzătoare și compromițătoare pentru o viață întreagă —, represinta, cu o convingere și o căldură impresionantă, concepția că nu trebuie să fie în jurul mieu, cum zicea el, un simplu „cerc de admiratori personali", ci că aveam a ținea samă de cerințile vieții, că e indispensabil să ne adaptăm realității și să-i facem oarecare concesii pentru ca, în schimb, răsplata să fie cu mult mai mare. De aceiași părere erau, de altfel, și alții din prietenii miei politici, cari credeau, uitînd ce am putut face singuri în 1919, că a ne ținea isolați înseamnă a ne distruge și cari, autori ai pronunciamentului de ieri pentru „unirea cu oricine", afirmau că o asociație singură ni poate asigura participarea la viața publică : intelectuali și funcționari, ei nu-și dădeau sama că la ei înșii, la munca lor stăruitoare de propagandiști, e cheia viitorului și nu-i învăța în această privință nici exemplul țerăniștilor, de obiceiu oameni mediocri și de o cultură inferioară, cari însă străbăteau, în camioane, in căruți, până și prin cele mai depărtate văi, sau al studenților, cari agi-

tau la cîrciumă și se amestecau în viața de toate zilele a satelor, cu toate greutățile și suferințile ei.

Nu voiam să mi se impute vre-odată că am confiscat pentru o politică de o inflexibilă puritate vieți omenești care-și reclamă firești satisfacții și că am cerut un eroism antic unor Romîni de pe la 1920. Astfel, după ce d. Argetoianu, om de talent și în scris, în care păstrează cele mai sigure tradiții de eleganta precisiune francesă, așa de deosebită de felul său obișnuit de exprimare orală, îmi adresase o scrisoare de explicații față de atitudinile sale din trecut, socotindu-se astfel mai mult sau mai puțin angajat pe viitor, am consimțit, la sfîrșitul anului 1924, să ne întilnim în casa lui Cihodariu pentru a vorbi despre o eventuală fusiune, în care asociatul mieu, care-și reservâ inițiativa în ce privește chestiunile financiare și economice, aducea de fapt un restrîns număr de amici foarte personali și o reputație politică în care nu era numai o pricepere, în care credea ca într'o religie, și o energie, care nu se va putea verifica totdeauna asupra chestiunilor curente.

Abia după cîtva timp, s'a putut face, la un club care-mi mirosia puțin a joc de cărți, acea legatură prin care amicii miei se credeau garantați în ceia ce privește viitorul lor politic. De la început, tovarașul care binevoia să accepte conducerea mea ca președinte își fixase punctul de vedere: ideologia s'a isprăvit, chestiunile economice ocupă locul întăiu; lumea nu mai luptă pe baricade pentru un crez, ci se străduiește dureros pentru interesele ei. Nu era tocmai ce făcusem o viață întreagă și ce înțelegeam să fac de acuma înainte, în ce mă privește pe mine, care voiu crede până la sfîrșit că la originea tuturor lucrurilor este starea de spirit, factorul moral, și că ele au exact valoarea și trăinicia pe care li-o dă acesta. Dar din acel moment, reservîndu-mi toată conștiința, nu făceam decît să-mi servesc prietenii pe

linia pe care li-o arăta timpul lor. Formula „eu nu sînt eu" o puteam rosti încă de atunci, fiindcă ea corespundea realității.

Scopul d-lui Argetoianu, credincios tradițiilor nepotolitei boierimi oltene, gata oricînd de frămîntări și de harțe: odată pe cîmpiile de luptă, unde Domnii se înfruntau cu pretendenții, apoi în fundul ietacelor fanariote, meștere în prefaceri și rasturnari, era obținerea puterii, pentru alții pe alături, pentru d-sa în primul rînd, îmbătatoarea putere din care se desface o singură și imensă satisfacție, aceia de a-ți simți toată lumea supt picioare, atribuindu-ți dreptul de a face cu dînsa tot ceia ce vrei. O întreagă clasă politică, așa de activă încît nu odată a fost nenorocirea țerii, lucra din adîncimile vremilor asupra unui suflet ca al său, în care erau atîtea puteri și atîtea reserve, de și mult mai puține decît îi plăcea să și le atribuie cine le poseda.

Deci alcătuirea însăși a „partidului naționalist al poporului" era pentru amicul mieu numai un pas, insuficient, în drumul spre ținta ultimă. Contra partidului liberal, pe care-l atacasem eu însumi totdeauna, de la o legislatură la alta, din antipatie față de un doctrinarism pe atît de îngust și de demodat, pe cît și de nesincer, și fața de apucăturile sfidătoare ale unui despotism personal care nu era nici fecund în fapte, nici amabil față de adversarii onești și patriotici, trebuiau să se adune toate puterile oposiției, de la noua noastră formațiune pănă la naționalii din Ardeal, de fapt ardeleno-takiști, păna la țerăniștii de orice nuanță și de orice calitate. Programele, declarațiile de principii îi păreau acestui om, care credea că de fapt tot el va hotărî situațiile, forme schimbătoare ca haina de ceremonie, arhaică și une ori ridiculă, pe care n'ai ce face și o pui la ocasiile solemne, iar pe „șefii" succesivi îi judeca simple figuri decorative, pe care ești silit a le întrebuința fiindcă personal n'ai încă atîta trecut, atîta popularitate și atîta

putere de a trezi simpatii pentru a lucra pe sama proprie.

Sentimentul că vechea mea politică s'a isprăvit, înlocuită de îmbulzeala vulgară a unor neînfrînate ambiții nealegîndu-și mijloace, a făcut ca, încă de atunci, fie și numai pentru a face să înceteze intolerabila tiranie a liberalismului decăzut și căruia-i lipsiau de o potrivă și simțul vremurilor și valori umane mai distinse, să mă declar înțeles cu orice încercare de a grupa împreună oposiția, fie și într'o fusiune, forma fiindu-mi indiferenta. Astfel, cînd, la sfîrșitul anului în cursul căruia naționalismul-democrat, care era o școală de etică, abdicase în fața spiritului nou, indiferent la asemenea considerații, am plecat eu la Paris pentru lecțiile și cercetările mele, și i-am dat în scris d-lui Argetoianu, care-și urmaria cu stăruință scopul, voia de a încheia cu naționalii, la cari acum dorința de putere biruia totul, înțelegerea pe care ar crede-o de cuviință, n'am schimbat un singur cuvînt asupra condițiilor, gata de a le primi cu același dispreț pe care contingențele politice mi-l inspiraseră și care nu făcea decît să crească din zi în zi. Eram hotărît să mă întorc din străinătate numai după sfîrșitul unor tratative pe care le bănuiam că vor fi lungi și grele, de și erau la îndemînă punctele pe basa cărora d. Maniu făcuse trecătoarea înțelegere cu țeraniștii; se pare că singure asigurările d-lui Argetoianu, totdeauna bine la Curte, că regele Ferdinand, doritor de a scutura stăpînirea lui Ion Brătianu, e dispus să dea moștenirea unei asociații a noastre cu Ardelenii a hotărît pe aceștia din urmă a se uni cu noi, într'o formulă pe care o lăsau așa de vagă anume pentru ca apoi să reclame pentru dînșii ceia ce doriau mai presus de orice și ce erau să și aibă de fapt: conducerea.

Mi se scrisese la Paris de d. Argetoianu că toate s'au aranjat, că va căuta să-mi asigure o conducere pe care n'o cerusem, și fiindcă-mi dădeam samă ce ar putea ea să

însemne cu astfel de oameni, crescuţi astfel şi deprinşi cu un astfel de sistem politic. Toate aceste amănunte personale îmi erau, de altfel, atît de indiferente, încît, cînd am fost întrebat dacă primesc ca fusiunea să se facă şi mai larg, cu însuşi generalul Averescu, a cărui acţiune, imitînd pe a fascismului italian, o criticasem aspru, socotind-o periculoasă, și pentru aceia că alţii, fara niciun scrupul, vor imita-o, am telegrafiat că admit bucuros şi „fără vre-o rancună“.

Veniam deci, după luni de fericită muncă intelectuală, de care va fi vorba în altă parte, în acest mediu de nesinceritate şi de intrigă, așa de defavorabil pentru pregătirea unui regim cu totul deosebit de al liberalilor, cum îl doriam eu, fară să știu ce sînt în noua combinaţie și ce se cere de la mine.

Ce se cere, am aflat-o îndată. Atacul hotarît, fară nicio reservă şi nicio cruţare, contra unui regim care se părea că ar putea încă de atunci să se prăbuşească. Astfel, judeca d. Argetoianu, conducerea mea „s'ar impune“. Am satisfăcut, în sesiunea prelungită asupra primăverii, această dorință a aliaţilor şi tovarășilor miei, înfruntînd pe dictator, care, profund jignit de îndrazneala mea, şi-a părasit furios locul din fruntea băncii ministeriale.

Ce trebuia să am în această meșteșugită tovărăşie, mi-a dovedit-o imediat acţiunea neobosită a d-lui Maniu. Plîngeri, transmise cu aierul profund şi misterios care i se cunoaște, de d. Argetoianu, m'au adus la gestul generos de a ruga, printr'o scrisoare publică, pe d. Maniu să mă ajute, în același rost și cu aceleași drepturi, la conducerea unui partid în care se adunaseră, fără nimic comun, oameni de toate speţele. M'am grăbit să-i propun și o împărţire a rosturilor, eu reservîndu-mi numai pe acela de direcţie generală fără să mă amestec în ceia ce se numește, trivial, dar corespunzător cu adevărul, „bucătăria de partid“. În aparenţă satisfăcut astfel, căpetenia Ardelenilor n'a

întărziat să facă us de „drepturile“ sale : n'am ajuns a presida o singură dată comitetul de conducere, în care-l găsiam totdeauna instalat și decis să înlăture orice imixtiune, fără ca el însuși să represinte o voință veșnic trează, sprijinită pe o adevărată cunoștință a lucrurilor, ca unul care se mira că la Bacău sînt felinare, și a oamenilor, cei din țara veche fiindu-i cu desăvîrșire străini. Bietul mieu amic Cihodariu, care fusese așa de bucuros c s'a făcut fusiunea, a pastrat numai teoretic sıtuația de secretar general, căci mînuitorul mașinii de partid nu recurgea niciodata la dînsul, ci se servia de tınarul fiu al prietenului mieu, și politic, Lugo,ianu, pentru ale cărui îndemănări de englezește, capatate în America, d. Maniu avea o admirație nemărgenită. Cînd a fost vorba și de înțelegerea cu țerăniștii, foarte dîrji, cu taiosul cuvînt al d-rului Lupu, nu s'a putut ajunge la niciun capat, întılnirile fiind mai mult un prilej de certe și de jignirí, tocmai ın momentul cînd se impunea mai mult o loaială conlucrare.

La sentimentele pe care le aveam fața de regimul care se eternisa fara să poată da o singură creațiune serioasa și durabila se adăugi mai tărziu revolta fața de lovitura pe care, la începutul anului 1926, temutul domn neîncoronat al țerii, stăpinit din ce în ce mai mult de o pagîna patimă de a domni, strivind totul supt o mînă mult mai grea, de și înmanușată, decit „pumnul“ de sfidare al d-lui Argetoianu, o dadu în chiar cuprinsul dinastiei, pe care credea ca o poate conserva numai în felul pe care i l-ar impune voința sa necruțatoare.

Nu văzusem de mult pe Prințul Moștenitor, pentru care aveam o sinceră afecțiune, cu o reală prețuire a însușirilor sale de inteligență, dacă nu și de o voință necontenit aceiași și putînd servi ca o basa politică în așa de grelele împrejurări, care deveniseră și mai îngrijorătoare prin reaua stare de sănatate a Regelui. Ultima oară, la

masa dată la Curte pentru întoarcerea sa dintr'o lungă călatorie, menită a-l desface de legături la care ţinea încă aşa de mult, şi dintr'un cavalerism laudabil, putusem constata cît îi folosiseră aceste drumuri în largul lumii, până în India, în Iaponia şi în Egipt, cıtă folositoare experienţa adunase şi cît de bine o stăpînia. De atunci, casătoria cu princesa Elena a Greciei, femeie foarte bine crescută, cu multă chibzuială şi masură în toate manifestarile ei, atît de discrete, şi simpatica şi prin însuşirile ei fisice, legase şi mai strîns de Moştenitorul Tronului speranţele într'un viitor în care asupra tuturora n'ar mai apasa aşa de ıntolerabıl spiritul de partid incorporat în trufia lui Brătianu al II-lea. De şi oposiţia, jignită de atitudinile dictatorului ministerial, a refusat invitaţia, făcută cu un gînd de apropiere între oamenii politici, la botezul copilului caruia i s'a dat numele, plin de glorioase amintiri, al lui Mihai Viteazul, această asigurare a viitorului dinastiei a umplut de bucurie pe toţi aceia cari înţelegeau ce poate să însemne într'o democraţie imorală şi necontenit tulburată garanţia de ordine şi continuitate a familiei domnitoare.

De şi se vorbia, de la o vreme, dar foarte puţin, de cîţiva iniţiaţi numai, de o noua pasiune a Prinţului, de şi o calatorie în Italia ıl facuse să capete simpatie pentru fascism şi el descoperise ca agent al marii prefaceri tocmai pe d. Argetoianu, nimic în atitudinea şi în actele sale nu arăta că în interesul ţerii ar fi sa se iea masura, atît de extraordinară şi plina de cele mai mari riscuri, a înlaturării violente — şi în ce condiţii de publicitate grosolană, unită cu cele mai urîte calomnii !, — a unui tînar frumos şi voinic, stapîn pe multe cunoştinţi preţioase, iniţiat în rosturile armatei şi iubit de tînăra ofiţerime, care, apoi, schiţa şi programe culturale potrivite cu nevoile morale ale ţerii şi cu dorinţile unei generaţii asupra căreia lunga şi greaua mea predică nu ramăsese fară influenţă.

Şi totuşi Ion Brătianu era hotărît să sfarme ultima piedecă în calea unei dominaţiuni, pe multă vreme asigurată, a partidului sau, şi, astfel, el, şeful unui guvern impopular, al cărui sfîrşit se apropia, îndrăzni totuşi să impună slăbiciunii unui tată bolnav de o teribilă boală, care se putea bănui încă de atunci, o hotărîre la care Regele era îndemnat şi de factori cari nu se pot numi fără durere, unii, şi fara desgust, alţii.

Chemat la Sinaia pentru a exprima o părere într'o chestie pe care nimic nu făcea s'o presimtă alţii decit puţinii iniţiaţi, am fost inştiinţat din vreme de cîţiva prieteni, cari mirosiseră secretul, de ce e vorba. Cu toată puterea sufletului mieu eram contra măsurii neîndreptaţite şi brutale. În drumul spre castelul unde aşteptau şi dd. Maniu şi Vaida, ca şi representativul personagiu rural care e d. Mihalache, prelucrat de intriga lui Stere, pus şi el la cale de d. Ştirbei, care avea motivele sale de a dori să se mîntuie cu Prinţul, am văzut ieşind în automobilul Presidenţiei pe Ion Bratianu. Înfaşurat în blana părintelui său, cu căciula trasă pe urechi, sever şi palid, el întrupa în acel moment ca privire şi atitudine toată politica nemiloasă pe care o dusese lungi ani de zile, unind binele cu răul, dar totdeauna cu preocupaţia, decisivă, a intereselor grupării sale şi a cerinţilor imensei sale mîndrii. De ambele părţi ochii s'au întîlnit cu o expresie care corespundea unei absolute imposibilităţi de a ne găsi vre-odată pe acelaşi drum. În acel moment, eu care nu mă pot opri mult timp asupra persoanelor, mersul lucrurilor însuşi interesînd mai ales, cum e şi firesc, pe istoric, *uram* pe Ion Brătianu.

Regele Ferdinand, la care am fost introdus după ce văzusem, nu fără greutate, pe regina Maria — şi nu e vremea să spun ce impresie am cules din intîlnirea cu aceia a cării mare operă naţională o admirasem şi o ajutasem la Iaşi —, era un om descompus de durere, care,

vorbind, cu neașteptate destăinuiri, îmi uda mînile de lacrimi. Fiul său, plecat la Veneția, nu raspunsese cum se aștepta la stăruințile părintești de a se întoarce: era o cumplită luptă de familie, ințețită de răuvoitori interesați, care mă îngrozia. Am cerut favoarea de a interveni eu însumi pe lîngă Prinț, gata sa plec în Italia; am propus cu stăruință măcar o amînare a decisiunii, și mi se paruse că am căpatat-o, ceia ce m'a făcut să o comunic cu bucurie asociaților miei ardeleni, complect desorientați și preocupați numai, ca toți ceilalți, de grija să nu piardă perspectivele de a ajunge la putere.

După amiazi, la ceasurile cinci, în trista solemnitate a Castelului Peleș, în sala de Consiliu de pe vremuri, unde cu atîta demnitate și regala mîndrie presidase regele Carol pe sfetnicii sai din boierime, cari știau să deie decența și actelor celor mai neplăcute, așteptam, miniștri, conducători de partide, cu dd. Maniu și Vaida împreună, sosirea, care intîrzia, a Regelui, prins într'o ultimă sforțare de a-l duce la actul iremisibil.

Am descris aiurea neuitata scena, cu șovăirile unor oameni fără caracter, cari căutau în resursele lor intelectuale, nu prea bogate, tot ce putea să fie echivoc și evasiune, — d. Maniu biruind pe toți în această privință, pe cînd rotundul provincialism indiscret al d-lui Vaida avea măcar franchețâ în acceptarea dorinții regale, îmbrăcată în formele cele mai dure, ca să pară că e voință, și că voința aceasta e a lui, numai a lui —, cu lipsa sfatului celui bun de la acel care, in suprema situație ierarhică a Bisericii, ar fi putut vorbi mai tare decît oricine, cîrja lui fiind altceva decît bețigașul de orhestră al unui șef de partid, cu îngîmfarea lui Ion Brătianu, lovind cu pumnul și graseind maiestos felicitările pentru Regele care „încă odată s'a învins", cu triviala satisfacție a lui Al. Constantinescu, strigînd ca imediat decisiunea să se dea la „Monitoriu". Regele a trecut in fața acelora cari nu cutezaseră a

împiedeca greșeala și, ajuns la mine, mi-a amintit exemplul lui Carp, care n'a vrut războiul și apoi totul a ieșit bine, iar, față de rechemarea aceasta a omului care n'a știut iubi, eu i-am observat Regelui că în împotrivirea mea de unul singur era la mijloc și iubire.

Afara, bunul general Rasoviceanu, care mă conducea la gara, avea lacrimile în ochi. In tren, ceilalți vorbiau de orice, ca la capatul unei întîlniri fară importanță, d. Mihalache, retras la o parte, făcîndu-și cuvenitul raport lui Stere, care se vedea revenit pe scena politică prin interesatul sprijin al d-lui Știrbei.

Au urmat acele audiențe din București în care Regele căuta să vada dacă numirea unei regențe e sau ba o necesitate imediată. După o conversație cu d. Hiotu, mareșal al Palatului, care mi-a spus în ce formă nedibace dusese la Veneția somația întoarcerii, am mers în odaia suferinților și îndoielilor, mascate cu aceiași aparentă energie și luare a întregii răspunderi, numai după ce fusesem asigurat că nu se va încerca a mă face să revin asupra unei nezguduite hotărîri. Îmi propusesem să nu ajut pe Rege a vorbi și să dau un singur răspuns, acela al unei desaprobări definitive a actului îndeplinit. M'am ținut de cuvînt și am căutat curajul care trebuia pentru a fi marturul chinului supra-omenesc. Se pare că Suveranul a socotit ca o ofensă faptul că m'am ridicat după raspunsul unic pe care i-l dădusem, fară să aștept o concediare, și era minie în glasul său cînd am aruncat acea responsabilitate pe care cavalerismul său jertfitor și-o atribuia, asupra „facătorilor de rele“ cari erau pentru mine miniștrii săi. — „Sînt consilierii miei“ ! — „Și o țară întreagă se întreabă de ce nu se desparte Maiestatea Voastră de dînșii“. Ne-am revazut de atunci rare ori, întîmplator sau cînd cerea o neapărată datorie, și regele Ferdinand, așa timid cum se înfațișa, nu era om care să uite, și n'a uitat.

Aceiași rușine ca în Consiliul de la Sinaia a fost la

Cameră, Cutare nu știa cum să strige mai tare de la tribună aprobarea sa pentru hotărîrea regală, intrecînd și dîrzenia, cu aceiași încruntare de sprincene și acelaşi gest de pumn, a primului ministru; alții, ca dd. Maniu și Argetoianu, nu știau cum să găsească o mai subtilă formulă de alunecare și se straduiau să-mi impună o tăcere pe care, cu o zbucnire de indignare în glas, am rupt-o pentru a-mi striga convingerea. Apoi toata lumea a trecut la grija intereselor momentului, gata fireşte să aclame la ceasul sau pe acela la a carui condamnare contribuise fiecare după puteri, fără ca el insuși, prins de o crisa devoință, să fi facut cel mai slab gest de aparare, ba mergînd chiar pana la desavuarea formală, în scris, a aparatorilor sai.

Acuma nu mai erau doi stăpîni in România, ci unul singur: Ion Bratianu. Dinastia de la Argeș biruise cu totul pe cea de la Sigmaringen. In neexperiența patriarhului, în formalismul juridic al magistratului Buzdugan, care totuși va încerca unele gesturi față de cine în elegea a-i porunci ca unui subaltern de la un birou oarecare, în lipsa de chemare a prințului Nicolae, înzestrat totuși cu o sinceritate și un loialism care-i vor da in viață multe ceasuri bune, el nu putea să vadă nicio îngustare a unei autoritaţi afirmate cu atîta stralucire.

Mai lipsia un lucru pentru deplina asigurare a acestei atotputernicii care nu bănuia că pe lingă prevederile omului sînt și hotarîrile unor misterioase forțe care distrug cele mai solide edificii ale calculelor celor mai precise și că împotriva acestor sentințe nu e mijoc de apărare. Trebuia o lege electorală, împrumutată de la fascismul italian, care avea un întreit avantagiu: acela de a distruge orice valoare a votului pe regiuni, unde se alege omul, pentru a-i substitui votul pe țară, unde se votează partidul, acela de a reduce importanța minorităților naționale

şi acela de a zdrobi, prin însuşi acest vot pe ţară, cît şi prin clausele care impun însemnate sacrificii băneşti, tot ce se putuse înjgheba ca partid mic.

După promulgarea acestei legi, dictatorul se retrase ca să reapară, cînd ar fi vrut, mai puternic decît oricînd (Mart 1926). Dar, până a nu ajunge la partea pe care mi-au dat-o împrejurările, şi acum aşa de vitrege, în resolvirea crisei care se deschidea prin aceia că despotul luase vacanţă pe cîteva luni de zile, o privire asupra muncii intelectuale din aceşti doi ani în cari ea a fost singurul mieu adevărat sprijin şi singura mea mîngîiere.

O mare parte din această activitate, pe care n'aş f jertfit-o pentru nimic în lume ca să-mi restrîng tot gîndul şi fapta asupra unei vieţi politice sterpe, numai de intrigi şi de interese personale, a fost în legătură cu drumurile mele în Apus.

Provincia francesă o cunoşteam nu numai prin întâiul drum de informaţie generală. Numit doctor de onoare al Universităţii din Strasbourg, mersesem, îndată după războiu, în capitala Alsaciei reocupate de Franţa, unde am găsit urmele bogate, dar greoaie, ale şfertului de veac petrecut supt dominaţia germană şi călduroasa dorinţă a Francesilor de a relua legăturile de tot felul cu provincia care li aparţinuse două veacuri. O mare operă de restaurare culturală se săvîrşia acolo, în umbra măreţei catedrale, în faţa Rinului care desparte două civilisaţii, aproape două lumi, şi toate sacrificiile se făceau pentru ca instituţiile de acolo să fie la cel mai înalt nivel. În mijlocul colegilor înveşmîntaţi în togele lor colorate, după vechea şi buna datină, am vorbit despre naţionalităţile reale şi cele aparente în Sud-Estul Europei şi, destul de stîngaciu, am vrut să schiţez o privire generală asupra artei româneşti. Începuseră a veni acolo, unde cimitirul de războiu cuprinde pe bieţii noştri soldaţi, puşi de Ger-

mani la minele de potasiu, și, de fapt, lăsați să moară de foame, studenți în teologie de la noi — alții mergeau la protestanții din Paris, cu cari am legat apoi relații așa de strînse, devenind și doctor de onoare al Facultății. Am mai revenit apoi la Strasbourg, invitat de bunul general Berthelot care-și isprăvia cariera militară în situația de comandant al acestei Alsacii, și am fost găzduit — cine s'ar fi putut gîndi la o asemenea minune! — în chiar palatul de granit roz al lui Wilhelm al II-lea, am fost servit în farfuriile lui împărătești, — și acest mediu pe care i-l dăduse desfășurarea tragediei istorice suggera fostului sol al Franciei în mijlocul miseriilor noastre povestiri, cuprinse numai în parte — el însuși o spunea — în notele lui, care ar trebui găsite, despre momentele cele mai delicate și mai supuse discuției din legăturile lui cu șefii armatei românești.

La Lyon, unde mă aștepta, în chiar casa lui, buna primire a prietenului Focillon, mi se acordase aceiași distincție doctorală. Am putut cerceta în răgaz marele oraș unde primarul, un om politic de importanța d-lui Herriot, făcea o așa de lăudabilă operă de ajutorare și înălțare a clasei muncitoare, dînd lucrătorilor, soțiilor și copiilor lor sănătatea și poesia grădiniților din margenea imensei aglomerații: într'un discurs la Primărie, șeful radical își arăta încrederea în viitorul socialismului rusesc, pe care-l invitase la vestitul bîlciu liones și-l credea capabil—generoasă ilusie! — de a-și plăti datoriile față de toți creditorii și, firește, în rîndul întăiu față de democrația francesă. Împreună cu d-rul Cantacuzino, care a ținut un frumos discurs, de o impecabilă rostire, am fost proclamat doctor de onoare în sunetul musicei militare, cum cere obișnuința pompoasă a locului, și din nou mi s'a oferit prilejul de a lămuri partea care ni revine în desvoltarea artei de după Bizanț.

La Academia din Lyon, care primia și pe tînărul mieu coleg și fost elev Oprescu, așa de strîns legat de d.

Focillon, inițiatorul lui în studiile de artă, am vorbit, ca membru străin, despre problema situarii regatului dac al lui Decebal în mijlocul lumii barbare și despre adevăratul sens al campaniilor lui Traian, arătînd că pentru marele Împărat, continuator al lui August, nu era vorba numai de o acțiune locala, cu atît mai puțin de presupusa rasbunare a onoarei armelor Romei, învinsa supt Domițian, ci era o încercare îndrazneață de a învălui pe la Răsărit întreaga lume barbara, mai ales germanică, întocmai precum, cu atîtea veacuri în urmă, regele asiatic Dariu venise la gurile Dunarii pentru ca să iea pe la spate incomoda și periculoasa barbarie scita.

O invitație staruitoare a d-lui N. P. Comnen, care în timpul razboiului facuse însemnate servicii propagandei românești în Elveția, unde acum se întorsese ca ministru la Berna și represintant pe lîngă Societatea Națiunilor, m'a adus în minunatul oraș de supt Alpi, în fața limpedelui lac asupra caruia se abat albe păsări de Mare venite prin larga deschizătură a Rhônului. Acolo, găzduit cu cea mai largă prietenie de acest om atît de primitor, am ținut conferințile despre Sud-Estul european pe care, cu altele, le-am adunat la 1924: *„Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe*. Am cunoscut acolo o societate corectă, discretă, dușmană a tot ce e frasă și aparență, păstrînd din calvinismul strict al secolului al XVI-lea rari însușiri de caracter și o simplicitate așa de simpatică. Voiu mai reveni acolo, de pe urma acelorași staruinți amicale, spre a vorbi despre cultura și literatura bizantină, despre perioadele acesteia, despre Fotie, sfărîmatorul momentan al legăturilor cu Roma pontificală, și mi se va decerne, în acele forme de o colegialitate fără zgomot, titlul, confirmat printr'un vot, greu de căpatat, al Adunării cantonului, de doctor de onoare al unei Universități unde nu lipsesc Romînii. Între profesorii ei, unul ne cunoscuse de mult prin călătoriile sale de explorație antropolo-

gică în museul de neamuri al Dobrogii, şi el ni va reveni, până şi în colţul mieu de la Vălenii-de-Munte: d. Eugène Pittard, un adevarat şi bun prieten, pe care-l întovărăşia în excursii nu totdeauna uşoare de facut soţia sa, femeie de un mare talent literar, care a iscălit cu pseudonimul Noëlle Roger pagini adînc dureroase despre spitalele războiului *(Notes d'une infirmière)* şi a creat cu o imaginaţie cutezătoare şi absolut nouă o întreagă lume inedită în romanele ei; d. Pittard va fi şi patronul exposiţiei noastre de veche arta la Geneva. Gînditor curagios şi spirit de largă sintesa, sufletul omului întrece chiar şi opera, atît de solidă, şi el se exprimă în marii ochi de calda lumină, în generositatea romantică a bărbii sale larg răspîndite, în fiecare din gesturile temperamentului său meridional, escepţie în cetatea reservelor puţintel cam reci. Am colaborat un timp şi la *Revue de Genève*, publicaţie foarte stimata în lumea internaţională, a acelui spirit revoluţionar care e d. Robert de Traz.

În 1923 şi 1924 am primit o îndoită invitaţie, determinată de sigur şi de legaturile noastre politice recente, de a visita Cehoslovacia şi Polonia, dînd conferinţe în centrele universitare ale acestor ţeri de o aşa de energică revenire la viaţa naţională liberă şi aşa de mîndre să arate opera impunătoare realisată în aşa de scurtă vreme.

Pregătită de multă vreme, în toate domeniile, printr'o îndărătnică muncă inteligentă, de o perfectă solidaritate, pentru ca, la vremea care ar veni, toate să fie gata şi la locul lor, ca să lucreze într'o perfectă armonie, Cehoslovacia, condusă de senina înţelepciune a cugetătorului Masaryk şi, în afară, apărată de staruinţa şi încrederea fostului profesor Eduard Beneş, pe care am avut ocasia a-l cunoaşte, descoperind cîtă vitalitate activă şi prevăzătoare se ascunde în trupul mic şi nervos, în mintea iscoditoare de proiecte care nu se mai părăsesc odată

formate, putea servi ca model oricării țeri, cît de veche, din Europa. Masele populare, în care nu lipsia totuși sămînța de nemulțămire, erau ținute într'o ordine exemplară, ajutînd la aceasta și o cultură elementară bine îndrumată, iar puternica minoritate germană, la început cu fireștile aspirații peste hotare, era potolită prin chemarea de a participa la o muncă atît de fecundă și evident folositoare tuturora. Agricultura fusese regenerată științific, și prin strînsa legătură cu o industrie așa de puternică, urmînd pe cea de supt Austria și păstrîndu-i debușeurile, care s'au întins chiar și până la hăinăriile din București și la porțelanele cu vederi din Vălenii-de-Munte, pentru România, până la depositele pe care le-am gasit tocmai în fundul Californiei, dincolo de San-Francisco, pe drumul Mexicului. Școala răspundea unor nevoi reale și învațămîntul mai înalt servia cu spor o întoarcere bruscă de la tradițiile subgermanice la orientarea spre Franța sprijinitoare, iar cursuri de limbile popoarelor vecine făceau ca la Praga, unde lucra și profesorul macedonean, așa de primitor față de noi, Staca, să se găsească și destui cari să fi învățat românește, trimesului la București recomandîndu-i-se chiar o cît de răpede inițiare în limba pe care un Kunzl-Jezerski ajungea să o înțeleagă și să o scrie curat. În sfîrșit, cultul trecutului era întreținut cu o nesfîrșită iubire și, pretutindeni, grijile edilitare erau perfecte.

Am vorbit la Universitatea cehă din Praga, nu numai de relațiile noastre cu Cehii, prin husitismul secolului al XV-lea, trezitor și pentru literatura noastră, ca și prin petrecerea în acel oraș a lui Mihai Viteazul fugar, dar și de raporturile ce putea să aibă acea mare mișcare reformatoare nu numai în domeniul religios, cu Anglia lui Wycliffe firește, dar și cu Franța agitată de idei înoitoare în epoca, atît de cunoscută mie, și mai ales în această privință, a lui Philippe de Mézières. Am găsit aici, unde ministrul României, d. Hiotu, ni crease o atmosferă așa

de simpatică, şi un tînăr industriaş, menit unei triste soarte, a cărui elegantă soţie era fiica unui avocat din Bucureşti.

De la Praga am trecut la Brno, Brünnul austriac, aşa de vesel în acele zile de primăvară, cu arborii în floare ai străzilor largi, iar de-asupra cu stînca, plină de prigonitoare amintiri, a Spielbergului, închisoarea politică veşnicită de Silvio Pellico; am găsit casa veche, cu larga curte şi zidurile înalte, pe poarta căreia se păstrează, aşezat în răgaz pe vine, cu ciubucul în gură şi faţa fericită de huzurul unei captivităţi voite la creştini, un Alexandru-Vodă Ipsilanti de piatră.

Puţină lume se putea strînge aici pentru o conferinţa în limba francesă, în afară de profesorii cari m'au întîmpinat cu atîta prietenie. Şi mai puţină însă în vechiul Pojon al strămoşilor noştri, devenit acuma, pe basa unor deducţii istorice, Bratislava, centru pecetluit pentru otdeauna cu marca Ungariei teresiane, banal şi prăfos, fără monumente, patriarhal şi leneş, dar totuşi lăfăiat pe malurile Dunării purtătoare de atîta viaţă şi peste albia căreia trece vîntul învietor al atîtor civilisaţii. Aici am găsit însă pe foasta noastră elevă de la Bucureşti, răspînditoarea harnică a cunoştinţilor despre Romîni, mai ales în domeniul literaturii, d-ra Jindra Flajšhansova, fiica unui profesor din Praga, membru al Academiei cehe: era să fiu mai tîrziu şi doctor de onoare al Universităţii acesteia din Bratislava.

Stăpînită de marele ei trecut, spre închinarea căruia erau mînate în lungi cete toate şcolile, pănă şi la gigîlicii din clasele primare, puternic întipărită de un catolicism fervent, care aducea la procesiuni sate întregi cu prapurile şi statuile colorate ale Madonei ocrotitoare şi trîntia la pămînt pănă departe de porţile bisericilor, cu sute de lumini care fîlfîiau de cîntecele entusiaste ale mulţimii, pe credincioşii întîrziaţi, hotărîtă apoi să domine, printr'o

cultură chemată la lupta de fiecare ceas, minoritățile ei — cea rusească, pe care o despărția de Moscova prin vraja istorică a Ucrainei, cea evreiască, în ciuda pasiunii naționaliste pentru caftan, perciuni și tichiuța, în care se vede că Evreii poloni admira un fel de folklor special, de un foarte dubios caracter simpatic, țara regelui Casimir și a lui Ioan Sobieski făcea, de la un capat la altul, o impresie de Stat larg și puternic, solid intemeiat, cu toate aprigile certe de partide pe care le-a zdrobit apoi, prin metode care-i sînt proprii, mistica personalitate de visionar incalculabil a mareșalului Pilsudzki , pe o conștiință națională nezguduită.

La Varșovia, am regăsit atmosfera de secol al XVIII-lea, dar cu atita mișcare libera pe car timpurile rusești n'o cunoscusera, cu atîta bucurie de a trăi, masiva catedrală aurită a Rușilor, șora mai mare a celei împlîntate în mijlocul Bucureștilor, fiind osindită la darîmare ca „lipsită de trainicie": dominația rusească de peste un veac părea că n'ar fi fost niciodată. Funcționarul de la Externe care mă întovărașia m'a făcut să cunosc pe șefii, meniți unei existențe efemere, carı dominau atunci viața politică, astfel: pe impresionantul președinte al Seimului, pe pitorescul „Mihalache" polon, care pastrase din costumul de acasă numai lipsa de guler, mulțamită careia ajunsese și președinte de Consiliu, pe cutare marunt, nervos și de sigur nu peste măsură de frumos represintant al extremei stîngi. Am fost presintat și președintelui Wojcechowski, bun bătrîn cu barbișon alb, vechiu refugiat prin Elveția, care vorbia încet, obosit, dar cu o patriarhală amabilitate, o germana cu accent. Dar, împotriva sfaturilor ce mi s'au dat, am cerut neapărat să visitez, la retragerea de lîngă ora,, intr'o căsuță cu scara de lemn nevăpsit, păzită de garda lui credincioasă, pe omul așa de puternic și în această abdicare momentană, care pregătia o lovitură de Stat; cu mareșalul Pilsudzki am

vorbit mult timp despre multe lucruri, cu ochii la fereasta care se deschidea asupra vastei întinderi a șesului pe care larga Vistulă călătoriâ spre Marea depărtată.

Data aceasta, capitala polonă mi-a vădit și altceva decît tainele archivelor și bibliotecilor sale. Am căutat prin toate colțurile urmele de trecut, și, în luxosul castel, de stilul frances iubit de tînăra și neastîmparata soție, al lui Ioan Sobieski, la Willamow, am patruns prin odăile micuțe unde regele ostaș a gus at, între planurile războinice, care l-au dus de două ori în Moldova, huzururi casnice de care era așa de doritor, cu poesia ascunsă într'un așa de voluminos trup; împrejur, copacii bătrîni spuneau din zvonul frunzelor povești din vremile pompoase și eroice. Am avut și curiositatea de a rasbate în ghetto, unde strada nu e decît locul permanent de întîlnire a grupelor în laibere lungi care amețesc învîrtind mărunte afaceri, femeile cu peruca pe capul ras după tradițiile cele mai vechi amestecîndu-se în roiul zbîrniitor, pe cînd de la fiecare din ferești cîte zece capete cu zulufi se întind ca să auda ceva din ce se vorbește jos.

De la Varșovia am mers la Vilno cea rîvnită de Lituanieni, curios și interesant oraș, în care cîteva minute-ți ajung ca să treci de la cetațuia vechiului cneaz litvan din veacul al XIV-lea, azi în mijlocul unui parc bine îngrijit, la bisericile masive, în stilul iesuit al secolului al XVII-lea, pe cînd supt culoarul intunecos toată lumea se descopere înaintea icoanei Maicii Domnului. Pe străzile pietruite zgrunțuros trăsurile se hurducă zgomotos, și cafenelele adună tot felul de lume, între care și vădiți aderenți ai ideilor Rusiei vecine. Aici am regăsit pe un oaspete simpatic al cursurilor de la Vălenii-de-Munte, autorul unei scurte istorii a literaturii polone pe care ne-am îngrijit să o traducem în românește, tînărul mieu prieten Glixeli. Pentru o conferință la Universitatea care poartă numele vecinului nostru de pe vremuri Ștefan Báthory,

cel mai mare Suveran al Poloniei moderne, dar odată simplu Voevod, purtat și prin Moldova, al Ardealului, am luat cu mine iscăliturile de amintire ale colegilor cari peste cîtva timp îmi vor face onoarea de a mă proclama doctor de onoare al Universității lor.

Am trecut la Poznan, recuperat de la Prusieni, amestec de tradiții ale burghesiei medievale din casele de cără-midă roșie cu vîrfuri ascuțite și de „impunătoare" ziduri ale mîndrului Stat german, care, ca la Strasbourg, înălța palate și puterii împărătești ca și culturii; mare oraș plin de mișcarea unei populații deprinse cu disciplina și puse la muncă din generație în generație: aici dorita îndreptare către Franța era numai la începuturile ei.

În sfîrșit m'am întors prin Galiția, așa de cunoscută mie și unde am regăsit vechi prieteni, a căror primire a fost mai mult pentru oaspetele trimes de România amică și pentru fostul președinte de Cameră, deci deosebit de ceremonioasă, cu primiri în gări, defilări pe stradă și presintări solemne ale colegilor. Abia întors prin faimosul „coridor", unde revisiile alternative ale celor două țeri nu te lasă să dormi, am ascultat la Universitatea Iagelonică, de glorios trecut, din Cracovia, toate cuvîntările unei ședinți solemne a Academiei pentru ca la urmă să mi se comunice alegerea mea ca membru al ei — și ce bucuros m'am scuturat de toropeala discursurilor pe care nu le înțelegeam! În casa profesorului Morawski, uriaș așa de blînd și atît de harnic cercetator al trecutului școlii sale seculare, am putut cunoaște lumea intelectuală cracoviană, și un foarte priceput profesor de istoria artei mi-a explicat amabil biserici și bisericuțe, colțuri de veche frumuseță care-mi rămaseseră necunoscute.

La Liov am aflat, nu numai ceia ce cunoșteam așa de bine, oameni și lucruri, dar și o primire afectuoasă în cercuri dincolo de cele universitare, vechea nobilime polonă invitînd pretutindeni, cu bucuria de oaspeți și ine-

galabila ei amabilitate, în care trăiește încă spiritul delicatului secol al XVIII-lea. Și, acolo unde s'a strecurat atîta viață moldovenească, am urmărit-o în piața unde trei Domni ai Moldovei au perit de sabie din ordinul Sultanului, ascultat la Varșovia ca și la Iași, apoi în biserica lui Constantin Corniact, vameșul bogat al lui Alexandru Lăpușneanu, și a lui Miron-Vodă Barnovschi, în aceia pe care a înălțat-o Vasile Lupu și care-i poartă încă zimbrul în frunte, în mănăstirea Basilitanilor, unde s'au coborît, în veacul al XVI-lea, oase domnești. Era o cufundare în afacerile ca și în dramele trecutului nostru înainte de a mă întoarce cu atîtea impresii nouă și cu atitea materiale de istorie românească.

Despre Cehoslovacia am vorbit într'o serie de articole care n'au fost niciodată retipărite, în ziarul „Adevărul", care, cu cîteva luni înainte, publicase și observațiile mele asupra Parisului de după războiu. Conferințile de la Praga, pe care le-am reconstituit, au fost editate de casa „Orbis" de acolo, supt titlul *Roumains et Tchécoslovaques, résumé de trois conférences faites à l'Université de Prague en 1923.* Impresiile polone au fost cuprinse în cărticica *Note polone* din 1923, iar conferințile ținute în deosebitele orașe se află resumate în *Choses d'Orient et de Roumanie*, din același an. Academia Romînă a publicat apoi ce găsisem ca informație istorică nouă, în *alte* „Note polone", la 1924: acolo se găsește și de mulți neobservata și cu totul neașteptata de mine însumi descoperire din Archivele de la Poznan cu privire la importanta colonie de Romîni macedoneni care trăia în acel oraș, foarte prețuită, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și în mijlocul căreia funcționa ca păstor sufletesc Ucuta, autorul unei rarisime cărți de gramatică a dialectului său, tipărită tot la Poznan.

Între aceste călătorii se așează, încă în 1924, și oprirea

la Genova vechilor şi spornicelor mele studii, unde totdeauna m'a aşteptat cu prietenie d-na Tomellini, Romîncă măritată cu un aşa de distrat şi de simpatic medic şi profesor la Universitatea de acolo, care numai a disecator legist de cadavre cu cîntec nu samănă. Primit acolo cu o deosebită afecţiune, am căutat să amintesc la Universitate vechile noastre raporturi cu nobila cetate italiană avîndu-şi contoarele la Chilia şi la Cetatea-Albă, trimeţîndu-şi negustorii de clopote şi piper de la Pera Constantinopolei la Suceava secolului al XV-lea. Un resumat al cuvîntarii a apărut într'o publicaţie locală supt titlul de *I Genovesi nel Mar Nero*.

Dar lucrul cel mare pentru mine în ce priveşte relaţiile cu o străinatate căreia trebuia să ne revelam în toate privinţile a fost succesul, privit de multă lume de la noi cu obişnuita invidie, care veştejeşte totul, al congresului, primului congres de studii bizantine, care s'a ţinut la Bucureşti în April 1924, cu durabile resultate, ce se continuă, pentru cel mai mare folos al ştiinţii, şi până acuma.

La congresul de ştiinţi istorice de la Londra, în 1913, se hotărîse că viitoarea adunare se va ţinea la Petersburg şi, cuprins în comitetul de organisare, păstrez încă circulara cu frontispiciul acestui comitet „mejdunarodni". Războiul a zădărnicit însă acest plan, a cărui realisare ar fi fost aşa de interesantă. Congresul s'a ţinut deci, la 1923, fară participarea duşmanilor noştri din conflictul abia încheiat, la Bruxelles, într'o atmosferă de aliaţi politici, singur numele oraşului ocupat şi terorisat atîta timp de Germani ajungînd pentru a aminti teribila tragedie, ca şi de, altfel, presenţa izbucnitorului mare istoric belgian Pirenne, o bucată de vreme oaspete, pentru credinţa faţă de patria sa, al unei fortăreţe germane. Cu toată lipsa Germanilor, a Austriecilor şi a amicilor lor, afară de cei cari intraseră

în Societatea Națiunilor, în care se puneau atunci, la început, cele mai mari speranțe, congresul a fost plin de viață și de voie bună, într'o atmosferă de o solidaritate perfectă, hrănită de amintiri recente care se întindeau și asupra altor domenii decît ale științii. Venit cu o zi mai tărziu, am gasit locul mieu în comitet ocupat de Elvețianul de Crue, cercetator al secolului al XVI-lea, dar mi s'a oferit compensația de a ținea cuvîntarea de închidere, la care s'a adaus, fără invitație, aceia a unui Americ n. Aceste cîteva cuvinte, pline și ele de alusii firești la situația morală a lumii în acel moment, au fost primite cu căldură de omul care știa mai multe decît oricare din contemporanii săi și care le avea la îndemînă în fiecare moment, Salomon Reinach: de atunci dateaza legaturi care m'au onorat foarte mult, făcînd din el și un colaborator al revistei francese în care se va transforma în curînd „Buletinul" Institutului mieu.

Atunci cunoșteam întăia oară voioasa capitală a Belgiei, oraș modern în mare parte, lingă vechile cartiere din margine pline de un umbrit pitoresc; alei largi, străzi bine trase și perfect legate între ele, masive construcții, ambițioase într'o țară care abia era pe pragul centenariului ei; o lume bucuroasă de a trăi și înfățișîndu-și cu mîndrie bogata viață de familie. După măreția puțin cam sumbră a Parisului, marele oraș belgian părea că trăiește, și în zilele reci ca de toamnă, supt razele unui soare care nu se obosește.

Voiu reveni acolo, regăsindu-mi cunoștințile, în curînd prietenii, pe cari mi-i făcusem în timpul congresului. În primul rînd al lor era d. Henri Grégoire, cea mai uimitoare figură de răscolitor al tuturor problemelor din toate locurile și timpurile, iar, în materie de limbi, știind rusește și gata să învețe romănește, trecînd tot așa de ușor de la versul elenic din tragediile pe care le-a tradus la formele artificiale ale bizantinismului și ajungînd pănă la

greceasca de azi, pe care fostul membru străin al Școlii francese din Atena o vorbia ca pe propria sa francesă, precum și prietenul său, un distins arheolog, d. Graindor, ambii represintanți ai unui tineret belgian, grupat la revista de actualități *le Flambeau*, care intra în viață plin de energia trezită de suferințile și încordările războiului.

În secția destinată studiilor bizantine s'a ivit într'o zi, dintr'o conversație cu d. Grégoire, ideia unui congres special pentru această materie, așa de bogată și mai ales cu atitea prelungiri în viața popoarelor care se găsesc pe teritoriul fostului Imperiu de Orient și care au moștenit atîta din formulele și manierele Bizanțului. Am oferit ca prim loc de întîlnire, pe care l-ar desemna și inițiativa mea din 1913 de a uni în aceleași cercetări pe toți epigonii bizantini, Bucureștii, și propunerea a fost primită cu căldură, rămînînd să se capete asentimentul unor factori așa de hotărîtori ca d. Diehl și descoperitorul rosturilor iconografiei bizantine, ale cării linii le-a fixat de la început, printr'o carte de neînchipuită răbdare, d. Gabriel Millet.

Foarte răpede, în deosebire de alte pregătiri care țin ani întregi de zile, am luat primele măsuri pentru adunarea care era să se ție în 1924. Guvernul romîn, influențat de obișnuitele interese și pasiuni politice, nu se arata de loc bucuros să sprijine o inițiativa a cării îndeplinire, fie și în ciuda multora, trebuia să facă onoare României. Daca ministrul de Instrucție, bunul mieu coleg dr. C. Angelescu, un amorezat de școală, a acordat o neînsemnată sumă pentru a preîntimpina bine socotitele cheltueli, dacă ni s'a acordat gratuitatea pe căile ferate și vagoane cu paturi pentru excursia finală, care trebuia să lase neuitate amintiri oaspeților noștri, Ion Brătianu declara că Statul nu poate patrona ceia ce i se părea o aventură ușuratecă a acelui Iorga căruia numai după succes era să binevoiască a-i recunoaște singurele însușiri de

„animator“ (şi cum s'a prins de răpede calificativul pentru a mărgeni cît mai strîns rostul ce aş putea să-l am, şi în orice!). Cînd însă învăţaţii francesi şi belgieni au aderat cu plăcere, cînd s'au anunţat participări italiene, cînd s'au înscris vecinii noştri, chiar şi Bulgarii, prin meritosul arheolog Filov, — Sîrbii, Iugoslavii în genere, pănă la un simpatic German de la Liubliana-Laybach, care nu ne va uita niciodată, anunţîndu-se in număr mare, iar Grecii avînd a fi represintaţi prin maestrul studiilor de archeologie medievală la ei, d. Sotiriu, şi prin profesorul Kugeas, care, ce e drept, a obiectat că nici ţara, nici omul n'ar fi trebuit să vie în primele rînduri ale bizantinologiei —, cînd s'a aflat că din Anglia va veni ilustrul bătrîn Ramsay, în drum spre Asia Mică a studiilor sale permanente, şi chiar America şi-a ales un participant, acea otrăvită lume politică a inţeles că nu-i rămîne decît să dea adunării concursul oficial. Regele şi Regina erau în călatorie prin Apus, şi ni s'a refusat în lipsa Suveranului o recepţie la Palatul Regal, dar Prinţul Moştenitor şi graţioasa lui soţie au primit cu atenţie pe congresişti, cărora această tinără pareche, atît de unita încă, li-a făcut cea mai bună impresie; prinţul Carol a schiţat chiar frumosul gest de a aduce cu banii săi pe gloriosul bizantinolog rus, patriarhul studiilor de arta în acest domeniu, Condacov, refugiat la Praga, de unde a întreprins la noi ultima sa calatorie pentru a ni face o conferinţă, bogat ilustrată, despre costumul bizantin.

Temele tratate au fost foarte felurite, şi de un deosebit interes. Eu am vorbit despre „originile iconoclasmului“, semnalînd neaşteptata potrivire a politicii religioase urmate de Împăraţii duşmani ai icoanelor adunătoare de averi şi hrănitoare a legiunilor de calugări cu aceia pe care faţa de monahismul budist au urmat-o, din aceleaşi motive fiscale şi în general laice, Împăraţii depărtatei Chine; scrisorile familiei Doamnei Ecaterina, gasite

odinioară la Veneția, au servit pentru a semnala unele fenomene din greceasca vulgară. Tînărul istoric Gheorghe Bratianu, abia întors de la studiile făcute în Paris, dădea cele d'intaiu conclusii, privitoare la Pera, culese din cercetările sale privitoare la comerțul Levantului. Organisatorul de fapt al congresului, fostul mieu elev C. Marinescu, cel mai bun cunoscător după Rubio i Llúch, — care și el și-a trimes comunicarea, al relațiilor Aragonului cu Orientul, și-a atras, cu statul sau major de ambe sexe, recunoștința tuturora, în același timp cînd a luat o parte foarte onorabilă și la lucrările științifice; d. Gh. Murnu a încercat să cîștige pentru Romîni pe Comnenii imperiali, și în discuțiile de drept între d. Paul Collinet, de acum strîns legat de noi, și un tînăr adversar italian a intervenit profesorul cernauțean Spulber, care era să publice și să traducă unul din textele juridice bizantine. Numai profesorul de studii bizantine la Universitatea din București, d. Demostene Rousso, om de cunoștinți așa de vaste, dar și insondabile, reservîndu-și totdeauna ceva neștiut pentru a-l scoate înaintea oricui s'ar ocupa de același subiect, și proprietarul unei imense biblioteci, s'a ținut, afară de relații personale cu consîngenii săi, total la o parte: dacă n'ar fi păstrat aceiași atitudine față de congresele următoare, s'ar fi putut atribui această separație unei jigniri de amor-propriu pe care nimeni n'avuse de gînd, și n'avuse de ce, să i-o aducă.

După cele trei zile ale congresului, în cursul cărora chiar au fost recepții și excursii — și la casele de țară, așa de luxoase, ale d-lor Știrbei și Valentin Bibescu, fostul rege al Greciei, Gheorghe, și princesa Elisabeta, găsindu-se în fața celor doi republicani din clanul care-i răsturnase —, și totul s'a încheiat prin daruri făcute de noi oaspeților, în produse ale artei populare, au urmat excursiile, potrivite în așa fel, incît în cel mai scurt timp și fără nicio osteneală să

se vadă ce posedăm ca artă post-bizantina, tot aşa la mănăstirile Domnilor moldoveni în Bucovina, unde, de la copacii înfloriţi ai Capitalei româneşti, ne-am trezit într'o întărziată fulguială de munte, ca şi la creaţiunile stăpinilor Ţerii-Româneşti, şi în Oltenia, de la Neagoe Basarab până la celalt Basarab, din secolul al XVII lea şi al XVIII-lea, Brîncoveanu. Pretutindeni această revelaţie a impresionat adînc, putîndu-se verifica în ce priveşte frescele bucovinene părerea mai veche, aşa de admiratoare, a unui Strzygowski; întram din acel moment în conştiinţa de frumuseţă a atîtor fruntaşi ai ştiinţii apusene; de pe platoul cetăţii Sucevei d. Gay, de la Universitatea din Lille, privind în amurg larga desfăşurare a satelor albe cu ascuţitele turnuri ale bisericilor răsărind din mijlocul livezilor, totul aşa de potrivit cu această ţarînă galbuie din care se desfăceau cele d'intăiu tufe de iarbă deasă, nu s'a putut împiedeca de a spune că e una din cele mai frumoase privelişti pe care le-a văzut. Lumea participa, primăriile ca şi particularii, în chipul cel mai călduros la întîmpinare, şi mesele oferite erau prilejul unei adevărate înfrăţiri a sufletelor: rare ori în viaţa mea m'am simţit aşa de mîndru şi de fericit ca faţă de această spontanee realisare. Vintilă Brătianu el însuşi a fost prins de o patriotică emoţie şi prin nepotul său Gheorghe mi-a declarat că pune la disposiţie cîteva milioane pentru a se întemeia la Bucureşti un Institut de studii bizantine, pe care nu-l avem nici acum, el pretinzînd mai tărziu că voia să facă dintr'însul un fel de adaus la Seminariul respectiv de la Universitatea bucureşteană, adaugîndu-se, după părerea, lui, şi represintanţi ai celorlalte, cari nu s'au adunat însă niciodată.

Iugoslavii au cerut al doilea congres la Belgrad, unde erau să se adune peste trei ani şi represintanţii Statelor până ieri duşmane, care întraseră până atunci în tovărăşia e pace. Înainte de a ne despărţi, dd. Diehl, Millet,

Grégoire și cîțiva încă din principalii representanți național s'au întîlnit în casa mea pentru a decide că, pe lîngă așa de meritoasa revistă bizantină de la München a lui Krumbacher, la care colaborasem și eu cu un studiu despre „Latini și Greci în Orient în secolul al XIV-lea“ și cu care avusem multe legături trecătoare, să se creeze încă una, de limbă francesa și de un caracter mai puțin strict filologic; s'a ales titlul de „Byzantion“ și se oferiră s'o organiseze și s'o conducă dd. Grégoire și Graindor: ctitoria aceasta a primului Congres de bizantinologie, care a adus mari servicii științii, trăiește și pană acum, bine asigurată pentru viitor și bucurîndu-se de o largă colaborație, și din partea Rușilor, de toate categoriile. Și alte planuri se întrevedeau încă de atunci. Din parte-mi, cu acest prilej am prefăcut supțirele mieu „Buletin al Institutului sud-est european“ într'o mult mai încăpatoare revistă trimestrială, *Revue Historique du Sud-Est européen.*

În anul următor, 1925, cînd am vorbit la Sorbona despre „Scriitorii realiști în Romania ca marturi ai vieții sociale din vremea lor“, popularisînd astfel, după teatru, considerat supt același raport, și nuvela și romanul nostru, am călătorit în provincia francesă și la Bruxelles pentru a duce unora din principalii participanți ai congresului decorațiile pe care li le acordase Regele, exemplu care nu s'a putut urma, și din causa unei participări tot mai largi, la următoarele congrese de studii bizantine. Am fost deci la Lille, marele centru nord-estic de industrie și de comerț, unde am găsit o altă Franță decît cea din Paris, cu aplecarea locală către viața gustată puternic și familiar și către asociațiile strinse. Am ținut acolo, unde studenții trăiesc ca la Universitățile germane, în cluburi pline de fum și de zarvă, o conferință de care nu-mi pot aduce aminte fără părere de rău: în sala rece, goală, tristă în care am vorbit și altă dată, dar totdeauna apăsat de mediu, deci prost, cîteva persoane apărîndu-se contra curentului

ascultau o expunere al cării fir s'a cam încurcat. La spate, unde erau colegii miei, un medic mai puţin tolerant a lăsat să se audă judecata: *Une bien mauvaise conférence*, ceia ce bunul, prietenosul rector a căutat s'o acopere, şi apoi chiar judecătorul mieu la masa de sară, unde mi-a lăudat trista exhibiţie, gura furîndu-mă să zic: „O spui d-ta fiindcă eşti politicos, dar alţii, mai puţin politicoşi, au spus altfel". Dar meritata jignire s'a uitat în atmosfera prietenoasă a serii, cu discursul înflăcarat şi popular al consilierului comunal socialist şi cu cîntecul, facut anume pentru decorare, de un vesel profesor de literatura englesă. O excursie la Roubaix în acelaşi aier de funinne mi-a vădit cîineasca muncă a postăvarilor continuînd seculare tradiţii.

La Clermont-Ferrand, am mers să găsesc pe unul din cei mai simpatici membri ai Congresului, viitorul mieu prieten Louis Bréhier, căruia niciun domeniu al vieţii bizantine nu i-a rămas închis, arta, cu nesfîrşitele şi delicatele ei legături, pasionîndu-l mai ales, într'o operă care se îmbogăţeşte necontenit. Într'o elegantă veche clădire de locuinţă din secolul al XVIII-lea el ţinea lecţie la o masă îngustă cu cei cîţiva studenţi cărora li făcea istorie antică. Supt o călăuzire aşa de competentă şi de prietenoasă, am cercetat oraşul ridicat pe ţerna vechii Arvernii, ţara vulcanilor stinşi şi a ultimei lupte de independenţă galică supt Vercingetorix, cu impresionanta catedrală sumbră şi vecinătatea, peste cimpul pe care-l ocupă fabrica de cauciucuri de automobil, cu lucrătorii în mare parte iefteni Italieni, a medievalului orăşel Ferrand, păstrînd faţadele pîrlite şi umedele, dar aşa de pitorescile curţi interioare. Şi aici publicul de provincie era deosebit de prevenitor pentru străini, şi cercetarea împrejurimilor am făcut-o cu automobilul şi participarea unui ofiţer superior.

La Bruxelles, unde era să revin pentru o conferinţă

despre învățămînt, d. Grégoire a făcut, atunci și pe urmă, imposibilul pentru o bună primire. M'am putut întîlni mulțămită d-sale cu literați belgieni căror li-am vorbit familiar despre poesia noastră. La Universitate am căutat să explic crisa economică provocată de prima cruciată. O societate închisă mi-a cerut o expunere despre figurile representative ale istoriei Romînilor, și ministrul nostru la Bruxelles, d. Henry Catargi, a venit, foarte emoționat, să-mi anunțe că printre ascultători va fi insuși regele Belgilor. N'a fost numai Albert I-iu, care mă primise și pe vremea congresului și care este pentru noi toți cei ce am trecut prin suferințile și încordarile razboiului, imaginea însăși a celui mai resistent, dar și mai discret eroism, ci și regina, care susține din darurile sale explorațiile din Egipt ale unui Capart, pe care-l vom asculta la București, și prințul moștenitor și simpatica princesă care era să fie în curînd soția prințului de coroană al Italiei.

Am avut, împreună cu soția și fiica mea și cu d. Grégoire, deosebita onoare de a fi invitat la masă seara în castelul Laeken. Monarhia modernă, mai presus de toate luptele de partid și de clasă, inseninînd prin dreapta ei măsură și atmosfera politică cea mai întunecată și păstrîndu-și, printre atîtea pietre ce se aruncă și noroiu ce se împroașcă, tot prestigiul pentru care nu se mai poate recurge astăzi cu folos la „grația divină“, nu poate fi representată mai desăvîrșit decît de acela care a știut să ție așa de sus demnitatea și să întrupeze așa de deplin onoarea unei țeri mici asupra căreia, contra dreptului, se prăbușise brutalitatea unei mari Împărății. Până tărziu noaptea din gura monarhului cu aparența încă tînără, blond și miop, cu o înfățișare în care seriositatea era străbătută de o ușoară undă de zîmbet, s'au înșirat amintiri din ceasurile grele, pe care le ascultam cu un respectuos interes. Păstrez încă vie impresia acestor momente în care unul din principalii protagoniști ai celei mai grozave

drame din istoria omenirii atingea sîngeroasa poveste cu calmul unei conştiinţi perfect împăcate şi cu modestia cui are destul ca să nu pretindă nimic.

În cursul aceleiaşi călătorii am mers şi la Gand, unde erau mari serbări cu participarea familiei regale, şi la Malines, pentru a auzi aceleaşi lucruri de pe buzele cuiva care, prin energia sa patriotică şi spiritul de sacrificiu, prin mîndria cîrjei sale de păstorie sufletească, înfruntînd grosolănia şi amenințarea soldatescei germane, al cării spirit însufleţia şi pe generalii comandanţi, s'a aşezat între noii sfinţi ai epocii noastre tulburate, cardinalul Mercier, şi de la dînsul, nobilul bătrîn, care mai avea aşa de puţin de trăit, am auzit, în odăiţa din umbra vechii catedrale, toată îndurarea unui popor care a ştiut să răspundă la orice ofensă şi să înfrunte orice amenințare: lagărul de concentrare al femeilor, flămînzirea populaţiei, care „avea voie să cumpere orice şi oricît" după ce garnisona golise piaţa, răspunsul lui von Bissing că nu-i pasă nici de judecata istoriei chemată în sprijin de episcop: „Istoria? Dar noi o vom scrie" [1]. Chipul cardinalului Mercier este şi astăzi înaintea mea, şi acasă la Bucureşti şi la Fontenay-aux-Roses, cu cuvintele de dedicaţie ale colegului la Academia de Inscripţii.

O invitaţie în ţerile scandinave, pe care nu le cunoşteam în de ajuns, a urmat în 1926. Pentru Danemarca ea îmi venise de la o veche cunoştinţă, un îndrăgit de limba românească, pe care o preda la el acasă, alături de lecţii generale de romanistică, un oaspete de pe vremuri la Bucureşti, d. Sandfeld Jensen, cu care mă întîlnisem şi la Fontenay-aux-Roses, unde mi-a vorbit româneşte. Din Copenhaga, de mult cunoscută mie şi care păstra aceiaşi înfăţişare de muncă mulţămită şi perfect ordonată, am mers cu consulul nostru, un stimat negustor, de la care n'am ştiut niciodată să luăm tot folosul, în impre-

jurimi pentru a descoperi căsuţa de ţară, împodobită şi cu lucruri româneşti, pe care tînărul profesor danes a voit s'o numească, în limba noastră, „Vatra“, şi unde l-am găsit, puţin schimbat de vrîstă, în mijlocul familiei sale. La conferinţile, tratînd despre subiecte de Sud-Est european, pe care le-am dat la Universitate a alergat — şi ce înduioşătoare a fost această dovadă de simpatie! — şi un alt Danes care călătorise în România, d. Erling Stensgård, bibliotecar la Arhus, care la Vălenii-de-Munte îmi arătase cît de plăcut l-a surprins în fragila casă a ţeranului nostru aleasa zestre de artă ca şi însuşirile de adevărat nobil, de „cavaler rustic“ ale locuitorului; nu trece an fără ca depărtatul prieten să-mi dea o dovadă că nu mă uită. Am cercetat şi unele din localităţile vecine, cu vechile castele regale prefăcute în musee şi am găsit numele şi armele lui Carol I-iu al României în capela unde sînt stemele membrilor ordinului „Elefantului“; ba erau şi cele trei „picle“ ale ministrului nostru pentru tustrele ţerile scandinave, d. Pîcleanu, care mă invita telegrafic la Stockholm pentru seara în care dădea un bal la care, spunea telegrama, vor asista şi prinţii dinastiei. Am visitat acolo, la Copenhaga, şi bogatele exposiţii comerciale, care se schimbă la cîteva zile, şi laboratoriul unui fisician danes care e o glorie a ştiinţii şi la care lucra şi un profesor moldovean, şi am fost primit la Adunarea Deputaţilor, aşa de cuminte, cu femei cu tot, cu interminabile discursuri pe care presa şi le însemna răbdător, şi preşedintele mi-a dat un dejun, mie şi d-lui Ianculescu, care pe sama sa voise să mă întovărăşească, gustînd noi astfel nesfîrşita bogăţie a felurilor picante pe care bucătăria danesă ştie să le fabrice din peştii de toate speţele.

Am trecut de Stockholm, unde, la întoarcere numai, vom revedea pe bătrînul prieten Westrin, care, după un accident, îşi petrecea în pat ultimele lui luni de viaţă, dar cu cartea românească la căpătăiu, şi am mers drept la Up-

sala, unde eram aşteptat. Peste cîmpiile de un alb imaculat, din care se ridicau în iarna clară plină de soare căsuţele de lemn ale unei ţerănimi viguroase, şi printre brazii solemní ca făclii negre ale eternei slujbe pentru zeii nordici lunecau skyurile drumeţilor. Am ajuns la bătrînul centru universitar care-şi înşiră supt seninul îngheţat marea biserică gotică, puternica bibliotecă, zidirile universitare, şcoala de fete, cu eleve de la odrasla de muncitor pănă la moştenitoarea generalului şi a bogatului negustor, pe care, din singura dorinţă de a face bine prin educaţia integrală şi reală a tineretului feminin, o crease, în aşa de largi proporţii şi cu un aşa de cuminte program, un profesor universitar de filologie slavă; ici şi colo se mai păstrează micile clădiri de lemn. Noaptea era limpede, liniştitoare, cu o lumină care nu se stingea niciodată, fiindcă imensele zăpezi o retrimeteau cerurilor fără nori. Am vorbit unui public care înţelege gluma, despre şederea la Bender a lui Carol al XII-lea, înve-derînd ciocnirea firească între două concepţii deosebite ale vieţii şi ale politicii, şi despre arta noastră populară, a cării soră bună din aceiaşi maică tracică o găsiam în covoarele şi pestelcile acestei lumi rurale suedese. Arhiepiscopul Sudiei, al cărui secretar îl cunoscusem în Bucureşti şi-l purtasem prin mănăstîrile din împrejurimi, a dat, după un altul la rectorul Universităţii, un dejun la care, venit tărziu, după ce văzuse primirea ce mi se face, a venit şi masivul, blajinul, dar neexistentul ministru al Romăniei. Un episcop luteran lîngă soţia şi în mijlocul copiilor săi, în costumul nostru al tuturora, vorbind de opera de înfrăţire religioasă căreia i se consacrase, nu era un lucru obişnuit şi amintirea ceasurilor petrecute în această răpede casă ospitalieră ,al cării stăpîn era să plece aşa de răpede dintre cei vii o păstrez neatinsă.

În tot acest timp contribuţia la istoria Romînilor s'a

oprit la articolele din „Revista Istorică" şi la memoriile publicate de Academia Romînă. S'a adaus o reeditare cu unele schimbări a „Istoriei literaturii româneşti", contopind într'o singură desfăşurare ceia ce până atunci fusese publicat în fragmente. S'au reeditat colecţiile pentru şcoli din „Scrisori de Domni" şi „Scrisori de boieri" şi s'au adunat „Scrisorile de negustori".

Literaturii îi dădusem, împreună cu articolele de direcţie la „Ramuri", cu care contopisem „Drum Drept", două piese in care am căutat să presint probleme actuale: cea agrară, care nu cere reforma condiţiilor materiale, ci prefacerea omului, a omului din lăuntru, şi conducerea celui care odinioară a fost coordonatorul şi conducătorul muncii ţerăneşti, exploatată supt steagul democraţiei de cei mai urîţi şi mai netrebnici din demagogi *(Omul care ni trebuie)*, şi cea muncitorească, în acelaşi sens al înlăturării profitorilor de tribună şi de club prin tot acela care singur poate strînge împreună toate puterile şi e capabil să poarte răspunderea resultatului *(Sarmală, amicul poporului)*. Ambele s'au representat la Teatrul Popular, întreprinderea la care n'am putut atrage, cum aveam în vedere de la început, un public de şcolari, de funcţionari, de soldaţi chiar, căruia să-i se facă o educaţie prin puterea scenei. Pentru cursurile din Vălenii-de-Munte am dat bucăţi satirice şi şarje in formă dramatică, pentru a caracterisa şi osîndi pretenţiile de tot felul, ele trebuind să fie considerate şi judecate deci din acest punct de vedere ca lucrări de critică şi continuare a propagandei care mă stăpinia de atiţia ani şi care, de şi nu după aşteptările mele, nu rămăsese cu totul fără efect; mai tărziu le-am adunat, pe cîte nu s'au pierdut, în volumul, rămas cu totul neştiut, „Trei piese simple pentru oameni modeşti" (Bucureşti 1931).

Din trecutul nostru, în legătură cu noile revelaţii despre Tudor Vladimirescu, luasem figura, care mi se părea că tre-

buie corectată şi întregită, a eroului revoluţionar de la 1821 pe care am presintat-o într'o dramă în proză, de la 1921 încă; o ediţie sibiiană s'a adaus la aceia ieşită din chiar tipografia mea. În relaţie cu congresul de la Argeş al Ligii Culturale, în care pentru prima şi ultima oară au apărut fruntaşii Saşilor, am scris „Zidirea mănăstirii Argeşului", căutînd să-i dau un sens mistic, în legătură cu Doamna slavă a lui Neagoe, opunîndu-l legendei, naive şi teribile, care, venind din Balcani, s'a prins de această ctitorie; „meşterul Manole" n'are aici niciun rol. Tot aşa comemorarea lui Dante îmi suggerase actul în versuri de care am vorbit, şi la aceia a lui Molière am încercat să înviez mediul de nobilime decăzută şi expusă ridiculului peste care a trecut pătrunzătoarea privire a omului de geniu, care prin condamnarea rostită de dînsul pe scenă poate fi privit ca un precursor al revoluţiei francese *(Molière se răzbună)*. Mai ales pentru întăia din aceste lucrări, pusă în faţa zgomotului trivial al fabricaţiei dramatice pentru efect şi succes, cîte unul, uitînd că autorul n'are dreptul la nicio atenţie, a găsit cuvinte de laudă.

În cursul călătoriei mele prin Scandinavia, în Februar 1926, primisem vestea, prematură, a retragerii lui Ion Brătianu, în mijlocul zbuciumului revoluţionar, şi o telegramă din Viena indica succesiunea mea în fruntea partidului a cărui conducere de fapt o acaparase de la început, cu metodele sale lente şi sigure, d. Maniu. Nu ştiam că în acest timp se lucra la Bucureşti tot odată pentru două scopuri: pregătirea pe lîngă regele Ferdinand, prin intimităţile pe care şi le atribuia d. Argetoianu, a succesiunii partidului însuşi şi înlăturarea mea, care devenisem desagreabil Suveranului, cum fusesem, totdeauna, şi altora.

Abia sosit însă, mi s'a comunicat, în faţa demisiei, care se produsese, a atotputernicului prim-ministru, că Regele doreşte un guvern al „partidului naţional", — acesta fiind titlul unei nesincere fusiuni —, dar că a repetat

confidentului său: „cu Maniu, nu cu Iorga“, adăugind că, dacă se destăinuieşte această dorință, va fi silit a o tăgădui.

A urmat un schimb de vederi şi, în starea mea de spirit de atunci, profund desgustată, situația de şef de guvern n'avea nimic care să mă atragă, trebuind a lucra cu oameni cari vădit nu mă voiau. Jignirea era însă aşa de grosolană, încît trebuia pentru demnitatea mea personală o satisfacție, pe care d. Davilla a găsit-o: voiu conduce singur partidul atîta vreme cît d. Maniu va avea presidenția Consiliului. La sfîrşitul unei intrigării aşa de josnice, în care se amesteca, din nenorocire, şi onoarea Regelui, puteam, în sfîrşit, să răsuflu.

Misiunea care-mi rămînea părea uşoară. Voiu recomanda Suveranului un Ministeriu Maniu, şi atît. Am găsit înaintea mea, la omul pe care nu-l văzusem de mult, dorinți neprevăzute, retractări, — dacă e să se dea crezare afirmațiilor d-lui Argetoianu despre refusul de a mă accepta, — retractări jenante, şi acele şovăieli care nu erau nouă la acest suflet chinuit. Ar fi vrut un Ministeriu al tuturor celor cari, în zgomotoasele, brutalele alegeri comunale, biruiseră pe tiran, şi a trebuit să arăt că generalul Averescu e socotit, după anume noi manifestări ale sale, ca nesincer. În ce mă priveşte, fiindcă-i pomenisem de preferința pe care o manifestase, m'a asigurat că „nu se amestecă“, precum nici Carol I-iu nu s'a amestecat între Ion Brătianu cel bătrîn şi fratele lui, Dumitru. În orice cas, vrea în noua formațiune şi pe țerănişti, cu cari de la întoarcere n'avusem nicio întîlnire, ei înşişi necăutînd un prilej de lămurire, poate pentru că, după primirea la Palat a lui Stere, pe care Regele mi-a spus hotărît că-l crede primejdios cu planuri ascunse, şi că nu-l vrea, ei căpătaseră impresia că ar putea succeda şi singuri. Trebuia să-i aduc o listă cuprinzîndu-i şi pe dînşii.

Am căutat s'o capăt şi, pe cînd d. Maniu manevra ca să-i înlăture, fără să aibă însă aierul, dînd asigurări afectuoase şi glaciale în dreapta şi în stînga, am rugat pe d. Mihalache să mă vadă şi am ajuns, după o scurtă sfătuire cu dînsul, care în acea fasă nu se credea unsul lui Dumnezeu pentru a cîrmuí, cu ţerani şi pentru ţerani, ca şi cum n'ar fi decît un singur fel de ţerani, România nouă, la o deplină înţelegere. Regele voia o listă comună: să i se deie deci o listă comună, dar atît, fără a o întovărăşi de nicio explicaţie, puindu-i însă în vedere toate tulburările ce s'ar produce la alegeri dacă s'ar da puterea generalului Averescu, a cărui popularitate se împrăştiase aproape cu totul.

Dar peste o oară d. Maniu îmi venia indignat că i-am stricat socotelile; i se părea matematic sigur că puterea o va avea el, şi numai el, cu cei de aproape ai lui, pe lingă cari ar mai fi miluit şi pe cineva din jurul mieu. Fireşte, i-am lăsat, ca viitorului prim-ministru, decisia în ce priveşte condiţiile guvernării, care, credea el, îl aşteaptă negreşit. Dar oara trei, pentru care fusesem chemat la Palat, se apropia, şi d. Maniu nu venia cu lista viitorilor miniştri. În ultimul moment, a sosit cu dînsa: pentru locurile reservate ţerăniştilor numele lipsiau atunci cînd Regele ceruse acea listă comună, acea listă complectă, de un caracter unitar, şi imediat, pentru a nu se prelungi o crisă care putea să devie periculoasă

Cu această hîrtie inoperantă m'am presintat din nou lui Ferdinand I-iu, care părea foarte bine dispus, şi o puteam interpreta în folosul grupării din care nominal mai făceam parte. Mie personal, mi-a arătat multă bunăvoinţă, şi, cînd am făcut alusie la sfaturile pe care le-am transmis fiului său, s'a arătat mişcat şi mi-a mulţămit pentru sentimentele statornice pe care i le-am arătat. Dar lista nu-l mulţămia: acele goluri in care se putea ascunde ambiţia imensă şi intriga dibace a lui Stere, îl

nelinișțiau; în zădar puneam în perspectivă un Ministeriu al Basarabiei nu pentru neobositul uneltitor, ci pentru meritosul și plinul de omenie Halippa, pe nedreptul ridiculisat de spiritul de stradă și de cafenea al Bucureștilor. *Lassen sie mich übernachten*[1] a fost hotărîrea sau mai bine formula prin care ascundea lipsa de hotărîre. Deci numai mîne se va rosti hotărîrea, și-mi luam rămas-bun de la Suveranul pe care nu era să-l mai văd curînd, în disposițiile cuiva care, cum adăugiam, spera să-l poată servi altă dată.

Dar peste cîteva ceasuri, în chiar seara aceia, supt influența lui Brătianu, care întrebuința pe obișnuitul său ambasador d. Știrbei și se folosia de dibăcia nesfîrșită a lui Al. Constantinescu, înțeles cu d. Goga, închipuitul șef real în noul regim, totul era terminat. Generalul Averescu căpăta, a treia oară, puterea, dar, după dorința Regelui, cu o colaborație ardeleană, acei doi membri ai „partidului național" cari i se adăugiau fără a se înscrie în altă grupare — și Regele glumise cu mine asupra presenței lor pe amîndouă listele — : d. Goldiș, căzut pradă unei tărzii dorințe de a se valorifica din nou pe banca ministerială, și părintele Lupaș, care-și simția o vocație politică de conducător; d. Ioan Lapedatu, fratele, cu lungă experiență în bănci, al lui Alexandru, li se adăugia ca sub-secretar de Stat.

Seara, telefonul m'a chemat printr'o greșeală, căci de fapt se căuta de la Iași casa unuia din noii miniștri, și am putut afla și compunerea Cabinetului. O oarecare îndoială mai putea să rămîie totuși; încredințat că d. Maniu va fi cel ales, trimesesem și un articol pentru foaia mea populară, anunțind acest Ministeriu, și a trebuit să scap de ridicul, punîndu-l în sama unui colaborator din provincie, care se înșelase. Dar la opt ceasuri

[1] „Lasă-mă să mă gîndesc peste noapte."

de dimineaţă ale zilei următoare, glasul speriat al celui care trebuia să se îmbrace în caftanul mult aşteptat mă întreba dacă am fost invitat la Cotroceni. — Nu. — Domnul general e acolo. Era acolo, de fapt, şi presta jurămîntul.

A fost atunci, după pedeapsa care atinsese atita nehotărîre, nesinceritate, neloaialitate şi atîtea reserve mentale, la mine acasă, unde fiersese crisa terminată aşa de lamentabil pentru speranţele amicilor miei, o scenă de un înalt comic, care mă face să zimbesc de cite ori mă gîndesc la dînsa. D. Maniu, care-şi luase şi cele din urmă măsuri, strecurîndu-mi la ureche, cînd l-am cercetat în goala-i celulă de otel: „dar Ardealul tot eu il conduc", se închisese în acea chilie şi nu cuteza să meargă la clubul plin de postulanţi cari stăteau îmbrăcaţi în costumele de circumstanţă, şi a căror furie a fost cumplită. D. Argetoianu venise însă, şi odaia mea de lucru era prea ingustă pentru largii paşi cu cari o străbătea, plîngîndu-se aproape cu lacrimi că „i s'a înfipt un cuţit în spate", ba chiar cruzimea mergînd până acolo că mareşalul Palatului şi d. Ştirbei, care la visita congresiştilor de la Buftea îmi spusese ironic că fusiunea cu noul mieu amic era „bună pentru *acesta*", ii dăduseră asigurări de ultimul moment, părînd, în inocenţa lor, foarte miraţi că „a ieşit aşa". Iar d. Potîrcă, al cărui aspect fisic e tot ce poate fi mai puţin potrivit pentru a exprima melancolia, declara formal că nu mai înţelege a lucra în cadrele unui partid care nu se pricepe la mai mult: de fapt, ca şi d. D. R. Ioaniţescu, om activ şi înzestrat cu cele mai resistente coarde vocale pe care le-am cunoscut, el şi-a descoperit îndată o vocaţie ţerănistă, şi originile lor neted şi onest ţerăneşti îndreptîndu-i, după stagiul aiurea, în această direcţie.

Un pronunciamento la club, participînd, în vîrtejul primului moment, şi atiţia dintre Ardelenii cari păreau

mai siguri, a decapitat pe omul despre care, cu autoritate de medic și de antropolog, bunul său amic și admirator d. Vaida spunea că are „cea mai mare circonferență craniană din tot Ardealul". După consfătuiri la care a luat parte și spiritul realist al d-lui Popovici s'a luat hotărîrea de a-mi încredința numai mie soarta viitoare a unui partid care până atunci voise așa de puțin să mă cunoască. D. Argetoianu a fost însărcinat să-mi aducă această veste, cerîndu-mi chiar ca, printr'o scrisoare față de „fostul" șef, care de sigur prin retragerea sa înțelegea să proteste contra lipsei de cuvînt a Regelui, să arăt că primesc sarcina așa de nouă pentru mine. Am scris deci d-lui Maniu, asigurîndu-l că niciodată nu voiu decide ceva fără a fi luat mai întâiu sfatul său. Oh, aceste tradiții boierești cît rău mi-au făcut totdeauna într'un mediu dispus a considera orice politeță, orice amabilitate ca o dovadă de slăbiciune!

Tărziu după amiazi — acestea petrecîndu-se pe la oarele unsprezece — am primit visita d-lui Maniu. Doria să știe exact „ce a fost", ce a spus d. Argetoianu; notele mele, pe care știa că le ieau, l-ar putea lămuri; să i le arăt! Era prea mult și pentru omul cel mai politicos, care însă nu e deprins să se joace cu atitudinile și hotărîrile. L-am făcut să înțeleagă că nu sînt dator să arăt totdeauna, după cerere, însemnările mele intime. „Atunci să rămîie așa", dar să-l las să convoace pe „Cei o sută" pentru o duioasă scenă de despărțire. — Dar ei nu există. — Nu există, dar să-i mai chem odată. Și mi-a explicat motivele pentru care fixează cutare dată din April, după care era să urmeze Congresul partidului și instalarea mea la o conducere unică. Cum se poate refusa o revărsare sufletească așa de naturală și care trebuia să fie atît de duioasă!...

Că știam ce se va petrece o dovedește rugămintea pe care i-am făcut-o amicului politic al mieu foarte de

aproape, atunci, d. Taşcă, eminent profesor de drept şi vorbitor de frunte, pe care apoi l-am pierdut în diplomaţie, l-am recîştigat în Cabinetul mieu din 1932 şi l-am pierdut pe urmă, poate nu definitiv, din nou, de a merge la Blaj ca să verse şi din partea mea asupra despărţirii fatale o caldă lacrimă. S'a întors povestindu-mi că, în cercul celei mai stricte intimităţi, cu nepoţii săi în frunte, d. Maniu a vorbit, a fost aplaudat, apoi rugat să rămîie şi, ca bun unchiu şi prieten, ce să facă omul?, a cedat. D. Taşcă fusese chiar rugat să-mi comunice că d-sa, d. Maniu, nu mă va lipsi de frăţescul ajutor la o conducere în care mă va cruţa de orice osteneală.

Bine înţeles afară de aceia, care mi s'a pus îndată în spinare, — tovarăşul mieu ştiind evita orice răspundere—, de a negocia cu ţărăniştii asupra felului cum am participa ca oposiţie unită la nişte alegeri pe care d. Goga, ministru de Interne şi săltat din călcîie cu un şfert de metru măcar, trebuia să le facă aşa cum le anunţase: cu jandarmul pentru sine, cu soldatul pentru d. general. Atunci, reinstalatul neexistenţilor „O sută“, contînd pe singura mea generositate, a fost atins de o gripă aşa de grozavă încît a întrat în Sanatoriu, la Bucureşti însă, de unde se puteau urmări lucrurile ce se vor petrece.

Eram la ţară, hotărît să nu mă mai amestec într'o viaţă de partid aşa de onestă, într'o viaţă politică aşa de civilisată, între oameni pentru cari nimic n'are valoare dacă se interpun interesele personale cele mai cinic exhibate. Un suprem desgust mă cuprinsese, pe mine care înţelesesem înainte de războiu că amestecul în viaţa publică nu e un mijloc de a folosi ca avere sau ca notorietate, ci îndeplinirea unei stricte şi grele datorii faţă de ţară, fără să aştepţi nicio răsplătire. Ce căutam eu în această zgomotoasă harmalaie a unor suflete atît de urite!

Dar cîţiva din vechii miei naţionalişti, printre ei şi cîte unul care, pe lîngă atîtea pretenţii înghiţite, îmi va face la

cel d'intăiu prilej ca mulţi alţii, au venit să mă roage din partea d-lui Vaida, scos înainte de „fratele" său Iuliu de cîte ori lucrurile se îngroşau, să mă implore din partea lor, cu gîndul la situaţia ce vor avea în alegeri, ca eu să fac un ultim sacrificiu venind la Bucureşti pentru a presida congresul. Maşina cu care sosiseră m'a furat chiar în acea seară.

Odată ajuns, mi s'a spus cum va fi congresul căruia trebuia să-i dau numai concursul unei simple presenţe, dacă se poate cu totul mută. Se va ceti un „exposeu", redactat fireşte de d. Lugoşianu, apoi se va da cuvîntul la cît se poate de puţini vorbitori, şi d. Vaida, care ştie cum se anulează o adunare înăbuşind-o în protocoale, va încheia „desbaterile" acestui neplăcut congres care acum, după manifestarea „Celor o sută", nu mai avea niciun rost şi de care trebuia să scăpăm cît mai răpede.

Dar, dacă lipsiau mai toţi Ardelenii, al căror rol se terminase prin îmbrăţişarea singurului şef pe care şi-l voiau, cei din ţara veche veniseră, şi unii din ei foarte hotărîţi, cu garda lor de ţerani împrejur, să nu plece de acolo până nu se va decide o legătură cît mai strînsă, o fusiune mai curînd, cu ţerăniştii, pe cînd altă aripă, a foştilor takişti, cîţi mai rămăseră, căci alţii se îndreptaseră la liberali, nu voiau de loc această alunecare spre stînga.

Odată ce venisem, am vorbit, şi am căutat să dau viaţă adunării. Problema, de care Sanatoriul de la Şosea avea atîta frică, am pus-o deschis, şi ne-am ales cu mărturisirea francă a dorinţii de colaborare, şi chiar de unire.

Dar cei cari o voiau — şi, în anume condiţii, dar numai în anume condiţii, fără a primi doctrina luptei de clasă şi a o înscrie în numele însuşi al noii grupări, o voiam şi eu — nu-şi dădeau sama în de ajuns ce viitor îşi vedea d. dr. Lupu, căruia prietenii îi vorbiau de o misiune specială ca a lui Abraham Lincoln în Statele Unite, ce îngust şi îndărătnic îşi fixase drumul, în rîndul

întâiu pentru sine însuşi, ca viitor dictator financiar, d. Madgearu, secretar al partidului şi, în ultimul rînd, dar nu ca învierşunare egoistă, ce rancune seculare contra „clasei conducătoare", ce sovietism revoluţionar hrăneşte, în decorul de operetă al costumului său pitoresc, d. Mihalache. Ţinind samă de ce represintă amicii d-lui Maniu în Ardeal, unde aceşti ţerănişti „regăţeni" încercaseră fără folos a-i concura pentru a-i distruge apoi în basa ideii sociale, şi gata să-i închidă momentan, până la cine ştie ce nouă ofensivă, în margenile provinciei lor, ei n'aveau însă decit cel mai mare despreţ şi pentru grupul de „ciocoi" al takiştilor foşti conservatori şi pentru mîna de oameni de carte care mă mai încunjura.

Fusiune, da, mai tărziu, cu împărţirea ţerii în două, Carpaţii deosebind provincialismul unora de demagogia revoluţionară a celorlalţi, tot restul fiind strivit în această voinică îmbrăţişare: creaţiuni personale, fără vlagă, „fără program", fără misiune, încurcă-lume. Deocamdată, alianţă electorală, şi tot pe această basă. Iar, pentru a nu se pierde timpul, o hotarîre grabnică şi sigură. Oricît de brutală părea atitudinea, acolo era cel puţin o visiune netedă şi curajul de a lua o responsabilitate.

La aceia pe cari aşa de puţin îi puteam considera ca ai miei, spectacolul era deplorabil în toate privinţile. Veniţi din toate părţile, oamenii erau însufleţiţi de sentimentele şi mînaţi de interesele cele mai deosebite. Takişti timizi, ca d. Mironescu, de un spirit aşa de împăciuitor, dar ştiind să-şi cîştige cu dulceaţă moldovenească de la Vasluiu un rol important, aprigi luptători pentru mişcarea maselor, care hotărau în spiritul lor, ca d. Davilla, care ni învedera că puterea adevărată este numai la noua democraţie rurală, intelectuali cu multe reserve ca d. Taşcă, specialişti în alegeri ca d. Ioaniţescu erau chemaţi să discute asupra lucrului care de fapt îi interesa singur pentru moment: şansele electorale în colaboraţia care se

urmăria. Schimbul de scrisori cu d. Mihalache, necontestatul șef de dincolo, ne putuse lămuri asupra imenselor pretenții ale unui țerănism care știe să lupte; rîndurile învățătorului muscelean nu sunau ca o prietenească propunere, ci ca o imperioasă somație: omul n'avea vreme să aștepte cînd puștile d-lui Goga se încărcau și se alegeau lemne pentru bîtele cele mai eficace. Solii noștri, — între dînșii și blîndul Munteanu-Rîmnic, a cărui haină de profesor sărac cu mulți copii constituia o ofensă pentru eleganta democrație a d-rului Lupu, care i-a și spus-o, — n'aveau nici siguranța manevratorilor de căprării, nici entusiasmul pentru o ideie, învierșunarea unei pasiuni.

Priviam neputincios, mai neputincios decît d. Maniu, care avea telefon lîngă patul suferinților sale și risca foarte mult primind delegații și visite, la această acțiune bolîndă, care nu se putea termina decît cu acea înfrîngere la care, din moment ce i se asigura Ardealul său și ceva locuri pentru doi, trei takiști mai generoși la cheltuieli, lucra tovarășul mieu însuși. D. Ioanițescu i-a adus o formulă, distrugătoare pentru noi ceilalți, și, sigur, în candoarea sa, că eu am aprobat-o, șeful ardelean, în fața căruia stătea cu degetul la minutarele ceasornicului somația de Tudor Vladimirescu a d-lui Mihalache, a iscălit. Ce mai puteam face față de un asemenea gest!

A fost o mirare că m'am ales, cu un singur tovarăș din vechii miei aderenți. Dar și așa era prea mult. Oneștii miei camarazi ar fi fost încîntați dacă orice acțiune a mea ar fi fost de la început împiedecată de zgomotoasa intoleranță a masivelor majorități averescane de-asupra cărora șuiera, în beția stăpînirii puterii, biciul d-lui Goga; intrat tărziu acolo, numai cînd prietenul Stahl, acum șeful stenografilor Camerei, mi-a spus ce se crede: că mă tem să înfrunt adversari pătimași și adesea foarte rău crescuți, am găsit însă o atmosferă care permitea manifestarea altor opinii, ba, mai tărziu, chiar, la mulți, o reală și cu totul

desinteresată simpatie, ceia ce m'a făcut să suggerez acestora o legătură contra liberalilor pe care generalul, deprins ca militar cu singura comandă fără greş a unui singur front, o refusă, tărăgănind, altfel decît în forma unei fusiuni, la care a izbutit, nu fără trudă, să mîne pe orfanii naţionalilor ardeleni, colaboratorii din cabinetul său.

Dar, pentru a face ca orice acţiune a mea asupra minorităţii să dispară, s'a creat, la noi, un comitet parlamentar, în care trebuia să nu însemn nimic, nemai chemîndu-se comitetul de partid, în care jumătate era a fostului grup naţionalist al poporului. O singură lovitură mai era de dat, şi d. Maniu, complect restabilit, o pregătia cu metodele sale de circulaţie subterană: înţelegerea cu ţărăniştii pentru o fusiune în orice condiţii, lăsîndu-se restul pentru manevrări ulterioare, şi, prin aceasta sau prin consecinţile acestei fusiuni, debarcarea tuturor concurenţilor autocraţiei sale plănuite, de la aşa de „ţărănistul" dr. Lupu până la d. Argetoianu, aşteptătorul de dictatură atît de puţin „ţărănistă", şi mai ales până la mine, acela care trebuie să dispar fără urmă dintr'o viaţă politică în care erau atîtea din ideile mele şi atîta din însăşi munca mea.

Pe d. Maniu l-am avut odată la Vălenii-de-Munte, (de a căror „misiune" culturală vorbise aşa de sincer, poate, măcar în acel moment, d. Argetoianu). Mi-a vorbit de ce rol mare a avut, simplu locotenent care da ordine în Ministeriul de Războiu din Viena, la desfacerea Monarhiei dualiste, şi de şansele pe care le-ar fi avut de a fi chiar preşedintele republicei austriece. Dar doi soli, unul ţărănist, d. Madgearu însuşi, decis să curăţe terenul de ultimele mele pretenţii, celalt, doritor de a fi cît mai răpede şi mai deplin ţărănist, d. Ioaniţescu, m'au cercetat acolo ca să-mi puie în faţă invitaţia, somaţia aproape, de a abdica de la ce era socotit că mai aveam; pentru orice propuneri, cuminţi şi prevăzătoare, de împărţiri utile

a rolurilor nu mai era loc: un singur partid, un singur șef. Acela trebuie să fie, mi se spunea, d. Maniu, fiindcă-l împing Ardelenii; fiindcă-l cer pe dînsul țerăniștii, mi se spunea din colțul Ardealului, poate încă mai puțin sincer decît celalt.

Că au plecat fără niciun resultat, n'avea importanță. D. Maniu, sigur pe sine, și încheiase acum. O scrisoare a mea, în care protestam contra arogării, așa de insolente, a unor drepturi care nu-i aparțineau n'a avut niciun efect. Fără să admită măcar convocarea singurului fòr competent, congresul, șeful înviat al Ardealului a lucrat cu de la sine putere, delicateța sa aparentă acoperind unul din sufletele cele mai brutale pe care le-am cunoscut vreodată.

Comitetul de conducere, atîta vreme neglijat, a trebuit totuși să fie strîns pentru a da o formă convenției prin care d. Maniu înțelegea să-și anexeze pur și simplu ultima resistență politică a țerii celei vechi; d. Argetoianu, care declara că „știe singur să facă politică", era cîștigat cu speranțe care i-au fost tăiate de a doua zi, în felul cel mai necruțător; restul nu conta, amicii miei personali înșii fiind cîtva timp șovăitori.

Perfecta siguranță a resultatului care nu putea lipsi a făcut pe învingător să cuteze și afirmația că eu însumi m'am învoit cu ce era să se petreacă într'un act de comedie perfect aranjat. A trebuit atunci, înștiințîndu-l prealabil că, „dacă-i trebuie un măgar ca să între în Ierusalim, să și-l caute, căci eu nu sînt acela", să-i cetesc protestul mieu, pe care omul calm față de orice s'ar putea întîmpla și care crede că o astfel de peliță a obrazului e o chiurasă de voinic l-a ascultat fără o tremurare din sprincene sau o sclipire rece din ochii fără expresie. Cum obiectam că nu se poate lua o decisiune de un partid care nu-și are încă statutul, acela al Ardelenilor singuri neavînd valoare, d. Argetoianu s'a pre-

tat, necunoscînduşi soarta ce-l pîndia a doua zi chiar, să puie la cale în zece minute acest act, pe basa căruia s'a primit desfiinţarea unei grupări în care ideia şi solidaritatea naţională erau mai presus de preocupaţiile de clasă şi de demagogia agitatoare prin care se pot ameţi minţile simple ale sufragiului universal.

A doua zi, cu ce biete mijloace aveam, am reluat, păstrînd mult timp numele, acum părăsit, de „partid naţional", o foaie care întăiu n'a mai putut să apară zilnic; de altfel „Neamul Romănesc" fusese de mult sacrificat, în împărţirea subvenţiilor, „Patriei" ardelene, mergîndu-se pănă acolo încît s'a încercat a provoca dispariţia unui organ legat de aşa de lungă şi de onorabilă tradiţie. Mai tărziu numai, se va putea asigura reluarea apariţiei zilnice a foii, atît de iubite, căreia niciodată nu i-a lipsit colaboraţia mea de fiecare clipă, ba une ori şi revisia tipografică.

Pentru politică păream un om mort, dar la apelul mieu au răspuns mai toţi vechii prieteni, dovedind că totuşi a mai rămas ceva sănătos într'o societate deprinsă a trăi prin minciună şi trădare; cîţiva dintre prietenii d-lui Argetoianu, care, rămas un timp în aier, se va lăsa să cadă pe sigurul teren de aterisare al liberalilor pănă ce un nou zbor i se va părea cu putinţă, şi cîte un Ardelean ca păr. Puşcaşu şi profesorul Matieşanu au rămas în mica noastră tovărăşie devotată. Împrejurările vor dovedi fără multă zăbavă cît de folositoare ţerii poate fi o asemenea reservă de forţe.

Deocamdată vacanţa acestui an aşa de tulburat îmi dăduse putinţa de a lucra intens la opera cea mai grea şi mai însemnată, poate şi mai riscată, din scrisul mieu ştiinţific, aceia pe care am intitulat-o, cu oarecare îndrăzneală, *Essai d'une synthèse de l'histoire de l'humanité.*

Reuniam într'o singură expunere, strîns legată, tot ce

de aproape douăzeci de ani stabilisem ca legături între deosebitele acte şi aspecte ale istoriei omenirii, considerată ca o singură desvoltare, în care oameni hotărîtori, oameni representativi, acţiuni de masă, influenţe ale naturii şi ale trecutului se amestecă pentru a produce acel puternic curent în care toţi şi toate îşi au partea lor, dar întregul, „ansamblul" e al omenirii înseşi. Pentru întăiul volum, privit mai mult ca o prefaţă, ca stabilirea primelor base şi recunoaşterea primelor impulsuri, trebuisem — şi aceasta a fost un bine pentru carte, excluzind orice influenţă a lucrurilor ştiute, a învăţăturii după alţii, a unei cugetări mai tărzii, influenţată totuşi de această învăţătură —, trebuisem, zic, după hotărîrea mea de a culege din izvoarele înseşi nu numai faptele, menite a se pierde în sintesă şi neavînd decît valoarea relativă în legătură cu aceasta, dar *sensul pe care li-l atribuiau contemporanii*, să recurg la aceste izvoare. Am întrebuinţat destul timp pentru aceasta, dar am avut puternica impresie a unui prim contact, ca şi cum ce mi se spusese sau ce cetisem înainte n'ar fi existat niciodată. Mi se ridica astfel înainte, şi aceasta poate fi, în orice cas, valoarea acestui prim volum, în locul antichităţii arheologice, cu compartimentele tuturor instituţiilor, în mare parte simple forme, şi filologice, cu tot felul de consideraţii asupra cărora se insistă mult, de şi ele sînt de fapt *alăturea,* fără a mai pomeni rămăşiţile unei antichităţi de predică moralisatoare sau de presintare a eroilor, şi in singurele momente eroice, — altceva: viaţa cu adevărat istorică a antichităţii. Cea orientală şi cea clasică nu stăteau neîmbinate, ca plecînd de la principii cu totul deosebite şi cerînd fiecare altă metodă, ci rîul imens al civilisaţiei umane trecea fără întrerupere de la una la cealaltă.

Pentru evul mediu, în care caracterul de continuare a civilisaţiei antice, cum pe altă cale a văzut-o, afirmînd aceasta cu atîta putere şi răsunet, Dopsch, trebuia să do-

mine începuturile, aveam resultatele unor osteneli de patru decenii. Şi aici însă, peste fapte, cunoscute, am spus-o, de la sorgintea lor chiar şi pline deci de mireazma care pleacă numai din viaţa însăşi, iar nu din *mijlocirea* ei, oricare ar fi aceasta, ceia ce mă interesa, ceia ce am căutat să pun în lumină mai mult au fost cîteva idei conducătoare care mi se desfăcuseră din însăşi presintarea fără preocupaţii aprioristice a curentului ce-mi trecea inainte, albia fiind a formelor de unitate, adecă Biserica lui Hristos, încorporată în cele două puteri care, în aparenţă rivale, se complectau de fapt, Papalitatea Sfîntului Petru şi Imperiul lui David uns de Samuil: rolul covîrşitor pe care-l joacă Bizanţul, aruncat de obiceiu, afară de strălucitorul capitol al lui Justinian, în cîteva biete pagini complementare, pline de incidente tragice, acel Bizanţ care e *Imperiul*, *tot* Imperiul, faţă de Apusul fără coroană împărătească sau improvisînd una de simplă usurpaţie, contra căreia legitimismul constantinopolitan a protestat totdeauna, regalităţile, ele înseşi fragmente ale unui Imperiu nelegitim, avînd a fi considerate supt acest aspect, iar nu supt acela de creaţiuni „naţionale", şi, al doilea, elementul de viaţă care se desface de la sine, spontaneu, liber, capabil de orice creaţiuni, din înjghebările *originale* ale acestui fecund mileniu: cetăţi de sine stătătoare şi capabile de a se uni în tot felul pentru organisme mai puternice şi „Romanii" ţerăneşti pe văi, ca în Scoţia, în Elveţia şi la noi, dar nu numai în aceste regiuni caracteristice, care au resultat fireşte din retragerea, rămasă definitivă, a vechiului Imperiu roman fără ca să i se substituie, în teritorii fără valoare actuală şi imediată, stăpînirea regelui barbar.

Pentru istoria modernă, — căci păstram împărţirile vechi, destul de îndreptăţite, în locul cărora mă întreb ce s'ar putea pune cu folos, pentru alt motiv decît acela, foarte răspîndit astăzi, de a afişa o originalitate de formă —, materia era pregătită, pusă pe linii mai puţin clare decît

pentru evul mediu, dar totuși preferabile ilusiei unei așa de îndepărtate desvoltări naționale. Faptele au trebuit să fie multe; am căutat să fac însă așa încît ele să nu existe singure, ci să concurgă la acea unitate fără care ele rămîn doar incidente, care se pot salva numai prin mijloacele înșelătoare ale talentului literar. Combinațiile dinastice, atunci cînd dinastiile stăpînesc umanitatea europeană despoiată de organele ei firești istorice, apoi influențele unificatoare de civilisație, a antichității, formal înviată, și a Franciei, stabilesc în destul, mi se pare, indispensabilele legături. Și aici Imperiul otoman, continuare bizantină și exponent al vieții multor popoare, era pus la locul ce i se cuvine, așa de mare.

Pentru vremea contemporană, pe care n'o începeam prin Revoluția francesă, care se sprijină așa de mult pe exemplul american, avînd și el aceiași basă și care a dovedit că *așa ceva se poate face,* încurajînd astfel o imitație violentă, haotică și sîngeroasă, oricîte efecte bune ar fi putut să plece, în neștirea, de obiceiu, a conducătorilor, dintr'însa, am căutat să atribuiu fiecării națiuni, — căci națiunile, ca organisme, există acum, lucrează și isprăvesc prin a decide —, exact ce i se datorește, nu ca întindere a teritoriului si număr al populației, ci ca lucru nou pe care-l aduce și ca influență pe care o exercită asupra mersului general al lumii.

Din acest nou sistem de presintare, poporul romănesc apărea altfel: nu în ceața evului mediu, așa de deasă, încît s'a putut contesta pe rînd existența lui pe toate terenurile unde ar fi putut trăi, și unde a și trăit în adevăr, fară de care nu s'ar putea explica o vitalitate ce se constată, cînd ici, cînd colo, înaintea anului 1200, apoi nu ca apărătorul de un moment, supt aripa Ungariei sau a Poloniei, al frontului creștin în Orient și, pentru partea modernă, ca o „provincie“ oarecare a Imperiului otoman, iar pentru cea contemporană ca un element politic „libe-

rat", împreună cu alţi „supuşi" - „balcanici", la o dată care e aceia a simplei afirmări şi recunoaşteri formale de către Puterile mari europene, la 1878 — deci odată cu Sîrbii, Muntenegrenii, Bulgarii, şi mult după cîştigarea aceleiaşi libertăţi de către Greci —, ci ca un factor original, bine determinat şi continuu activ, al vieţii europene în toate domeniile: moştenitor al marii civilisaţii geometrice a celor mai depărtaţi strămoşi, Tracii, şi păstrător în arta populară şi până astăzi al acestei preţioase eredităţi — Pîrvan era să puie în lumină şi meritele, în protoistorie, cu luptele ei, de gîcit din hîrburi, ale teritoriului însuşi, ca şi ale rîndurilor de oameni ce s'au strecurat pe dînsul—; alcatuitor al unei forme politice care ar fi putut să rămîie, alături de Gali, — cum o arătase aşa de bine Camille Jullian, puind pe Boirebista alături de Vercingetorix—, o strecurătoare a barbarilor, dacă n'ar fi intervenit distrugatorul plan militar al lui Traian; apoi nestrămutatul păstrător, în forme rurale, şi al tradiţiilor noi venite de la colonisarea şi influenţa romană; creatorul unei ordini de libertate ţerănească pe sate, văi şi ţinuturi — singura Romànie care a izbutit să formeze, de la sine, fără nicio înfluenţă străină, un Stat, de teritoriu bine mărgenit şi de o singură rasă —; iar, pe urmă, cas unic de p rf ctă autonomie, după normele bizantine, în organismul, de fapt roman, al Împărăţiei Sultanilor. Mă simţiam mîndru, eu care lucrez cu oameni vii, iar nu cu nisipuri „obiective", că am putut astfel situa naţiunea mea în acel complex al istoriei universale din care era exclus pană atunci.

Va continua şi de acuma să fie exclus, până ce se va ajunge, cum se observă de fapt din ce în ce mai mult, a se înţelege pe deplin adevărurile pe care am căutat să le stabilesc. Căci cartea de o aşa de lungă trudă şi de o concepţie aşa de îndrăzneaţă care a apărut în patru volume, până la 1929, în editura d-lui Gamber, la Paris, a întîmpinat, cum mă puteam aştepta, adesea, surprindere

și tăgăduire din partea tuturor acelor cari erau obișnuiți cu vechile sisteme în care totul era pus, metodic și comod, dar fără o posibilitate de adevărată pricepere, în săltarele și săltărașele teritoriale, naționale și mai ales strict cronologice, cu „Istoria Franciei", „Istoria Germaniei", „Istoria Italiei" și așa mai departe, de la cutare la cutare dată, toate atingîndu-se ușor cu coatele fără să se poată simți nimic dintr'o așa de vastă și de intimă colaborație. Dacă, la noi, un băiețaș, cu falsul misticism care înlocuiește religiile definite și idealurile umane folositoare, își bătea joc într'o revistă studențească de cartea fără sens și orizont, scrisă într'o proastă limbă francesă, de cineva care copie două, trei cărți ale predecesorilor — și nicăiri n'am mai găsit un cuvînt, unul singur, în românește despre cea mai importantă sforțare științifică a vieții mele, iar tînărului i-am continuat bursa în valută forte pe vremea cînd eram ministru —, un alt tînăr, Frances acesta, d. Poquet du Haut-Jussé, mărgenit la studiul Bretaniei în secolul al XIV-lea, publica în „Revue des questions historiques" o notiță de douăzeci de rînduri în care condamna cartea „de o compunere mai puțin decît embrionară", cu frase lungi, de nedescurcat, asupra unui fond de o dubioasă autenticitate. În „Revue historique" colegul mieu d. Halphen, care-și publica și el o „Istorie Universală", se arăta intăiu uimit de cîtă noutate, de păstrat sau de lăsat, e în primul volum prin care, în domeniul pe care-l posed mai puțin, s'ar fi deschis noi orizonturi, apoi revenia după trei ani ca să treacă ușor, cu cîteva observații de simplă formă, asupra unei cărți care n'ar fi meritat mai multă atenție. Numai un critic belgian, în „Revue d'histoire et de philologie", își dădea sama, recomandînd călduros volumul medieval, că în ea este *un alt sistem de gîndire*, și o apreciare analogă o exprima prietenul mieu frances d. Jacques Ancel, în „Revue d'histoire moderne", pentru cel consacrat istoriei mai

nouă. Păstrez cu cea mai mare îngrijire lunga scrisoare a altui prieten din Paris, care-mi mărturisia folosul ce a tras din cetirea unei interpretări originale a istoriei omenirii, în care — vorbia tot de evul mediu — proposiţie de proposiţie e legată în aşa fel încît ele nu se pot desface din chinuita lor înlănţuire. De atunci însă, lucrarea şi-a făcut drumul, şi nu odată o găsesc întrebuinţată din deosebite puncte de vedere. Cineva începuse chiar a o traduce în Italia, unde teoria „Romaniei“ am expus-o prin „Rivista di storia e di filologia“; de o traducere romănească mi-a vorbit în treacăt iscusitul traducător al „Istoriei Romînilor şi a civilisaţiei lor“, apărută şi în limbile italiană, englesă şi germană, nuvelistul Lascarov-Moldoveanu, dar cine să se îngrijească de aşa ceva la un popor *care nu are o singură istorie universală în limba sa, necum, aşa cum au făcut-o toate popoarele celelalte, în sensul său!*

În astfel de împrejurări mi-a fost de mare mîngîiere publicarea de acum-colegul mieu pentru istoria universală la Cluj, d. C. Marinescu, a unei culegeri de articole francese în acest domeniu, contribuind eu însumi cu cercetări despre cruciata burgundă în secolul al XV-lea, (era să retipăresc şi paginile lui Wavrin), care, arătînd la bibliografie ce dădusem istoriei universale, punea volumul în legătură cu numele mieu, în ajunul unei deslănţuiri sălbatece de hulă indigenă contra a tot ce am făcut.

Anul 1927 era să aducă cele mai mari schimbări în oamenii hotărîtori, şi ele se vor traduce şi în fenomene politice pe care cu dreptate le-am numit revoluţionare —, şi altele cu acelaşi caracter vor urma şi pănă astăzi —, dar el a început şi s'a continuat pentru mine, pănă în luna Maiu, cu însemnate realisări în domeniul cunoştinţilor şi lucrărilor mele.

După ce lecţiile la Şcoala Superioară de Războiu dă-

duseră o întreagă „Istorie a Romînilor prin călători", în trei volume, reeditată pe urmă, la Paris presintasem, în anul trecut, pe călătorii francesi, cu totul uitaţi, şi unii dintre ei foarte interesanţi, cu o adîncă pătrundere şi o mare seninătate de apreciare, cari străbătuseră din secolul al XIV-lea înainte regiunile din Sud-Estul european în curînd supuse definitiv puterii otomane. Textul stenografiat şi corectat al acestor schiţe mi-a fost cerut de cunoscuta publicaţie parisiană „Revue des cours et des conférences", unde, cu inevitabilele zăbăvi, nu s'a putut isprăvi pănă în 1928, scoţindu-se şi un extras; adaug că din partea alor miei m'am învrednicit numai cu o notiţă peste umăr, în care e vorba şi de incapacitatea literară a erudiţilor, la „L'Europe orientale" din Praga, din partea d-lui G. Munteanu, fost elev la acea şcoală din Fontenay-aux-Roses unde o anume atitudine urîtă faţă de mine, creatorul şi conducătorul ei, ajunsese încă de atunci să fie o tradiţie, aproape chiar o datorie. In anul următor, am luat seria cealaltă, mult mai puţin bogată, a călătorilor orientali în Franţa, ceia ce mi-a permis să înfăţişez, pe lîngă Turci mai mult sau mai puţin caraghioşi în momentul cînd erau puşi în faţă cu o viaţă inspirată de cu totul alte principii şi avînd deci şi aparenţe cu totul altele, şi drumeţi de-ai noştri, aduşi la Paris de alte nevoi, în legătură cu prefacerea culturală a societăţii din care făceau parte: astfel cei doi Kogălniceni, Mihail şi uitatul lui frate Alexandru. Publicate în revista mea francesă, şi aceste conferinţe au apărut în extras. Şi, pe urmă, în cursul unor descoperiri întîmplătoare, la un anticvar din Madrid, unde mi-a ieşit înainte un călător spaniol din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care mi-a fost o adevărată revelaţie prin notele, variate şi vii, de viaţă turcească pe care le dă, oriînt casa primitoare a prietenului mieu Karagea, deveni consul al Romăniei la Stockholm şi ţinînd acolo o parte

din marea sa colecție de cărți rare, între care volumele de descripție a Orientului datorite pelerinului științific suedes Björnstal, am mai adunat această informație cu privire la Răsăriteni, trecînd, cum se vede, de pe singurul plan frances, potrivit pentru comunicări în Paris, la acela al universalității europene. Mai tărziu numai, am găsit lucrări analoage pentru Franța și Spania, evident în legătură cu alți călători.

Două drumuri în Apus se adăugiră în acest timp la experiența mea despre lume. Invitat pentru întăia oară la Universitatea din Roma, de rector, învățatul jurist d. Giorgio del Vecchio, cu care mă va lega o caldă amiciție, pe un timp cînd începuse a lucra neobositul și priceputul Bucovinean d. Isopescu, căruia și eu îi datoresc mult, dar și mai mult țara, am vorbit acolo despre legăturile noastre de rasă, firește, despre locul nostru în latinitate, supt forma „sintesei românești" în ansamblul latin, dar și despre aspectele pitoresci ale României, iar, în alt cerc, despre Eminescu, încercînd și o prefacere a lui in italienește, cu păstrarea măsurii, ritmului. Tot după îndemnul tînărului mieu amic, reținut apoi ca profesor la Universitatea romană, m'am coborît până la Neapole pentru o conferință despre raporturile noastre cu acea Italie meridională, și, aici, dacă am găsit o primire oficială foarte onorabilă, și cu participarea comisarului, care făcea minuni într'un mediu așa de neglijat, al marelui învietor al nației sale, d. Mussolini, ascultarea în marea sală ce mi s'a pus la disposiție a fost ceva mai puțin atentă. Am redactat apoi aceste conferințe, pe care le-am reunit în volumul ilustrat *Conferenze italiene sulla nazione romena*. Soarta lor n'a fost strălucitoare: de și le supusesem la multe revisii, și a uimitorului tînăr filolog poliglot d. Tagliavini, care vorbia românește ca și mine fără să fi fost în România, forma lor a fost criticată, și până și sforță-

rile mele tipografice n'au fost prețuite de marele editor milanes Hoepli, care publicase ediția italiană a „Istoriei Romînilor". Pentru legăturile mele cu Italia însă, și nu fără devotata participare a d-lui Isopescu, vor veni însă și zile mai bune.

Spectacolul pe care-l înfățișa în acest moment Italia era admirabil și plin de învățătură. Și rectorul din Roma, așa de sigur de viitorul poporului său, și comisarul napoletan, om tinăr, cu înfățișare de ofițer în activitate, care, încunjurat din toate părțile de obișnuitele pocloneli înnaintea puterii, le răspingea, în fața mea, a străinului, dintr'un singur gest, cerînd fiecăruia nu complimente, ci muncă pentru marele plan de refacere a orașului, îmi arătau ce e acest spirit nou, de îndemn optimist, de avînt către creațiune, de credință față de omul care represinta această lume nouă, pornită pe lucru. Nu mai era nimic din acea dibaciu scormonită ură socială care făcea cu cîteva luni înainte ca muncitorii înarmați să păzească pe zidurile fabricilor „averea lor", căreia nu voiau să-i dea munca, și făcea pe găzduitoarele studenților din Turin, unde învăța fiul mieu, să se întrebe la fiecare pocnire de armă în stradă dacă nu li s'a ucis oaspetele. Mergînd cu d. Alexandru Lahovary, încărunțit de ani, dar cu aceiași nesfîrșită dorință de a îndatori, până acolo încît ne găzduia în Palatul însuși al Legației, mergînd deci cu el în jurul Romei, prin acea tristă Campanie mucedă, cuib de țînțari dătători de friguri, prin acele grupe de sate în care era odată mai multă lume în cîrciume decît pe ogor, am găsit pretutindeni o desăvîrșită ordine și un început de conștiință că oricine, și ultimul dintre ciobanii pitorești al „agrului roman", e un Italian mobilisat în serviciul patriei.

Era în zilele acelea așteptarea recunoașterii de guvernul italian a unirii cu Basarabia, și bunele legături ale ministrului Romăniei cu „ducele" duseseră până foarte departe negociațiile. Într'o seară, foarte bucuros, d. La-

hovary mi-a anunţat că ele fuseseră încheiate; se pregătia să meargă la d. Mussolini pentru a-i mulţămi. Şi m'a întrebat dacă n'aş dori să fiu primit eu însumi de făcătorul de minuni, care spera ca în Romănia supt regimul Averescu să se creeze ceva analog la noi — şi ajutătorul financiar al generalului, d. Manoilescu, tînăr de o mare energie şi de o cugetare personală, pe care-l cunoscusem încă de la Iaşi, unde inginerul începător vorbise la o întrunire a asociaţiei create de mine „Moldova întregită", stăruia în acest sens. Am primit cu plăcere propunerea.

Astfel, în altă seară, după întoarcerea mea din călătoria spaniolă de care va fi vorba mai departe, am fost introdus, lăsîndu-se la o parte alţii cari aşteptau de mult, la omul pe care zelul amicilor sai entusiaşti îl presinta cu o înfăţişare romantică: ochii învîrtiţi supt fruntea înaltă încreţită, gest de comandă, tot ce trebuie pentru a influenţa, şi mai ales într'o ţară meridională, mulţimile, care trec pe lingă zei dacă nu consimt a primi omagiile obişnuite pentru idoli. În larga odaie unde un birou se ascundea modest în colţul de către fereastră, stătea în picioare, în dosul hîrtiilor nenumărate pe care le resolva singur, un om de talie mijlocie, sigur de sine, dar absolut calm, plin de bunăvoinţă, dar fără falsă prevenienţă. M'a întrebat de drumul pe care-l încheiasem, de ce înseamnă în Spania un regim „dictatorial", pe care nu-l puneam lîngă al său, a pomenit intenţia sa de a lega Italia mai strîns, pe Mare, de ţara latină de la Apusul ei, şi conversaţia a ajuns la sensul regimului său. A înlăturat ideia unei apăsări, „anti-democratice", observînd că datoria unui bun democrat nu e, mai la urma urmei, decît să ajute la ridicarea acestui popor, ale cărui nevoi de viaţă le serveşte el, Mussolini, care n'a fost ridicat de capitalişti, aceştia neavînd pe departe o astfel de putere. Orice om din stradă, dacă este onest, nu va putea tăgădui că as-

tăzi, supt noua conducere, e mai bine decît altă dată, și aceasta-i ajunge.

Am văzut și pe Suveranul adînc înțelegător, care-și dădea samă că pentru astfel de împrejurări poporul italian are nevoie și de altcineva decît un monarh care iscălește hotărîrile trecătorilor miniștri, în mare parte absolut mediocri, pe cari-i ridică și-i coboară învierșunatele lupte „constituționale" de partid, și accepta astfel ca opera de guvern să fie făcută, supt auspiciile sale, de omul extraordinar pe care soarta-l dăduse dinastiei de Savoia ca și Italiei.

Regele Victor-Emanuel e în condițiile pe care i le-a făcut istoria și cărora marea sa înțelepciune li-a dat o loaială aceptare, care un singur moment n'a fost întreruptă, simbolul cel mai curat și mai încunjurat de respect al națiunii pe care o iubește și pentru care, în marele războiu, a riscat totul. Suflet studios, numismatul care stăpînește așa de deplin tot ce privește moneda italiană din toate timpurile, știa și ce ban cu inscripție grecească băteau în secolul al XIV-lea emirii turci din Asia Mică, și am avut surprinderea de a primi la Legație, într'un imposant plic de la Curte, însemnările privitoare la această curiositate numismatică, necunoscută mie care scrisesem istoria Imperiului otoman. În gura iubitorului șef de familie cuvintele *casa mia* aveau un sunet deosebit de simpatic. Poate că, dacă regalitatea modernă nu poate intra însăși în luptă pentru a resolvi cu un așa de mare risc teribilele probleme pe care vremea le pune înainte inexorabil și dacă sfătuirea continuă cu șeful de guvern e imposibilă, e preferabil ca ea să păstreze într'o astfel de atitudine acel înalt prestigiu de care pentru cine știe ce zi de mîne, cu alte cerinți, nația ar înțelege că are nevoie în primul rînd.

D. Comnen, ministrul pe lîngă Vatican, mi-a vorbit de o audiență la Sfîntul Părinte, și ea mi-a fost acordată

într'o săptămînă de rugăciuni, cînd audienţele sînt de obiceiu suspendate. Datoriam această favoare esceptională studiilor mele de istorie, pe care fostul bibliotecar al Ambrosianei din Milan le cunoştea, şi revistei mele francese, pe care el arăta dorinţa s'o complecteze.

Aici, prin lungile coridoare pline de soldaţi purtînd pitorescul costum din timpuri, prin vastele săli în care garzii aşteptau împreună cu lunecoasele umbre negre ale clericilor cari-şi încunjură căpetenia supremă, peste praguri unde fervenţi catolici stăteau în genunchi, puteam să prevăd acel misterios ieratism în care ar pluti amintirea şefilor medievali ai Bisericii romane. După îndeplinirea stîngace şi, frică-mi-e, poate şi necomplectă, a riturilor omagiale, m'am găsit naintea unui înţelept care culesese din lungile lui cetiri, mai mult decît dintr'o viaţă abia întrevăzută, sfaturile sale senine, îndemnurile care păreau că vin de peste hotarele tuturor realităţilor. A fost vorba, îndeplinindu-mi mai mult sau mai puţin datoria, absolută, de a asculta numai, de literatura tulbure şi adesea cu voinţă stricătoare a epocei noastre, de răspunderea pe care o poartă fiecare pentru continua înveninare a sufletelor, de pretenţiile oricui de astăzi faţă de acel fecund ev mediu în care, la o lumină slabă, între păreţii de piatră rece, cugetători cu mintea de multe ori mai tare decît a filosofilor noştri desluşiau, fără ajutoarele pe care gînditorul le află aşa de bogat în jurul său acuma, problemele cele mai grele care se presintă pe rînd tuturor veacurilor. Cu aureola sfînţeniei adunate într'o fiinţă omenească unică în rang şi rost, era acelaşi ultim resultat la care, şi in modestele contingenţe ale traiului nostru, ajunge în ultima esenţă cugetarea cui se poate abstrage de la tiraniile de multe feluri ale mediului şi e capabil de a se ridica în lumea unde nimic nu vorbeşte decît adevărul desfăcut din toate formele lui trecătoare.

În aceşti doi ani ai răsturnării vieţii noastre politice,

care mă putea atrage din ce în ce mai puțin, ne mai fiind de niciun folos în mijlocul atitor turbate îndușmăniri, am găsit cîteva săptămîni pentru a vedea cele două țeri iberice către care mergeau de mult rîvnirile mele.

Un prim drum în Spania m'a adus, prin văile Pirineilor, prin harnicele orașe basce răsărite în umbra muntelui, creațiune a unei rase dîrze și îndărătnice, de o stăruință care nu se arată numai prin vitejia cu care apără causele ce și-a ales, în largile cîmpii de piatră goală, pustii, arse de soare, ale Castiliei, unde centrele orășenești au mai mult caracterul unor oaze sămănate de-a lungul deșertului, Madridul el însuși fiind, tocmai în capăt, dincolo de hotarul cu lumea arabă de pe vremuri, una din aceste insule de verdeață și de viață umană.

Multe înrîuriri se amestecă pe acest pămînt, așa de adese ori străbătut de oamenii Sudului african în luptă cu descălecătorii pe cari-i coboară văile muntelui, teren de continuu conflict între cele două concepții atît de deosebite ale vieții în toate aspectele ei pe care le aduce Berberul de o parte, Germanul sau Francul romanisat, de la vitejii lui Carol-cel-Mare la ostașii lui Napoleon, de alta. Am găsit aici pe un prieten din anii de după războiu, diplomatul și poetul de origine bască Ramon de Bastera, care cercetase și adăpostul mieu de la Vălenii-de-Munte și sărise cu mine pietrele de pe Valea Teleajenului, care-i plăcuse așa de mult acelui ce cîntase într'o proză ritmată, plină de frumuseți inedite, „Opera lui Traian"; bolnav o bucată de vreme de o apăsare nervoasă, el părea acum cu totul înzdrăvenit, și supt călăuzirea lui am văzut, nu numai atîtea colțuri din Madridul așa de arhaic și așa de american, așa de legat de regalitatea care l-a creat și așa de frămîntat de necontenite porniri revoluționare, așa de fanatic în catolicism și așa de aplecat la suggestiile unui ateism luptător și gata de profanare, așa de solemn și sumbru în bisericile sale ale căror trepte le suie

femeile în dantele negre, cu pieptenele înfipt în cozile groase, şi aşa de vesel seara, cînd, pentru a petrece până după miezul nopţii în răcoarea de care e complect lipsită ziua, valul popular, setos de distracţie şi gata de iubiri făţişe, se revarsă de-a lungul străzilor întortochiate. Am cercetat biblioteci puţin visitate, şi într'una din ele, la „Centrul" de studii, invitat de un coleg cunoscut la Paris, am vorbit despre ţara mea unui public foarte restrîns; am trecut prin birouri în care până spre amiazi, de pe urma nopţii nedormite, nu întîlneşti pe nimeni; am dejunat prin restaurante care nu sînt de fapt decît o bucătărie în odăiţa de sus a căreia ţi se suie mîncările spaniole cu şofran şi cu piper; şi ne-am abătut chiar la unul din teatrele, pline, în care se juca o *zarzuela* plină de tragic singeros şi de spectacole populare vesele, în care refrenul voios era cîntat de sala întreagă.

Bastera m'a dus şi la Toledo, cu prăpastia leneşului rîu Tajo, cu porţile visigotice şi casele îngrămădite în cetăţuie, cu mahalalele unde se vînd, în ţara portocalelor, fructe de mult veştede, lîngă hanurile orientale mirosind a muced şi a vin vărsat pe piatră, şi cu aleile moderne în care elevii şcolii militare, în atrăgătoare uniforme, se trudesc fără mare folos să cîştige o privire din ochii strălucitori ai fetelor care din trecutul arab ştiu încă aceia că face să te uiţi numai la cine caută nevastă. O taină pe care ca multe altele mi-a destăinuit-o fata oacheşă şi sprintenă, puţin cam tristă pentru că-i era bolnav viitorul soţ, pe care nu-i era iertat să-l vadă la dînsul, şi care, totuşi, la sfîrşitul dejunului, ni-a propus să cînte ceva pe care ea însăşi îl compusese pentru fericitul acela.

Cu oarecare curaj, îngăimînd o spaniolă pe care n'o cunoşteam decît din cărţi, am răsbătut şi în restul acestei ţeri care din ce în ce e mai puţin legată de Europa noastră rece şi formalistă, îmbumbată şi mascată; ici şi colo ni servia o recomandaţie, dar ea nu era cu totul

necesară într'o lume unde după zece minute de la prima cunoştinţă poţi vorbi cu intimitate oricui, şi ca simplu ghid al oricărui străin, ţi-a răsărit în cale. Aşa am trecut, în Sudul cu arborii verzi, grei de fructele de aur în luna lui Februar, cu bogata vegetaţie de cactuşi graşi şi ţepoşi înfipţi în ţerna roşiatecă, la Sevilla, cu minunatele grădini ale vechiului palat, apele vii curgînd supt plăcile de ceramică arabă şi înviorînd flori deplin desfăşurate ca în luna lui Maiu; la Cordova, aşa de musulmană cu tot castelul lui Carol Quintul, strînsă în jurul moscheii cu pădurea de coloane imitate de la antichitatea romană care a înrîurit aşa de mult şi pe trimeşii pustiului african; la Grenada, cu Alhambra, din ale cării încăperi acoperite de toate capriciile stucului mînuit de degete dibace se părea că a plecat abia de ieri, de lîngă ţîşnirile fîntînilor din mijlocul covoarelor scumpe pe care aţipesc odaliscele, ultimul rege maur, *el rey chico,* pierzînd moştenirea, de acum robită creştinilor profanatori, a unui aşa de lung şir de imperiali califi:

> Paseaba el rey moro
> Por la ciudad de Granada
> „Ay de mi ‚Alhama" !

Cîntecul de durere al învinsului şi izgonitului îmi suna în urechi, pe cînd un călăuz familiar, ignorant şi netot, răspundea la întrebările mele distrase despre viaţa şi familia lui, în care nevasta n'avea voie, cu toată sărăcia, să între în vre-o fabrică, — precum, în atmosfera maură, păstrată peste atîtea secole, unele femei credeau că nu trebuie să apară la teatru, *corrida de toros*, cu caii bălăbănindu-şi maţele după dînşii şi cu buhaiul înţepat în spate, e, fireşte, altceva —, de şi o mulţime înebunită de carnaval se acoperia, ţipînd din trîmbiţi, cu fragmente multicolore de hîrtie şi se lega din balcoane cu făşii ca din hîrzoabe, măştile defilînd spre satisfacţia mulţimii venite până şi din margenea unde Ţigăncile aşteaptă pe călă-

torul străin ca să-i arăte cum se poate danţa îndelung fără să se ofilească foaia de trandafir pusă supt călcîiul săltăreţ. Cum barba şi blana mea erau lucruri cu totul neobişnuite, am putut să par întăia oară, în acest carnaval— a doua a fost cînd am guvernat cu cine am guvernat —, drept ceia ce *nu sînt*. Şi atunci intram fără voie în vălmăşagul măştilor, de şi nu pusesem pe mine nimic pentru a mă costuma.

Era să mă întorc însă în acel Madrid, de neuitate amintiri, pentru o conferinţă cerută de „Casa Studenţilor" şi la care am adaus alta, despre politica mediteraneană a stăpînilor vechii Spanii, jertfită pentru scopuri care întreceau cu mult adevăratele ei interese. Primírea a fost deosebit de simpatică şi, data aceasta, am intrat în legătură cu cîţiva colegi, dintre cari unul a căutat să mă lumineze asupra lipsei de popularitate a regelui, care-mi era presintat ca unul care măguleşte fără sinceritate şi cîştigă astfel pe cine intră în contact cu dînsul, şi asupra inferiorităţii regimului de dictatură al lui Primo de Rivera, ofiţer vesel, care n'avea în figură, în atitudini şi în cuvinte nimic din înfăţişarea tipisată a „tiranului"; mi se profetisa apropiata dispariţie a unui regim care, pe lîngă alte pacate, ar fi fost închinat intereselor catolice pănă într'atîta încît un colţ de mănăstire iesuită putea să oprească necesara aliniare a unei străzi. Toate acestea, în ciuda dictaturii, spuse public, în mijlocul restaurantelor şi cafenelelor.

Întăiaşi dată, fusesem condus numai de consulul nostru, un bogat fost negustor, care mi-a arătat în frumoasa, încapătoarea sa casă interesantă o colecţie de artă şi de istorie. Acuma am găsit la ministrul Romăniei, d. Anton Bibescu, fină înfăţişare aristocratică, distras atîta cît trebuie ca să-i şadă bine şi, cu toată unica sa modestie, un scriitor de teatru foarte preţuit în limba primei sale educaţii, tot ce poate da o primire oficială: în

salonul Legației am putut vorbi deci unui public restrîns, dar ales, între care și Infantul, cumnat al reginei Maria, despre vechea noastră artă și am căutat în margenea Capitalei, între plantațiile de stejar-plută cu frunzele sumbre, o societate amică, în mijlocul căreia o coborîtoare a Sturzeștilor era soția unui duce spaniol. Am găsit la Museul Prado, într'un culoar întunecos, amestecat cu picturi banale, acel tablou pe care l-am putut atribui ușor lui Franz Franken I-iu, — comparat cu un altul din Viena , în care soția mea a recunoscut imediat, drept în mijlocul serbării lui Irod și Herodiadei, cărora li se aduce capul Sfîntului Ioan Botezătorul, pe Mihai Viteazul însuși jucînd, cu căciula prefăcută în turban de-asupra sprîncenelor negre și a impresionanților ochi, rolul regelui Iudeii, precum în pînza vienesă el figura între curtenii lui Cresus arătîndu-și cu mîndrie comorile; întrebuințarea figurii lui pentru acest rost se explică, de altfel, nu numai prin caracterul așa de personal al neobișnuitelor trăsături, prin aspectul lui de luptător oriental, dar și prin amintirea presintării înaintea Domnului romîn după cucerirea Ardealului a capului lui Andrei Báthory. La o redacție de ziar madrilen am căutat informații complementare, pe lîngă desemnurile, neașteptate, pe care le aveam din altul, pentru războiul nostru de la 1877-8, și, lucrînd acolo, am avut prilejul să văd cum se făcea, de un tînăr, suptirel și foarte amabil ofițer, censura foii. În margene, pe piatra seacă, în care cu sila s'au sădit copacii, am căutat scoica imensă de piatră pe care Filip al II-lea a dat-o seniorului său Dumnezeu și odăițile de smerenie umană care i-au cuprins munca și durerile proprii.

În Palatul, așa de credincios modei secolului al XVIII-lea, cu garda, îmbrăcată în vechi costume, care defila pe străzi în pasul de paradă al vechilor datini, am fost primit de Alfons al XIII-lea, și am găsit pe un gentleman foarte modern, de înfățișare încă tînăr, simpatic în atitudine și

în vorbă, a cărui siguranță de judecată contrazicea cu desăvîrșire ceia ce mi se spusese de dușmani cari erau să dărîme peste puțină vreme un tron al cărui rol s'a dovedit ce greu poate fi înlocuit.

De aici, cu cît mi se dase pentru conferința mea, am putut îndrăzni un drum în Portugalia, despre care-mi vorbise la Paris, vădindu-mi și farmecul cîntecului popular portughes, soția, portughesă după tată, a unuia din fiii lui Émile Picot.

De la granița chiar a acestei lumi cu totul necunoscute, unde din fericire voiu găsi la consulul romîn, d. Santos Bastos și la soția sa, ea însăși scriitoare, cea mai bună întîmpinare, am putut simți enorma deosebire, în ciuda asămănării de limbă, care există între cele două civilisații, la basa cărora este, de altfel, și o mare diferență, în basa etnică Iliri de o parte, Celți de alta, ca și în proporția sîngelui arab; de unde, aici o vioiciune, o cochetărie, un neastîmpăr, o bucurie de a trăi care contrastează cu gravitatea temperamentului spaniol.

Din mijlocul muntelui sămănat numai cu aceiași stejari-plută, ne-am coborît în paradisul coastei Oceanului, mai bogată decît a Rivierei italiene. Cățărată pe malul înalt, cu amestecul de „avenude" moderne și de strădițe în care nu poate intra o trăsură, unind palatele pustii de regalitate, ucisă, izgonită, sfîrșită în exil, care-și ridică fațadele din secolul al XVII-lea între palmierii purtînd smocul de frunze în vîrful gîtului de girafă, cu casele burghese tapisate de ceramica albastră, verde, brună a arabicelor *azulejos,* pe cînd în margene se desface, sumbru de-asupra apelor, cîte un uitat turn medieval, cu mănăstirile fără călugări, și ele exhibînd cu mîndrie căptușeala faianței acoperite de un întreg surogat trainic de pictură, care se fălesc de tufișul de piatră, nestrăbătut, în care tradiția gotică se leagă de bielșugul de imaginație indian pentru a forma stilul

„imperial“ al epocei regelui Manuil, Lisabona e, de sigur, în totalitatea ei, mult mai interesantă decît Madridul, creat de Bourboni. Am vorbit la societatea de geografie despre împărțirea de roluri în latinitate, dar nu cred că ascultătorii, între cari și Evrei din Rusia, să se fi interesat prea mult.

I-am văzut împrejurimile, cu vilele fermecate, cu bogăția plantelor meridionale, cu visiunea infinită a Oceanului, cu pitorescul femeilor care vin la tîrg purtînd elegant pe cap greutăți supt care ai fi crezut că trebuie să se îndoaie. Am mers și la Porto, plin de biserici care se coboară și până în adîncul evului-mediu, și am simțit un sentiment de jenă cînd, într'o margene, am găsit, așa de departe, bieți țerani basarabeni, din părțile bulgărești, cari, ispitiți la teribilele plantații de cafea din Brasilia, se întorseseră în așa hal și cu atîtea greutăți, sperînd că-și vor putea revedea vetrele, de care cu lacrimi rîvniau femeile cu copiii în brațe. Toate intervențiile mele la întoarcere au fost însă zădarnice: nenorociții au trebuit să fie deci trimeși de Portughesi în Uganda, unde li s'a pierdut urma.

Și, din călătoria spaniolă și din aceasta în Portugalia, au ieșit două conferințe, foarte ascultate, la Teatrul Național, cîte o publicație românească: aceia despre Spania s'a învrednicit numai de aspra judecată „științifică“ a unui filolog ieșean.

Tot în 1927 s'a ținut, la Belgrad, al doilea congres de bizantinologie. Romînii au fost foarte bine represintați, și cu participarea d-lor N. Banescu, Balș și C. Marinescu, a parintelui N. Popescu, a arhitectului P. Antonescu, creatorul „stilului românesc“. Guvernul ni-a pus la disposiție un vas al Statului, cu care delegația a mers pe Dunăre, așteptînd în portul Belgradului până la întoarcere, ceia ce ni-a îngăduit să luăm cu noi atunci și pe prie-

tenii dintre congresiști cărora am avut prilejul să li arătăm Severinul și împrejurimile, mergînd pănă la mănăstioara Topolnița ascunsă în fundul văilor: încă una din acele înfățișări ale țerii, fără pregătiri și fără ascunsuri, care face mai mult decît orice broșură de propagandă, care poate fi totdeauna bănuită. Între acei cari nu fuseseră niciodată în Romănia era și numismatul austriac Kubicek, cu soția și fiica, și profesorul belgian Smets.

Congresul a fost foarte cercetat și foarte vioiu. Rivalitatea dintre nații, participînd acum și cei neinvitați, pentru motivele arătate, la București, s'a împăcat prin aceia că s'au dat locurile de frunte represintantului Papei, sprintenul Monsenior frances d'Herbigny, care aducea și amintiri din recenta călatorie în Rusia, unde a văzut ruina cuprinzînd pe încetul masivele palate din „cetatea lui Lenin", și mie, ca inițiator al acestor adunări de specialitate. Totuși Strzygowski, marele archeolog austriac, s'a simțit jignit de nu știu ce atitudine și a plecat, iar, cînd, la a doua ședință a secțiunilor reunite, simpaticul șef al delegației germane, Heisenberg, îndemnînd către reluarea legăturilor științifice, a pomenit de participarea sa personală la războiul care trebuia să se uite, aceasta a stîrnit oarecare indisposiție la Francesi. Amintirea celor de curînd petrecute era prea vie pentru ca înfrățirea să poată fi deplină. La fiecare pas, conflicte pe șopotitele se produceau, și trebuia tot tactul Sîrbilor, Iugoslavilor în general, elevi ai lui Heisenberg, formați la școala germană, ca să potolească măcar în aparență lucrurile. S'a făcut, astfel, de mine propunerea de a depune o coroană pe mormîntul de pe înălțimea de la Avala al soldatului necunoscut iugoslav: chiar din delegația francesă unii au stat la îndoială dacă trebuie s'o facă, ajungîndu-se, înainte de a se ordona și o coroană francesă, la adăugirea tricolorului lor la coroana noastră; nu s'a ținut niciun discurs, ci numai Monseniorul d'Herbigny

a rostit o scurtă rugăciune. Și, în cursul ședințelor, d. Bănescu a găsit în fața sa, la discutarea vechilor State românești dunărene, hursuza împotrivire furioasă a Bulgarului Mutafciev, injurios campion al nației sale. Orice alusie irita și durea pe unii din participanți. În ce privește pe Slavi, erau mulți refugiați ruși, cari se duseseră și până la Scoplie, crescînd prestigiul Universității în subordine de acolo; un sentiment de rasă însufleția vădit publicul, care a aplaudat și pe Bulgari, manifestînd oarecare nerăbdare cînd un represintant al Poloniei a întrebuințat în discursul de salutare limba germană. Altfel, peste aceste atingeri neplăcute, opera științifică a fost foarte variată, și de mare însemnătate. Din parte-mi am vorbit despre chestiunea dacă există ori ba un ev mediu bizantin și am semnalat importanța unei povestiri pe jumătate legendare despre cucerirea Constantinopolului de Turci, pe care o găsisem și într'o versiune românească. Viitoarea adunare a cercetătorilor lumii bizantine a rămas să se facă la Atena, Bulgarii nelipsind să ceară, de altfel foarte amabil, să li se reserve locul după acesta.

Ca și pentru congresul din București, s'a organisat o serie de excursii, în aceleași condiții comode și plăcute. Am putut vedea astfel măcar o parte din monumentele unei vechi și solide arte, în care influențe apusene, venite din Italia prin Dalmația, învrîstează adese ori, în forme de o sintesa originala, de și nu cu totul deplină, țesătura bizantină care alcătuiește basa. Am ajuns astfel la Ravanița, la Nagoriciani, întîlnind ici și colo o populație românească, a carii așezare era destul de veche ca să nu-și mai dea sama de condițiile în care a venit, sau oameni cari lucraseră, cari învațaseră a ceti la noi și cari-și amintiau cu plăcere de o țară unde cîștigaseră bani și experiența și-și aveau încă rude. Apoi ne-am coborît în Macedonia, unde, la Scoplie, cu atîta rîvnă prefăcută, am fost întîmpinați de un primar, d. Sapungi, care era și se

mărturisia Romîn, ca și farmacistul care-și creștea în bun spirit românesc copiii, bazarul fiind plin de negustori bogați vînzînd și pungute cu mărgele în care era țesut tricolorul nostru (la Liplian am găsit un negustor macedonean care ținea să-și depuie la București toate economiile). La întoarcere, ne-am oprit la Crușevaț, unde biserica din veacul al XIV-lea era originalul Coziei noastre și unde totul părea așa de asemenea cu viața de provincie de la noi. Notele luate în cursul acestui drum așa de lung și de folositor pentru cunoașterea artei pur bizantine le-am publicat apoi, cu desemnuri bune, facute, cu o uimitoare răpeziciune, de arhitectul Comisiei Monumentelor Istorice, el însuși Romîn din Macedonia, d. Becu, în cărticica *În Serbia de după războiu.*

La Belgrad avusem onoarea de a fi primit de regele Alexandru, în odaia sa de lucru plină de cărți. Asupra tuturor chestiunilor la ordinea zilei, și asupra celor care puteau părea mai delicate, Suveranul iugoslav se rostia cu o informație deplină, cu o siguranță de vederi, cu o franchețã de expresie care nu se întîlnesc des la stăpînitorii de țeri. Cum, atunci, relațiile cu Italia erau foarte încordate și spiritul public arăta foarte iritat, regele mi-a mărturisit bunele sentimente pe care le hrănește pentru Victor-Emanuel al III-lea, o rudă prin soția sa muntenegreană, pentru marea operă ce se îndeplinește supt regimul mussolinian, pentru poporul italian, cu care erau în ordinea economică legaturi atît de numeroase; dar, șef al unui Stat național, se arăta hotărît a apăra toate drepturile poporului său.

Astfel, în mijlocul frămîntărilor politice de la noi, pe care le voiu califica de „cazanul Satanei", în care smoala nu mai isprăvește de fiert, cu cîți draci, de multe feluri, suflă turbat în focul de dedesupt, aveam în aceste studii, în aceste drumuri o necontenită putință de refacere și de întărire, fără care nu știu dacă energia, pornirea spre

înfăptuiri a unui suflet care întîlnia necontenit atît de abraşe împotriviri s'ar mai fi putut păstra.

Aveam, iarăşi, în fiecare an, mulţămirea cursurilor de vară, pe care îndată după războiu le reluasem, cu o mare nesiguranţă dacă, după dispariţia iredentismului, şi în mijlocul unei continue crise, de multe feluri, ele vor putea fi cercetate. Nu mai putea fi vorba de cultivarea sentimentelor care le animaseră în prima perioadă, de pregătire a unităţii naţionale. Dar pentru a face ca noul Stat să fie stăpînit de aceiaşi cultură, de o cultură vie, înrîurind orice acţiune a societăţii româneşti, mai era atita drum de făcut, — de şi neînţelegătorii, cari credeau şi Liga Culturală isprăvită, atunci cînd congresele ei, prin deosebitele centre, se ţineau încă vioaie, socotiau că nu mai e nimic de lucru după tragerea cu sabia a hotarelor largi, — şi modestele silinţi de la Vălenii-de-Munte nu puteau fi deci cu totul zădarnice. Se cerea îndeplinit apoi un lucru mare şi nespus de greu: naţionalităţile, care formau o parte aşa de importantă din populaţia „României Mari", ne cunoşteau numai prin funcţionari cari nu erau totdeauna nici cei mai destoinici, nici cei mai oneşti, prin petrecătorii uşurateci cari se abateau vara la Braşov şi în staţiunile lor balneare, prin tot felul de aventurieri şi exploatatori, printr'o frămîntare politică provocatoare de anarhie şi printr'o presă care, cu o valoare literară din ce în ce mai reală, nu făcea prea adesea decît să inteţească pasiunile ori să aţiţe instinctele rele. M'am gîndit că ar fi o faptă în adevăr de folos dacă li s'ar vădi că sîntem şi altceva: un popor primitor şi bun, gata de înţelegere, care se lipeşte uşor de inima străinului, şi că stăpînim o cultură adevărată, pe care am adunat-o, frămîntat-o şi organisat-o cu multă trudă şi cu o deosebită inteligenţă de-a lungul unor veacuri pline de cele mai mari primejdii şi de cele mai grele suferinţi. M'am în-

trebat dacă o întîlnire de cîteva săptămîni cu Ungurii, cu Secuii, cu Sașii de la noi, arătîndu-ni și nouă ce mari calități, demne de imitație, au conlocuitorii noștri, n'ar contribui să creeze alte legături, de ordine morală, decît aceia a simplei presenţe materiale în aceiași ordine de Stat.

Am văzut așteptările mele îndeplinite, mai ales în primii ani, cînd pentru cele ce se puteau vedea și dobîndi în aceste cursuri, felurite, cu o bogată participare de conferențiari, s'a arătat recunoaștere și recunoștință și în foile minoritare din Ardeal. Cunoștințile ce se legau între cursiști apropiau statornic suflete care până atunci stătuseră închise, aproape dușmane, unele în fața celorlalți, cu desăvîrșita indiferență a organelor de Stat în această privință. Făceam din partea m a tot ce era cu putință pentru a evita jignirile, și foarte rari au fost casurile în care totuși ele s'au produs. Cutare Sași veniți ca pentru „Munte“, cu haine verzi, jambiere, cizme potcovite și pălărie tirolesă, convinși că se poate găsi la Vălenii-de-Munte numai posibilitatea unor excursii în ținuturi sălbatece și neumblate, cu cine știe ce indigeni inediți buni de fotografiat, îmi arătau după cîteva zile surprinderea plăcută că au descoperit atîtea de învățat. La sfîrșitul lecțiilor, în seara de despărțire, une ori am văzut pe pieptul celor de altă nație din aceiași țară colorile lor naționale înfrățite cu tricolorul romănesc, și nu odată un Báthory de pe la Orade, un tînăr Hovány, fiu de profesor maghiar la Universitatea din acel depărtat oraș cu populație așa de străină, mulțămiau, ca și participanții sași, pentru primirea pe care o întîlniseră. Ce buni sînt oamenii cînd ajung a se cunoaște bine, peste lecțiile de ură pe care li dă școala, ziarul și cartea!

La această împărtășire a minoritarilor contribuia — și nu-mi ascundeam aceasta — și impunerea pentru profesori de a-și însuși răpede limba romînă, și de aceia li se fă-

ceau cursuri speciale în fiecare dimineață. Cînd examenele, așteptate cu atîta frică, s'au încheiat, firește că și numărul Sașilor și Ungurilor, spre marea mea părere de rău, a scăzut, pe cînd în primele timpuri am avut și din Basarabia-de-jos, de unde a venît și cîte un Elvețian de limba francesă ca simpaticul domn Laurent, un întreg grup, perfect disciplinat, de Germani, cu preoții în frunte, atît de discreți, încît numai după cîtăva vreme am descoperit cine erau ascultătorii, bărbați și femei, cari se țineau așa de strîns atenți, totdeauna în același colț.

M'am gîndit că ar fi bine ca representanții naționalităților să și vorbească la aceste cursuri, întrebuințînd, dacă nu se poate altfel, însăși limba lor, în care, oricum, să pot exprima mai bine și mai deplin. Nu s'a vorbit unguręște în sala care purta săpată în marmură lozinca primelor serii de conferinți, „pentru Romînii de pretutindeni", dar d. Arpad Bitay, profesor din Alba-Iulia, perfect cunoscător al istoriei noastre, mai ales în domeniul literar, până la ultimele amănunte neștiute de noi, a presintat în fiecare an subiecte de cultură maghiară, de multe ori în cea mai strînsă legătură cu a noastră, și era de ajuns să se privească figura grasă, roșcovană, bucuroasă a conferențiarului ca să-și dea sama cineva că el nu vine la noi cu războiul în inimă. Dintre Sași, au vorbit în limba lor, une ori dind-o și pe romăneşte, un Friedrich Müller, care a scris în limba germană, fără prejudecăți naționale, admițînd, contra bătrînilor dintre ai săi, și preexistența Romînilor în momentul colonisării germane, o escelentă istorie a Romăniei pentru școli — prima tentativă de acest fel, și reușită, — un Gustav Rösler, cea mai vioaie și îndrăzneață minte dintre cei tineri, soțul unei femei de distinsă cultură, care a tradus cartea mea francesă de Istorie a Romînilor, și mai ales părintele Roth de la Sas-Sebeș, autorul unor studii adîncite asupra artei germane în Ardeal, cleric voinic și sangvin, cu porniri de Nemrod,

pe care-l aducea la Vălenii-de-Munte şi pasiunea de vînătoare.

Nu ni-au lipsit la cursurile de vară nici oaspeţi străini. Unii veniau ca să deprindă limba pe care o judecau folositoare pentru composiţiile lor sau care li se păruse interesantă şi simpatică. Ei erau, fireşte, mai ales din ţerile prietene, căutînd şi astfel atingerea cu noi şi strîngerea sufletească a legăturilor la care noi nu ne gîndiam de loc. Au lipsit Sîrbii, Iugoslavii, dar am avut Cehoslovaci veniţi une ori în grupe, fie şi numai pentru cîteva zile — şi-i avem şi pănă acuma, an de an —, ba unii ştiind chiar aşa de bine româneşte, încît ni-au ţinut prelegeri în limba noastră despre ţara lor, şi pe cîteva le-am şi publicat; am avut, de şi în număr mai mic şi în general mai puţin pregătiţi de acasă, şi Poloni, unul dintre dînşii, profesorul Glixeli, de la Universitatea din Wilno, pomenit şi mai sus, care ni-a devenit răpede un aşa de bun prieten, facîndu-ni chiar, in limba francesă, pe care o posedă aşa de bine, conferinţe despre literatura poporului său. Iar din erbia ni-a sosit, trimes oficial, autorul unei largi monografii despre poetul Hérédia, d. Ibrovaţ, de la Universitatea din Belgrad, şi atît de vioaia şi inteligenta sa soţie, fiica profesorului Popovici, crescută şi ea într'un mediu frances, aşa încît limba francesă îi era tot aşa de familiară ca şi a naţiei sale. Colegul sîrb ni-a presintat, nu numai o literatură, atît de bogată, în epoca romantică, influenţată puternic de epopeia eroică a evului mediu, dar şi în cea contemporană, de un modernism cu înrîuriri francese, pastrînd o delicată notă de misticism care-i e proprie, — şi am tradus mult, după versuri francese, din poesia unui Rachici, unui Ducici şi a contemporanilor lor — ci şi monumentele ţerii sale, pe care le-am văzut apoi la faţa locului, după ce regăsisem acasă la dînşii pe aşa de simpaticii, neuitaţii noştri oaspeţi.

Dintre cei veniţi mai de departe, am avut Italieni, şi

ca ascultători și ca profesori, și de la o bucată de vreme continua și rodnica propagandă a d-lui Isopescu a tot crescut numărul lor, simțindu-ne unii față de ceilalți, din marea asămănare de temperament, de gusturi, de atitudine, ca și cum ne-am fi cunoscut de o viață întreagă. Am avut astfel între noi pe traducătorii literaturii noastre în limba italiană, pe Nella Collini, care s'a făcut aproape Romîncă, stînd doi ani și la școala mea de la Fontenay-aux-Roses, pe un Lupi de la Milano, care a compus un dicționariu romîno-italian, pe viitorul istoric al epocii războiului de independență și al celei de după dînsul, d. Cialdea, care a și rămas multă vreme la București, pe d-rele Vera Molajoli și Lide Bartoli, care s'au legat de școala de fete din Văleni, despre care va fi vorba îndată, și care amîndouă, ca și d-ra Collini, vorbesc bine romănește, pe atîția studenți, veniți în grup ca să rămînă săptămîni întregi, ba chiar pe marele romanist de la Turin, pe care l-am cercetat și în primitoarea lui casă, prietenul Bartoli, culegător și codificator al acelei limbi romanice care a perit în zilele noastre pe cutare insulă de lîngă coasta Dalmației. Mare și folositoare operă de apropiere sufletească între două nații care de la cea d'intăiu cunoaștere ajung a se iubi, cu atît mai folositoare, cu cît interese care nu pot fi permanente ne depărtează în politica alianțelor de azi, fără să atingă, din fericire, ceia ce se află în conștiința intelectualilor și în instinctul sănătos al maselor.

Visitatori și profesori francesi au fost mai puțini, și din causa marii distanțe. Dar, încă de la început, în cursul cercetărilor sale prin munții noștri, cel mai bun cunoscător al lor și unul dintre cei mai călduroși prieteni ai țerii noastre și poporului nostru, d. de Martonne, a poposit la Vălenii-de-Munte cu elevii săi, dintre cari doi au rămas la noul Institut frances creat în București, păstrîndu-ni și pănă astăzi cea mai fidelă amintire, iar o elevă care n'a putut să între în acest așezămînt a primit să stea în școala

mea de fete, de unde din nenorocire prea răpede a trebuit să plece de pe urma unei vechi boli, zgîndărite de asprul frig al iernilor supt munte şi care în curînd i-a scurtat zilele. Fruntaşul geografilor francesi, care posedă foarte bine şi limba romănească, a şi vorbit, foarte ascultat, la cursurile noastre, şi încă de aici am ajuns a cunoaşte ce comoară de prietenie e ascunsă supt înfăţişarea sa reservată. A mai trecut pe la Vălenii-de-Munte şi profesorul Ancel, care, cum am spus, a purtat un aşa de călduros interes teoriilor mele despre lumea din Sud-Estul Europei şi care s'a ocupat cu pricepere de noi în cartea sa de sintesă despre Balcani, făcîndu-ni un loc şi în manualul său de şcoală, aşa de îndrăzneţ ca alcătuire şi ca spirit. Ba, odată, am avut o întreagă ceată de tineri neo-catolici, pe cari-i conducea un medic din Sudul frances şi abatele Botinelli. Cei doi conducători şi cîţiva dintre studenţii lor ni-au vorbit de viaţa provinciei francese, de cîntecul popular, de noile direcţii spirituale din ţara lor, abatele făcînd o netedă deosebire între cugetătorii cari pot folosi străinilor, cei catolici, şi aceia cari pot primejdui sufletele, de la Renan pănă la Taine, ceia ce m'a făcut să-i observ, mulţămindu-i, că noi sîntem deprinşi a preţui şi a iubi „Franţa întreagă". Părintele n'a prea părut mulţămit de discreta noastră resistenţă la oferta, făcută mai stăruitor fetelor, de a întra în legătură cu anume cercuri de propagandă catolică. La Paris, pe urmă, dacă am ascultat, la o conferinţă dată de unul din aceşti tineri, cuvinte de simpatie pentru Romănia şi Romîni, în schimb abatele, vorbind înaintea unor venerabile *douarière* foarte pioase, carora, la auzul cuvintelor lui de condamnare, li tremurau florile din pălării puţin demodate, denunţa „lipsa de religiositate" a poporului nostru, care merge aşa de departe, spunea el, încît în Ardeal a cunoscut un preot—un preot !—care era preşedintele unui *casino,* — de fapt nu un local unde fe-

meile joacă goale, spre scandalul abaților propagandiști, ci nevinovata casină îndătinată, unde se cetesc ziarele și se face, în acele orașe ardelene, mica politică locală.

După îndemnul lui Murgoci, unul dintre cei mai statornici sprijinitori ai cursurilor și mai frecvenți visitatori ai orășelului mieu, unde avea și cîte una din nenumăratele lui legături sentimentale, ni-au sosit pe neașteptate și Englesi, cari au vorbit în englezește : unul, un tînăr matematic foarte distins, care ni-a expus teoria, atunci așa de proaspătă, a lui Einstein și, cu soția sa, venerabilul lingvist Craigie, autorul marelui Dicționariu engles, care nu ne-a mai pierdut din vedere și în a cărui casă de la Chicago, unde-și petrece luni de iarnă, lucrînd, cu elevi americani, la aceiași vastă și grea operă, era să ne întîlnim peste cîțiva ani.

A strînge într'o mică localitate din podgoria munteană astfel de oameni veniți de pretutindeni, și ca să plece, de pe urma visitelor prin împrejurimi, cu o cunoștință reală și simpatică a vieții adevărate a adevăratului nostru popor, nu e fără îndoială unul din lucrurile cele mai ușoare și nici din cele mai indiferente pentru prestigiul și bunul nume al poporului romănesc.

Aceasta nu s'a băgat însă de samă, ca și multe altele pe care am ajuns, nu totdeauna peste măsură de ajutat, a le îndeplini. Și, de altminterea, participarea publicului romănesc la aceste cursuri și la așezămintele adause, create din bani puțini și ținute și din daruri cu greu cîștigate, lăsa foarte mult de dorit. Aceasta în ciuda silinților pe care ni le-am dat, cu ajutători așa de devotați ca d-na Popescu, soția fostului mieu elev și acum coleg la Universitate și la Academia Romînă, un timp și secretar al Patriarhiei, părintele Nicolae Popescu, și d-na Dela Baia, al cării soț, Sucevean, mutat la Cluj, la o societate de asigurare, e un delicat poet și unul din cei mai buni traducători din limba germană, util colaborator pentru

mine oriunde a putut fi de folos. Oaspeţii erau găzduiţi la şcolile din localitate şi, pentru a li uşura petrecerea, se întemeiè şi o cantină, în curînd stăpînă pe terenul şi pe clădirile ei. Silinţile unui Ardeleanu, secretarul secţiei din Bucureşti al Ligei, şi, un timp, ale tînărului profesor Ioan Sîngiorgiu se adăugiau acestui devotament.

De la început, ceia ce a fost dureros pentru mine a fost lipsa aproape totală a Ardelenilor şi Bucovinenilor, cari uitaseră aşa de răpede ce cîştigaseră înaintaşii lor la Vălenii-de-Munte şi ce putea să li folosească şi lor; mai des veniau Basarabeni şi mai ales Basarabence, şi de origine rusească, aducînd cea mai lăudabilă dorinţă de a învăţa, multe suflete increzătoare şi calde formîndu-se şi prin lecţiile şi îndemnurile noastre. Din Ardeal, doar secţia Ligii trimetea anual un număr de tineri, dintre cari unii au făcut apoi, prin politică, o carieră uimitor de răpede.

Odinioară, ascultătorii erau în cea mai mare parte oameni maturi, cărora li se puteau presinta altfel problemele zilei, în legătura strînsă cu care era tot acest învăţămînt al cursurilor, numite apoi, din ambiţia unora dintre prietenii miei, „Universitate" şi, adăugindu-li-se, fără să mă întrebe, numele mieu. Acuma, nu atît nevoile vieţii, din ce în ce mai grele, dar un fel de convingere dîrză şi naivă că nu mai are nimic de învăţat ţinea la o parte acest public asupra căruia influenţa imediată poate fi mai preţioasă. Nu mai erau preoţii, profesorii, militarii de pe vremuri, cu sufletele formate, cărora li se putea vorbi cu totul altfel. Doar vechile mele cunoştinţi personale, legate de mine şi prin participarea la aceiaşi tivitate politică, dacă mai luau, şi numai pentru puţine zile, drumul Vălenilor-de-Munte, cîte unul, ca d. N. N. Lenguceanu, format în ,colile parisiene, soţ al fiicei lui Duiliu Zamfirescu, ambii , de buni prieteni ai noştri, înscriindu-se între conferenţiari.

O bucată de vreme, am avut mulți învățători. Îi îndemna și „Asociația" lor, condusă de d. Toni, pe atunci nu încă mînat de o extraordinară ambiție, care l-a purtat și pe la Paris, cu speranța de o situație culturală acolo, să întemeieze din aderențele membrilor școlii primare, pe care de fapt o părăsise de mult, o armată politică pentru a-l sălta. Plecarea în 1927, supt un pretext oarecare, de lîngă omul al cărui nume îl strigase continuu timp de peste douăzeci de ani nu fără folos pentru cariera sa politică, a însemnat și o stăruitoare silință de a îndepărta pe aceia cari numai folos puteau să aibă venind la vechiul profesor de Universitate, care avuse atîtea legături, total desinteresate, cu dînșii. Pe de altă parte, Statul, dominat de partide, făcea tot ce-l ajuta budgetul pentru ca să cheme pe învățători aiurea, la o pedagogie neinsuflețită, de pur formalism pretențios, și la o cultură generală făcută pe sărite, de oameni cari n'aveau nimic comun între dînșii.

Am avut, în schimb, și aceasta cu toată smomirea tineretului spre mișcările violente pe care nu m'am obosit să le desaprob, studenți, tot mai mulți studenți, și mai ales dintre aceia cari mă ascultaseră la Universitate, unde cursul mieu recîștigase popularitate. Elevii de curs superior, greu de supraveghiat, s'au desgustat răpede, lăsîndu-mi un auditoriu bine pregătit și al cărui suflet curat era deschis celor mai bune sfaturi pentru viață. Ei pot constitui și cea mai bună tovărășie pentru străinii culți ce vin la noi.

Aproape în același timp, lîngă tipografia dusă înainte cu atîtea greutăți și sacrificii, care a reușit să-și creeze un nume prin marea îngrijire, din partea unor lucrători formați în mare parte de vechiul ei conducător, C. Onciu, a unui tipar artistic și științific la care a venit și „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", se ridicau două

aşezăminte cărora li-am dat aşa de mult din timpul mieu, din munca şi din iubirea mea.

Cel d'intăiu a fost şcoala de fete pe care am intitulat-o: „de misionare naţionale şi morale", puind-o supt scutul reginei Maria, care a şi visitat-o, luînd chiar masa împreună cu elevele, pentru ca apoi, mergînd la cursurile de vară, să împartă premii elevilor din şcoala primară şi, răspunzînd la cuvintele mele de salutare, să facă discursul cel mai elocvent, ducînd mîna la inimă şi spuind celor de faţă că îi are pe toţi acolo. Cu gîndul la lipsa de educaţie sufletească a fetelor noastre, ieşite din şcoli cu capul năuc de o învăţătură zădarnică şi împovărătoare, adevărat balast până dă Dumnezeu de se uită, la ţinuta, pretenţioasă sau umilă, fără demnitate umană şi fără unitate de caracter, a celor care au fost deprinse atîţia ani de zile cu impunerea de pe catedră, cu frica de pedeapsă, cu mijloacele degradante de a evita munca, şi în dorinţa de a arăta ce se poate face cu un suflet tineresc atunci cînd i se îmbie părinteşte cunoştinţile, fără a „scoate la lecţie", a „pune nota" şi a „trece clasa", şi iarăşi fără preocupaţii de carieră, care ţin sufletul la gură într'o concurenţă sălbatecă, şi cînd elevele se găsesc ca în familie, în casa lor proprie, înţelegîndu-se şi iubindu-se ca nişte surori, ca să capete şi una de la alta, fiind din clase şi de naţii deosebite, o învăţătură folositoare pentru toată viaţa, m'am gîndit a întemeia, în nişte vechi case boiereşti, puse la disposiţie pentru acest scop de „Banca Almăşanu", căreia Cihodariu i-a cladit alături un alt sediu, o instituţie care e astăzi la al doisprezecelea an, biruind încă toată duşmănia şi neînţelegerea de care a fost necontenit încunjurată.

Planul era acesta: în jurul unor lecţii de istorie, cuprinzînd toată viaţa omenească şi ducind astfel ele înseşi la toate ramurile celelalte de cunoştinţe, afară doar

de matematici, de fisică și chimie, care și acestea se pot preda într'o formă *umană*, cum o face un G. G. Longinescu sau un P. Sergescu, o inițiare treptată în cultură, fără nimic școlăresc și pedant; am luat asupră-mi, vorbind zi de zi în Septembre, Octombre, Iunie și jumătate din Iulie, aceste lecții. La ele se adaugă altele, făcute, nu de profesori secundari oarecari, ci de universitari, și în special de oameni, cari ca un Moisil în numismatică, sînt creatori în materia lor, de care vorbesc astfel cu un entusiasm de care sînt incapabili compilatorii și recitatorii de profesiune. Elevele ascultă ce li se spune, fără catedră, în mijlocul lor chiar — și, până n'am moștenit stalurile de la desființatul Teatru Popular nu erau nici bănci —, și-și notează ideia ori ce li se pare mai caracteristic în formă. Aceste note și le compară și caută să alcătuiască astfel, dintr'o discuție, dintr'o colaborație vorbită, resumatul cel mai corespunzător cu spusele profesorului. Iar, pe lîngă aceasta, lecturi cu totul libere, și din romane, care li sînt recomandate chiar, apoi exerciții fisice la voia lor, fără comandă, excursii întîmplătoare, totul în mijlocul unei naturi aproape ca la țară, în aierul bun de supt munte, între livezile bogate. Corul se formează de la sine și, la sfîrșitul anului, ai cele mai frumoase jocuri, la care ieau parte, în costumele lor sau în cele românești, dacă singure și le-au vrut, minoritarele înfrățite cu ale noastre.

Am început școala în Novembre 1923, reparațiile, foarte importante, fiind plătite dintr'o sumă pe care mi-o dăduseră la împlinirea de cinzeci de ani Romînii americani, ca o răsplată pentru că, mult timp, colaborasem la foaia lor, așa de îngrijit făcută, prin articolele pe care le-am strîns apoi în volum, supt titlul „Scrisori către Romînii din America"; unde nu s'a ajuns, mi-a dat un ajutor, de la Ministeriul Muncii, Mîrzescu, care a păstrat până la sfîrșit cele mai bune legături cu mine. Astfel am putut înveli din nou clădirea cea veche, care mergea spre risipă, și

am refăcut frumoşii stîlpi cari încunjură terenul. Mai tărziu, nu ştiu cu ce bani, tot din dar, poate de la Banca Naţională, care n'a uitat niciodată aşezămintele mele, am putut adăugi clădirea cea nouă, în care sala de cursuri şi cea de mîncare sînt de sigur printre cele mai întinse şi mai luminoase ale aşezămintelor şcolare din ţară; am putut adăugi şi cîte ceva din pînzele pe care le-a lăsat acel tînăr pictor, aşa de înzestrat, Horaţiu Dimitriu, care la Iaşi ilustrase ziarul mieu şi pe care, apoi, la Bucureşti, am căutat să-l sprijin cît am putut, şi care ne-a lăsat prea răpede.

Erau, cînd am pornit acest învăţămînt, de un alt caracter decît cel obişnuit, vre-o patru fete numai, dintre care una din ţara veche, o Bucovineancă, fiică de profesor şi două Basarabence, din regiunea bulgărească a Bolgradului: pe aceste două din urmă le-am regăsit apoi la Cluj, în şcoli de specialitate. Fără a mă gîndi la numărul mic al ascultătoarelor, la pregătirea lor de sigur insuficientă, am făcut lecţiile mele de istorie ca pentru un număr însemnat de studente şi am avut plăcerea să constat că, dacă învăţămîntul oficial e aproape cu totul sterp şi, nu dă adese ori, ca lucruri care rămîn, nici măcar basa solidă pe care să se poată clădi mai departe, necum un edificiu desăvîrşit şi armonios, în schimb orice expunere limpede, caldă, în care, mai ales, să vibreze umanitate şi din care să radieze o părintească bunăvoinţă, îşi atinge scopul, folosul fiind cu mult mai mare decît al unei instrucţii de pe catedră, formală, anonimă, întovărăşită de grija examinărilor şi de frica pedepselor. Ajungeam astfel inauguratorul sfios şi modest al unei pedagogii nouă, ale cării precepte le culesesem numai din inima mea, şi mi-am putut da samă că, oricare ar fi fost valoarea cunoştinţilor însuşite, sistemul mieu contribuia esenţial la formarea acelui fond moral de unde pot pleca apoi toate iniţiativele. Aceasta se putea, şi se poate, observa uşor, după cîteva săptămini chiar, cînd, cum li spun eu elevelor, „li se deschide

capul", în chiar ținuta lor, din care a dispărut stîngăcia, jena, care diformează și pe cele mai înzestrate fisicește și li dă sau o înfățișare de cerșitorie sau una de revoltă.

Numărul elevelor mele a crescut apoi an de an, avînd eu mulțămirea de a face ființe sănătoase și vesele din atîtea epave ale unei școli nemiloase, inconștientă de ruinele trupești și de descurajările, de oboselile permanente de care se face vinovată. Din ce în ce mai mult m'am convins că e bine ceia ce fac, și, cînd înaintea oaspeților cari-mi veniau și ascultau cîntecele bucuroase ale fetelor sau se amestecau în conversația lor — căci se făceau lecții de limba francesă, elevele germane, printre cele mai bune, începînd cu atît de distinsa profesoară din Sighișoara, d-na Siegmund, puteau transmite colegelor lor cunoștința a încă unei limbi, iar, la urmă, Statul italian trimetea profesoare de această frumoasă și iubită limbă, care șint, pentru românește, ele însele eleve — ori la Paris, înaintea unor profesori cu experiență, arătam care sînt înoirile mele, căpătam aprecieri care mă îndemnau și mai mult.

Astfel, venerabilul rector al Academiei din Paris, Appell, de care ajunsese a mă lega deosebite sentimente, îmi spunea într'un rînd că sînt fericite țerile tinere care pot face astfel de experiențe, acelea așa de vechi în cultură ca Franța fiind neapărat legate de glorioasele lor tradiții, care pot fi și o piedecă.

Legătura dintre ale noastre, Romîncele, și fetele naționalităților, între care, pe lîngă escelentele ascultătoare care au rămas totdeauna Germanele, — adaugîndu-se une ori la cele din Ardeal și cîte una din Banat, erau și Maghiare, a căror inițiare în românește era mai grea și a căror preparație școlară chiar mult mai slabă —, și destule Rusoaice din Basarabia, deosebit de doritoare de a ști, se făcea rapede și era sinceră și durabilă. Ar fi fost de dorit ca ea să fi continuat și după părăsirea

şcolii în care cu toatele arătaseră că se simt aşa de bine. Cum ajutam pe cele mai capabile şi mai onest ambiţioase să ajungă la Universitate prin examenul îngăduit de lege învăţătoarelor — şi căpătasem şi admiterea, cu studii corespunzătoare, a minoritarelor —, şi, pentru a le feri de un mediu tulbure şi periculos, li dadeam locuinţa, în vechile odăi sărace ale Institutului sud-est european, devenit astfel, cum fusese şi trecătorul sălaş al Ligei, şi un Internat de fete, ele se puteau găsi şi mai departe împreună, continuînd prieteniile legate la Vălenii-de-Munte.

Între eleve a fost cîndva şi o Elveţiană de limbă francesă, de la Şaba, în Basarabia-de-jos; şi d-ra Olga Laurent, acuma învăţătoare acolo, care nu ştia decit foarte puţin româneşte, pe lîngă rămăşiţe de francesă amestecată cu multă rusească, a ajuns în cîteva săptămîni să poată urma lecţiile întocmai ca şi colegele ei Ba am făcut odată, nu în ce priveşte limba, ci cultura, o experienţă pe care mi-a plăcut adesea s'o menţionez, şi care-şi poate găsi locul şi aici.

Într'un sat de către munte din judeţul Bacău, la serviciul religios făcut cu deosebită grijă, din causa concurenţei preotului catolic din aceiaşi localitate, în care erau şi Romîni şi Unguri, am auzit „Tatăl Nostru" cîntat cu o deosebită evlavie de un glas fără îndoială foarte frumos. Mi s'a spus că e al unei tinere ţerance, trecută de vrîsta obişnuită a măritatului, foarte săracă şi neavînd nicio cunoştinţă de carte. M'am gîndit că această voace ar putea fi cultivată, şi am chemat pe Paraschiva la şcoala mea. Mi-a fost adusă tărziu, frumos gătită de săteni, în starea de spirit a mediului ei de acasă, mirîndu-se de ce mare e Capitala ţerii, „de n'ar şti cum să umble la apă". Am aşezat-o alături de Germane, fete din burghesie, foarte bine crescute. Era ca bună-cuviinţă şi ingrijire trupească la acelaşi nivel, şi în curînd a început a vorbi cu o deosebită observare de sine. Asculta lecţii

care au ajuns să-i smulgă interesul, și începusem acum a o pregăti pentru examenul primelor clase primare. Din cînd în cînd, cu prilejul excursiilor școlii, care, ca totdeauna, aveau un program musical și chiar de teatru — și ce talent dramatic dovediau unele din școlărițele mele !—, ea cînta înaintea unui public de care se sfia grozav, cu atîta mai mult, cu cît neprieteni îi spuseseră la plecarea din sat că am de gînd s'o pun „să cînte pe bani la iarmaroace și la panorame", și cîntecul popular cel adevărat, cu ochii plecați la pămînt și fața concentrată, severă, impresiona publicul până la lacrimi. Mi-a plecat la Crăciun și, din nenorocire, nu s'a mai întors, legături care-mi fuseseră ascunse reținînd-o în satul ei. Dar am făcut astfel o experiență care s'ar putea relua în mai mare, de alții, în momentul cînd se tot vorbește, în discursuri și la zile mari, de „Universitățile țerănești ca în Danemarca".

Dacă, deci, acel dar al Americanilor, apoi ideia mea veche a altei școli, așa cum o schițasem de mult, înaintea lui Haret, interesat, dar și speriat puțintel, la cercul profesorilor secundari, în conferința „O utopie didactică", pe care unii n'au uitat-o și care mi-a fost amintită cu prilejul celor cincizeci de ani ai miei, și, în sfîrșit, amintirea pierderii fetițelor mele Elena și Adriana mă îndemnaseră să întemeiez școala aceasta fără catedră și fără salarii, cu un mic ajutor de la Stat, dat mai mult ca o favoare personală decît ca o dovadă de înțelegere de la comandamentul suprem al căsărmilor școlare de ambe-sexe, serbarea aniversării de șaizeci de ani a regelui Ferdinand, care arăta încă așa de voinic, nimeni nebănuind ce boală cumplită era să cadă asupră-i, m'a făcut să creez, anume pentru găzduirea la cursurile de vară a minoritarilor, o bucată de vreme atît de numeroși și atît de distinși, iar, în restul anului, a fetelor de altă nație, care, pe lingă o pregătire specială, ar urma lecțiile Școlii de misionare, un așezămînt deosebit.

Un Sas, de mult așezat în Vălenii-de-Munte, crease, pe o mică bucată de pămînt cultivată cu dragoste, o fermă-model, cu copaci de speţe rare şi în mijloc cu micile lui căsuţe pitoreşti. El se gîndia să plece la Viena, după o fată măritată acolo, încheind o lungă viaţă de trudă, în care-și hrănise familia din ce dăduse cu o bună îngrijire acel petec de pămînt. Mi-ar fi părut rău să ajungă în mînĭ leneşe şi distrugătoare, şi astfel am ales această modestă proprietate pentru aşezămîntul mieu, încredinţînd administraţia directorului şcolii de băieţi din localitate, ajutat de o soră deosebit de harnică, d-ra Popescu, care dădea şi lecţii de iniţiare minoritarelor. Mai tărziu am cumpărat un teren de complectare, tot așa de întins.

Banii i-am căpătat dintr'o subscripţie pe care a îngăduit-o „Universul", şi, cum ei nu erau îndestulători, m'am gîndit la suma adunată de Camera de Comerţ pentru un „Așezămînt Ferdinand". La început, cererea mea a fost admisă, dar, pe urmă, politica de partid a descoperit că, Statul gîndindu-se și el la o astfel de creațiune, într'acolo ar trebui să meargă ce mi se promisese mie. A trebuit intervenţia Regelui însuși pentru a mi se liberà suma.

Cînd, mai tărziu, principesa Elena a rămas singură lîngă fiul ei, care va fi regele de o clipă, şi cînd am putut să aduc puţină mîngîiere acestui bun suflet stingher, cum ea îşi arătase mulţămirea pentru felul cum fusese primită la cursuri şi lăudase o climă mai dulce decît a Sinaii şi mai potrivită pentru sănătatea copilului, am întrebat-o dacă i-ar plăcea un popas de vară la noi. Cum propunerea mea a fost primită cu plăcere, am căutat, tot fără bani la început, ca totdeauna, dar isprăvind prin a-i găsi la urmă, oricît de greu, să descopăr ceva potrivit.

Iarăși ca totdeauna, multe piedeci mi-au fost puse în

cale, până ce am nemerit un frumos teren, pe care l-am căpătat cu 800.000 de lei, și, după planurile architectului prieten care e d. Toma Socolescu, care mă ajutase gratuit și pentru noua clădire de la Misionare, am început clădirea frumoasă care nu s'a isprăvit până acuma, dar pe care trag nădejde să o pot duce, și pe aceasta, până la capăt. Princesa se interesa și de liniile aleilor de care era să se îngrijească artistul grădinar al Cismegiului, d. Rebhuhn. S'a întîmplat însă ceia ce, cu durere, știm cu toții. Ea a părăsit România, și, däunăzi, a dăruit micul palat și terenul încunjurător așezămintelor mele, iar eu îl pastrez și pentru dînsele și, cînd vor fi alte vremi, și pentru aceia căreia-i era menită clădirea.

Cu aceiași îndrăzneală am început la București Palatul Ligii Culturale, a cărui plănuire are o lungă poveste. Pentru aceasta organisasem serbările de 'naintea războiului la Parcul Carol și adunasem vre-o 200.000 de lei aur, cari au luat, ca multa altă avere romanească, drumul Moscovei, pentru a nu mai reveni. După întoarcerea din Iași, în odăile cu chirie, din care ocupanții luaseră totul și din care, pe urmă, cu sentință judecătorească în toată forma, proprietarul ne-a dat afară, rămînînd ca sediul central al societății, cu cărțile și tablourile ce mai putuseră fi salvate, să se adăpostească la dărăpănatul Institut sud-est european, am reluat ideia, și, cu bieți 150.000 de lei hîrtie, plus admirabilul optimism al prietenului Cihodariu, am început, pe un teren dat de Primărie și pe care l-am fi pierdut altfel, căci se găsiau destui amatori, înălțarea, după planurile architectului Trajanescu, a unei imense clădiri de șase rînduri, care e astăzi una din podoabele Bucureștilor. A trebuit toată ingeniositatea nesfîrșită și continua muncă a casierului Ligei, d. Scraba, minte preocupată de multe și înalte probleme și în acelaşi timp cel mai desinteresat prieten și administratorul cel mai vigilent, pentru a se găsi mijloaçele de a

continua: nu odată am crezut că ne vom opri definitiv, lăsînd ca dovadă a bunăvoinței noastre ziduri ruinate, ca ale Statului și în București și în atîtea alte locuri; de fapt, n'am putut întinde clădirea pe tot locul, și pentru desăvîrșirea ei așteptăm timpuri mai bune. O loterie rău condusă n'a adus decît foarte puțin. Guvernul Averescu ni-a îngăduit un împrumut la Casa de depuneri, cu promisiunea că suma va fi apoi preluată de Stat, ceia ce nu s'a făcut, așa încît datoria de zece milioane ne apasă și astăzi. O altă datorie s'a contractat la Creditul Industrial, și chiria plătită de Caile Ferate, chirie necontenit scăzută și nu odată amenințată, e luată întreagă de creditorii noștri, împiedecîndu-ne de a lucra potrivit cu scopurile societății. Dar, oricum, după atîta trudă și atîtea griji, am avut marea satisfacție de a inaugura clădirea în presența Princesei și a multora din lumea oficială, cari, aceștia, ne-au lăudat destul și ni-au făgăduit atîtea fără a se îndeplini, firește, nimic. Dar frumoasa zidire rămîne, și, dacă nu noi, ctitorii, alții după noi, pe cari-i dorim onești și lipsiți de preocupațiile de partid, pretutindeni pingaritoare, vor putea să ajute, din bogatele ei venituri, desvoltarea culturii populare și naționale, de care avem atîta nevoie.

În sfîrșit, drumurile dese la Veneția, cunoștința tesaurului pe care-l cuprinde și cu privire la istoria Romînilor, dorința de a împartăși pe cît de mulți Romîni de ceia ce poate da ca frumuseță, în toate domeniile, natură, artă, oameni, cetatea unică, m'au făcut să plănuiesc întemeiarea acolo a unei case de cultură românească. Mi s'a oferit întăiu locuința, cu mult prea scumpă, în care stătuse atîția ani de zile prietenul mieu Horațiu Brown, care se stinsese de curînd în țara lui, unde se retrăsese. Un simpatic bătrînel, care-și petrecuse mulți ani în Romănia ca șef de musică militară, d. Marin, pe care-l cunoscusem întimplător, mi-a vorbit de un apartament

în palatul Correr, apoi Revedin, de pe piaţa Santa Fosca, împodobită cu statuia inimosului luptător Paolo Sarpi. Cele cîteva odăiţe de supt coperemînt, în care era aşezată modesta familie tînără, foarte primitoare, a unui căpitan de corabie, mi-au plăcut de la prima vedere, şi, cu o sumă a Institutului sud-est european, cu bani de subscripţie, cu ceva ajutor de la Banca Naţională, am putut peste citeva luni să deschid acest adăpost. Apoi lucrurile au mers de la sine. Ministeriul de Comerţ, gîndindu-se la burse care nu s'au dat pănă astăzi, a cumpărat mezzaninul, puindu-l la disposiţia noastră, adecă a Institutului, care rămînea stăpîn pe toate achisiţiile, şi pe prăvălia de jos, ce putea să ni creeze un oarecare venit. În sfîrşit, cum pe acelaşi palier al primului apartament se deschidea întrarea într'un şir de odăi luxoase, cu uşi de nuc vechiu şi plafondul împodobit cu stuc din secolul al XVII-lea, care făceau parte din palatul vecin, m'am riscat şi la această cumpărătură. Rămînea numai un etaj, care ni-a fost dese ori oferit, fără a-l putea căpăta pănă acuma, acela căruia-i aparţin marile fereşti gotice din faţadă. Cu alte jertfe am putut face, supt îngrijirea consulului prieten d. Bombardella şi cu entusiasmul elevului mieu Barbu Teodorescu, şi mobilarea palatului nostru, devenit o „Casa romena", răpede popularisată, şi pănă la ultimul hamal. Deschiderea solemnă s'a facut în 1930, şi am avut mulţămirea de a putea găzdui în pacea elegantă de acolo — un ministru parvenit, cu gîndul la milioanele cheltuite pentru marele palat al Şcolii romîne din Roma, va striga însă: „ce miserie!" —, nu numai studenţi, şi membri ai Şcolii de la Fontenay-aux-Roses, cari vor face frumoase lucrări de istorie, dar şi cete întregi de pelerini romîni, chiar şi de la cursurile de vară, cari altfel n'ar fi îndrăznit să încerce drumul la Veneţia, apoi personalităţi culturale distinse şi alţi visitatori de la noi, ba chiar mulţi străini de distincţie, cari au ajuns astfel să

intre în legătură cu ţara noastră, şi-i păstrează o bună amintire. O Chioggiotă harnică, aşezată acolo de la început, dă cercetătorilor o altă masă decît aceia,—aşa de scumpă, de la restaurante.

Mă bucuram de aceste creaţiuni pentru alţii, pentru naţia mea întreagă ca şi cum ceva s'ar fi adaus la averea casei mele. Cu multă osteneală am reuşit să-mi clădesc un adăpost de munte pe locul care de multă vreme îmi fusese vîndut de Eforie la Sinaia, cînd terenuri au fost oferite funcţionarilor: temeiul modestei zidiri a fost pus prin conferinţe publice înaintea unui public compus în mare parte de „plaisirişti" de mai multe naţiuni, cari ascultau şi nu prea ascultau. Astăzi mă pot retrage une ori, la o parte şi de datoria corecturilor din fiecare seară — de vre-o treizeci de ani de zile! — ale tipografiei mele, acolo, în mijlocul codrului care-mi vorbeşte în dimineţele sîngerate de-asupra muntelui şi în misterioasele amurguri fîşiitoare, cu glasuri pe care-mi pare că le cunosc de mult şi le înţeleg, venind din aceiaşi mare fiinţă care este şi în bradul care-şi mişcă àcele la vînt şi în cugetarea şi simţirea mea înseşi; aici se poate căpăta acea contopire în totalitatea, cu multiple înfăţişări, a lumii din care noi facem cu atît mai rău, cu cît ne deslipim egoist, prin mîndria noastră umană, mai mult, atunci cînd, de fapt, la o înţelegere mai adîncă, toţi şi toate sîntem tot una şi la ansamblul comun trebuie să raportăm orice. Senină şi supremă împăcare, pe care numai în astfel de locuri singuratece şi tăcute poţi să o capeţi. Sau, pe un loc luat tot împreună cu altă sărăcime intelectuală în faţa Mării singuratece de la Mangalia, cele cîteva odăiţe din vîrful cărora poţi privi, pentru acelaşi simţ integral al tuturor vieţilor, Marea singură, măreţ de calmă în zilele bune, cînd pescăruşii o brăzdează cu un colţ din alba lor aripă veşnic călătoare, ori furios spumegătoare, cînd o bate

furtuna prinsă in cazanul malurilor închise, care muşcă lacom din înaltul mal galben căptuşit cu algele putrede.

Sînt oameni buni cari cred că pentru atîta trudă de o viaţă întreagă, care, pentru sine şi pentru ai săi, şi-a interzis aproape orice distracţie — nu ştiu de cîte ori, într'o aşa de lungă petrecere la Bucureşti, am călcat cu ai miei într'un teatru şi am stat la o masă de grădină, şi în tinereţă n'am ştiut ce e un vagon de dormit ori un prînz la un restaurant de gară, mergînd până la Paris cu provisiile de acasă în hîrtie! —, e prea mult ceia ce numai aceste păgîne osteneli de până la zece ceasuri pe zi au putut să-mi deie mie care am intrat în cariera mea cu hainele singure de pe mine. Ba chiar au socotit milioanele, o, cît de multe!, pe care le-am întrebuinţat pentru „vilele" pe care nu le-am văzut niciodată, şi li-au şi gasit originea: în ce am răpit Statului ca ministru de un an de zile. S'a întîmplat chiar ca, la Mangalia, unde se ştie că am îndemnat pe orice datornic, pe orice învăţător, pe care *eu* nu l-am plătit, să se arunce în Mare, nişte suflete caritabile s'au oprit înaintea casei mele, încă necomplect plătite, şi cu glas tare înaintea copiilor miei şi-au arătat părerea că am clădit-o din banul public, pe care am avut cutezanţa să mi-l însuşesc,...

XXX.

Marile schimbări politice

În timpul cînd adunam în străinătate materiale de studii sau îndepliniam îndatoriri care tindeau să răspîndească știința românească și știința despre Romîni, ori lucram din toată inima la așezămintele pe care am ținut să le las după mine, împrejurări neprevăzute schimbau cu desăvîrșire, prin lovituri ale soartei și prin izbucniri de fapt revoluționare, toată înfățișarea vieții politice românești.

Generalul Averescu se credea asigurat pe mult timp de o guvernare căreia nu i-au lipsit și succesele în ordinea legăturilor cu străinătatea, prin întregirea prieteniei italiene, și în ordinea financiară, prin descoperirea lipsurilor lăsate de liberali, prin silințile de a le acoperi, intrînd într'o sinceritate budgetară nepracticată până atunci, ca și printr'un plan de fixare sistematică a salariilor, datorit concepțiilor noi ale d-lui Manoilescu, și chiar prin menținerea unei ordini publice mai stricte decît atunci cînd, supt liberali, „mișcările studențești" găsiau o oarecare încurajare, și bănească, la unele Ministere. Șeful guvernului era foarte mîndru că „a învățat a guverna". I se atribuiau chiar intenții dictatoriale, pe care le cultiva, de fapt, ambiția aprinsă a colaboratorului său de la Interne, d. Goga, invocîndu-se portul de uniformă, căpatat de la

favoarea Regelui, și anume atitudini, care îngrijorau. Cum Suveranul era foarte greu bolnav, până într'atîta încît trebuise să fie rechemată din America regina Maria, doritoare de a cunoaște o lume atît de nouă, și o operație suportată cu o răbdare de martir nu dăduse resultatele așteptate, așa încît, adăugîndu-se o receală, în April 1927, se putea aștepta ce e mai rău, dușmănia liberală contra acestui provisorat care arăta că vrea să se permanentiseze se făcea tot mai ascuțită. Din umbra în care-i plăcea să se retragă, încunjurîndu-se de prestigiul ei, Ion Brătianu calcula, cu metoda sa de inginer pusă în serviciul pretențiilor incomensurabile ale unei adevărate dinastii, cea care chemase pe cealaltă, momentul exact cînd ilusiile locțiitorului său vor trebui să se împrăștie.

Cunoscusem personal pe general în ultimul timp. Am găsit un om foarte socotit, observîndu-se în cele mai mici detalii, lucrînd pe cîmpul politicii ca pe acela al meseriei sale, extrem de fin și găsind cuvinte de o tăioasă ironie, pe care le sublinia strălucirea curioasă și temută din ochii săi de ghiață, o fire foarte distinsă prin multele atingeri cu ce are viața mai înalt, mai sever și mai plin de răspundere altceva decît un avocat meșter în frase și decît un poet care se simte necontenit în vedetă și, pe lîngă aceasta, cu toate dibăciile ce i se atribuiau și care erau pentru dînsul detalii de „strategie“ și de „tactică“, o oarecare sinceritate, lipsită în orice cas de acea pretenție brutală, de acea atitudine dîrză și de acea magnilocvență jignitoare și ridiculă care se observă la alții. Era de sigur mai cavaler, de și fără generositate, decît alții, și cuvintul lui însemna ceva. Ca și pentru Take Ionescu, cînd am ajuns a-l cunoaște, multe prejudecăți mi s'au înlăturat de la sine, și unele devotamente mi se lămuriau tot așa de bine ca și unele trădări, din acelea pe care, și nu o singură dată, am avut să le sufăr și eu.

A fost vorba cu șeful guvernului, pe care-l căutam

pentru interese ale Ligei, de unele din problemele, aşa de grele, ale zilei. Generalul avea în vedere o dispariţie a Regelui şi, în lipsa Moştenitorului, contra căruia nu arăta pasiunea feroce a liberalilor, el se gîndia la o regenţă care să nu fie marcată de o ambiţie personală şi să nu facă jocul nimănui de la spate, preferind onestitatea, spiritul drept, iubirea pentru fiul său a principesei Elena, de care-i vorbiam.

Pe regele Ferdinand nu l-am mai văzut decît odată la Academie după inscăunarea regimului Averescu. Trecînd de la un academician la altul, s'a oprit şi la mine Cum ţineam mîna pe o carte, m'a întrebat ce este. Era un manual de istorie germană şi am explicat-o astfel: „E o istorie din care se vede cum strămoşii Maiestăţii Voastre ştiau răsplăti pe aceia cari-i serviseră cu devotament". O audienţă n'am cerut; de ce s'o fi făcut, odată ce eram aşa de puţin amestecat în politica dominată de sfătuitorii lui, cari nu erau totdeauna şi cei mai buni prieteni şi cei mai cu grijă de interesele ţerii? La ultima mea întoarcere din străinătate, am aflat că el ar fi dorit să mă vadă. Mă temeam însă că va fi ca să mă cerceteze despre relaţiile cu fiul său, pe care, în împrejurări asupra cărora e firesc să nu divulg nimic, il îndemnasem cu toată căldura unei vechi şi sincere afecţiuni să revie în ţară, cum era evident că însuşi doria, dar lîngă soţia şi fiul său, ceia ce era pentru mine un articol de crez pe care conştiinţa mea, nesupusă intereselor politice, mă împiedeca, şi m'a împiedecat statornic, să-l părăsesc, şi acelaşi punct de vedere l-am arătat totdeauna public, în cuvîntări care s'au însemnat. Din această causă, şi numai din aceasta, am declarat d-lui Hiotu că nu doresc să fiu primit, dar i s'a raportat Regelui, a cărui stare de sănătate mă durea, — şi încă din Septembre al anului precedent intrebasem pe preşedintele de Consiliu de ce nu se consideră boala în toată gravitatea ei —, că eu n'aş dori să-l văd, din sen-

timente rele față de acela lîngă ale cărui suferinți stătusem atît de adese ori, și cu așa de puțini din aceia cari acum se aflau în jurul celui greu bolnav,

Mă întorsesem abia de la un foarte vioiu congres al Ligei la Tirgul-Murășului, oraș ținut admirabil de un primar secuiu, unde văzusem unul din cele mai frumoase conducte etnografice, cu toate datinele noastre vechi, organisat de căldurosul Romîn și credincios prieten politic, protopopul Cîmpeanu, cînd d. Hiotu m'a cercetat din partea Regelui, despre care știam că e extrem de slăbit, abia putîndu-se ținea pe picioare pentru a-mi cere să întru într'un Ministeriu național, căruia, vădit, voia să-i lase țara în samă după apropiata sa dispariție, privită de el cu un admirabil stoicism. I-am făgăduit că, oricare ar fi dorința Suveranului, sînt gata să contribuiu la îndeplinirea ei, și, pentru a pregăti publicul, a doua zi chiar am publicat în foaia mea un articol în care arătam imperioasa nevoie a unirii tuturor puterilor politice. Peste cîteva ceasuri mi s'a comunicat confiscarea „Neamului Romănesc“, cum se făcuse, de altfel, și cu alte ziare, din ordinul d-lui Goga, care credea foarte serios că dictatura sa, de mult dorită, a și început.

Am căutat fără zăbavă pe d. Hiotu pentru a-l întreba dacă în adevăr mi-a propus din ordinul Regelui să întru într'un cabinet de concentrare națională. Mi-a cerut să întrebe întăiu pe Suveran ca să-mi poată da asigurarea oficială de care aveam nevoie pentru a pretinde satisfacția ce mi se cuvenia. A doua zi am avut răspunsul, firește afirmativ. Generalul Averescu și-a exprimat regrete la telefon și m'a căutat acasă, pentru întăia oară, explicîndu-mi cum i s'a arătat dorința regală, pe care n'o credea că e așa de hotărîtă și că trebuie să aibă urmări imediate. Încă odată președintele de Consiliu mi-a părut un om cu cele mai bune intenții,—fără planurile de dictatură care i se atribuiau și care influențaseră la Scroviște pe re-

galul bolnav —, cu un spirit de multă chibzuială şi o inimă simţitoare la sentimentele bune care i se arată.

Îi recomandasem ca, la invitarea, pe care o avea în vedere, a şefilor de partide, să iea măsura de prudenţă de a-i aduna pe toţi împreună şi de a li cere să puie în scris răspunsul lor la oferta de colaborare, pe care generalul, cu multă părere de rău, ajunsese a o accepta.

M'am dus la ceasul arătat, dar nu venise nimeni decît d. Cuza, foarte bucuros că se recunoaşte în sfîrşit „Liga" sa, care făcuse atita zgomot şi cîştigase, prin metode pe care nu le pot întrebuinţa, oricît ar fi să pierd, aderenţi numeroşi, şi cu o importantă represintare în Parlament, — şi se înţelege uşor că nu i-o invidiam. Ceilalţi, ori nu dăduseră niciun răspuns, ca Brătianu, care făcea toate sforţările pentru a grăbi ceasul unei noi dominaţii, acuma fără un rege de care să se lovească une ori, fie şi foarte rar, ci cu o regenţă în care credea că preşedintele Casaţiei, Buzdugan, îl va urma, iar de Patriarh şi de prinţul Nicolae, orice ambiţie ar fi la spatele lui, credea că nu trebuie să se teamă, ori, ca d. Maniu, care, încremenit în „constituţionalismul" pe care se vede că l-a învăţat la Facultatea de drept din Budapesta, căci altă ţară nu cunoscuse decît ca ofiţer cesaro-regesc, cerea garanţii de neutralitate în vederea unor alegeri libere. Nici unul, nici altul nu admiteau că invitaţia nu era la generalul Averescu personal, ci la presidentul Consiliului, pentru a discuta împreună asupra impasului în care boala Suveranului punea ţara însăşi. Aşa de mult era stăpînit fiecare de interese înguste de partid şi de preocupaţii pur personale. Căci altfel ar fi înţeles cu toţii că un Ministeriu naţional larg conceput şi onest alcătuit, cu gloria militară şi spiritul de autoritate ale generalului, însuşiri care erau o adevărată zestre comună, ar fi putut să presideze mult mai uşor la inevitabilul care stătea să se întimple şi ar fi putut soluţiona, în sensul pe care-l arătasem la Paris, —şi

aceasta cu toată atitudinea cutăruia din Ministeriu, care amenințase pe exilat dacă ar cuteza să se întoarcă —, chestia, foarte vie în sufletul ofițerimii tinere și în inima poporului, a prințului Carol.

Peste cîteva ceasuri numai, generalul Averescu putea să-mi anunțe, cu o mirare indignată pe care o împărtășiam și eu, numirea ca președinte de Consiliu a d-lui Barbu Știrbei, pe care în alte împrejurări îl avuseră în vedere și național-țărăniștii, cu cari întreținea bune legături,— și, atunci chemarea d-sale ar fi fost cu putință, reputația sa politică și personală fiind întreagă. Mareșalul Palatului se presintase pur și simplu la Presidenție, unde locuia primul ministru, cu un decret de numirea înlocuitorului, cerînd obișnuita contrasemnare, pe care cu un legitim sentiment de dispreț a acordat-o imediat acela care de sigur că se putea împotrivi, oricît de mult s'ar fi asigurat liberalii de garnisoana din București. Mai tărziu, eu, care am criticat această ușoară părăsire a puterii înaintea unor intrigi al căror caracter se putea recunoaște ușor, mi-am putut da sama, înaintea acelei noi strangulări de seraiu, între două uși ale Palatului, că în asemenea împrejurări desgustul e atît de hotărîtor pentru oricine are mîndria unor fapte îndeplinite față de Țară și Coroană, încît împiedecă orice reflexie și taie orice putință de a reacționa la ofensa care înlocuiește onesta și onorabila despărțire de Suveranul pe care l-ai ajutat cu tot ce ți-a fost prin putință.

A urmat o noapte agitată, în cursul căreia se vorbise totuși de resistențe, de măsuri extraordinare pentru a le împiedeca. A doua zi, șef al unui Cabinet în care erau și liberali și țerăniști, dar de clasa a doua,— șefii stînd de pîndă, —dar și d-rul Lupu, firește grăbit, d. Știrbei mă întreba prin simpaticul, amabilul prefect de poliție generalul Nicoleanu dacă mă poate vedea. I-am răspuns, pe tonul ce se impunea, că nu-l pot primi. Carta de visită a omului

de încredere al dinastiei, care aştepta pe prag, n'a avut mai multă influenţă decît stăruinţa şefului poliţiei; servitoarea mea l-a încredinţat că în adevăr nu mă poate vedea.

Am asîstat apoi la harţa de fiecare clipă între miniştri cari se urau între ei şi n'aveau niciun sentiment şi nicio stimă pentru un conducător răsărit prin surprindere, mulţămită unor uneltîri personale pe dreptate osîndite de conştiinţa publică. S'a învederat, în această formă, cea mai periculoasă şi mai imprudentă, că astfel de combinaţii, ieşite din motive oricît de lăudabile, ca dorinţa, veche, a Regelui de a strînge pe toţi la o mare operă comună — şi ce nu se putuse face în jurul sănătăţii sale credea că s'ar putea dobîndî în jurul unui pat de agonie —, nu pot reuşi într'o societate atît de puţin solidară şi de slab dispusă la sacrificiu. Supt Carol I-iu lucrul ar fi putut izbuti, dată fiind marele prestigiu al unei regalităţi care în manevrarea partidelor nu se lăsa condusă, isolată cum era de orice legături, făţişe sau ascunse, cu oamenii, de alte consideraţii decît aceia de a menţinea un solid echilibru politic între partide, escluzînd, chiar cînd era vorba de un talent, de o popularitate ca ale lui Take Ionescu, orice strecurare a grupărilor de clientelă, orice asalt al personalităţilor de sine stătătoare, sistemul vechiu engles servindu-i de normă; dar bunătatea lui Ferdinand I-iu, aplecarea spre sentimentalităţi, disposiţia de a se lăsa necontenit influenţat de familia sa şi de prietenii familiei sale, şi nu mai puţin criticabila pornire spre intrigi şi curse contra oamenilor pe cari-i ţinea la putere, făcea ca asupra portofoliilor ministeriale sa fie o continuă rîvnire pătimaşă, cu întrebuinţarea forţelor oculte de la Palat, fiecare crezînd că pe alte căi decît ale luptelor politice făţişe se poate ajunge a guverna. Resultatul combinaţiei din Maiu a fost deci acela care se putea aştepta: hărţuit din toate părţile, ameninţat, teriorisat, omul de bun simţ şi de mare reservă

care e d. Știrbei și-a dat samă că a guverna astfel ar fi o greșeală mai mare decît aceia de a fi primit în astfel de împrejurări și supt astfel de auspicii. De altminterea nescrupulosul său cumnat, Ion Brătianu, care uitase cîte îndatoriri îi făcuse trecerea la Curte a „prințului" era gata pentru a-i presinta, ca în vechea Romă la ceasurile de supremă desperare, sabia in care să se arunce.

Brătianu a redevenit deci, dar numai în aparență, chiar dacă-i rămăsese din colaboratorii d-lui Știrbei energia fără astîmpăr a d-rului Lupu, și dacă oameni de la mine, avînd datorii pe care nu voiseră să le ușureze altfel Banca Națională sau așteptînd de la un stăpin bogat simbria pe care de ani de zile ar fi dorit-o de la cel veșnic fără mijloacele budgetului, trecuseră cu oarecare zgomot la dînsul, făgăduind poate unei bune credinți, pe care pe departe n'o puteam crede așa de naivă, că eu însumi voiu urma pe fugarii ce mi-o luaseră înainte. Deci, fără ca o astfel de schimbare să găsească fie și cea mai slabă aprobare a opiniei publice, un nou regim al liberalilor, storși de puteri prin guvernările pe care le smulseseră una după alta de la Regele aservit lor cu totul, începea, întrebuințînd, viciu care se va perpetua la dînșii, aceiași oameni d'inainte de 1914, de la cari nimeni nu putea să aștepte nimic.

Ei, cari votaseră „legile organice", pentru care se crezuseră singurii chemați, nu mai aveau niciun punct de program. Rostul lor era însă îndoit, și negativ în ambele privinți: să împiedece venirea la putere a național-țărăniștilor, cari adueeau cu dînșii localism și spirit de clasă, ambele foarte primejdioase pentru noul Stat ce abia se închega, și să menție măsura, de mult timp regretată, prin formula destăinuită apoi de generalul Averescu, pe care o luase Regele împotriva Moștenito-

rului de tron, cu ajutorul, şi spre cel mai mare folos, al lui Ion Brătianu.

Şi într'o privinţă şi în alta, atitudinea lor a fost şi mai hotărîtă după ce Ferdinand I-iu, în Iulie, a închis ochi.

O prigonire fără reserve și fără ascunsuri s'a îndreptat deci în alegeri contra tuturor acelor cari erau bănuiţi că au simpatii pentru Prinţ şi contra rivalilor, atît de temuţi, cari, din partea lor, erau hotărîţi, contînd și pe unele legături în regenţă, să întrebuinţeze toate mijloacele pentru înlăturarea „hoţilor de urne", a „usurpatorilor" şi a „tiranilor". De atunci înainte, timp de mai multe luni de zile, o adevărată urgie s'a deslănţuit contra adversarilor, Ion Brătianu crezînd că în sfîrșit a venit momentul cînd nimic nu-i va mai sta în cale şi el va putea să guste stăpînirea deplină, fără niciun scop de atins, ci numai pentru voluptatea de a-și şti toată lumea supt picioare și de a putea să-i apese cît vrea el de greu.

Mi s'a interzis, supt censura aspră care se introdusese, şi publicarea la moartea Regelui a amintirilor despre ceasurile bune şi ceasurile mari pe care le trăisem cu acela care a fost dus la mormînt in mijlocul unei revoltătoare indiferenţe, mergînd pănă şi la cei mai de aproape ai lui, şi cu o impie negligenţă, de pe urma căreia, mormîntul din Argeş nefiind pe deplin terminat, sicriul a fost lăsat în marginea groapei. Mai tărziu numai, au putut să apară acele rînduri de înduioşat ultim omagiu. În alegeri eram cuprins în lista oamenilor cari nu trebuiau să iasă: adăugîndu-se teribila lege electorală a lui Al. Constantinescu, n'aveam nici mijloacele băneşti necesare ca să ni asigurăm miserabilul de doi la sută pe ţară pe care ea îl pretindea. Pentru întăia oară deci, după vechea silă cu baioneta a lui Marghiloman şi după refusul de a candida supt ocupaţia străină, n'aveam un loc în Cameră. Am căpătat unul mai tărziu numai, toate partidele învoin-

du-se să nu-mi opuie contra-candidat, în cercul de la Ismail, unde se pare că oneştii Bulgari de acolo şi-au dat samă pe cine votează şi mi-au păstrat simpatii pe care n'am avut prilejul să le întrebuințez.

Mai mult decît oricînd doriam acum de acel contact cu prietenii din Apus, cari mă mingîiaseră şi mă susținuseră continuu, față de cîte avusem să sufăr de la ai miei. Înainte de a mă îndrepta spre Paris în cele d'intăiu zile ale anului 1928 am primit, într'o aspră şi întunecată zi de Decembre, cînd stam să ieau trenul pentru a-mi face ca de obiceiu lecția obişnuită la elevele mele din Valenii-de-Munte, vestea, cu totul neașteptata, ca Ion Brătianu, bolnav de gîlci de cîteva zile, a murit de pe urma operației desperate facută în ultimul moment pentru a-i salva viața.

De şi chemat înapoi la Bucureşti de regența, nu m'am grabit. La ce puteam fi bun, așa cum eram, parasit de atîția dintre ai miei şi despărțit şi de activitatea parlamentară, iar, în afară de aceasta, așa de profund desgustat de ceia ce văzusem de o bucata de vreme? Vintilă Brătianu a venit să mă vadă, desolidarisîndu-se de la început de persecuția căreia ii fusesem supus cînd nu el era acela care purta răspunderea; mi-a declarat franc că nu simte nevoia vre unui concurs, ca nu de aceia a venit la mine, dar, cum vorbiam de Institutul de bizantinologie pe care-l făgăduise şi pentru care nu varsase niciun ban, mi-a strecurat ispita, pe care am raspins-o cu indignare, că multe lucruri s'ar putea face pentru instituțiile mele dacă, în chestia Prințului, măcar acuma aş fi dispus a face concesiile la care, a doua zi după moartea regelui Ferdinand, mă arătasem cu totul protivnic.

În adevăr exprimasem Prințului, cu care nu era voie să se întreție vre-o legătură, condoleanțe pentru moartea părintelui său, pe care a regretat-o adînc, cerînd voie

să asiste la înmormîntare și trimețînd coroniță de argint pe care în timpul serviciului divin am văzut-o depusă pe lespede, — un foarte frumos articol al său într'o revistă franceză cuprindea cea mai adevărată caracterisare a sufletului nobil care dispăruse. Primisem și răspunsul telegrafic la cuvintele mele. Tineri cari se încalziau de un „carlism" sincer îmi vorbiau de o proclamație a aceluia care se considera ca regele de drept, revenind asupra declarației din Italia, care jignise așa de mult pe prietenii săi. Odată Cihodariu mi-a arătat o scrisoare a pretendentului prin care, după o veche ideie a sa, se cerea conducătorilor de grupări cari aveau simpatie pentru o causă așa de persecutată să arăte în scris că doresc întoarcerea sa, și n'am hesitat un moment s'o fac, scrisoarea mea fiind apoi vărsată la procesul Manoilescu.

Căci tînarul fost sub-secretar de Stat, care voia să scoata și ziarul de agitație „Craiu Nou", se pu ese la disposiția Prințului pentru a face legătura cu amicii lui din țara. Ion Bratianu, informat de aceste drumuri, dăduse ordinul să-l aresteze și, trimes la Jilava cu comuniștii, d. Manoilescu avea sa fie judecat de un tribunal militar, in a cărui obediență se puneau speranțe care s'au dovedit ne întemeiate.

Procesul s'a desfășurat cu interzicerea oricarii publicități libere. A fost încă un prilej de examinare a conștiinților. Unii, cari fagăduiau să se arunce cu tot avîntul în luptă, au lipsit, alții au îngăimat mărturii care nu puteau să-i compromită. Din partea mea, de și nu avusem de la Paris numai amintirile cele mai plăcute, de și așteptam o schimbare de atitudine, și față de familie, care nu s'a produs, n'am pus nicio reservă în declarațiile mele. „Fiul cel mai mare al regelui Ferdinand", calitate pe care nimeni nu i-o poate lua, are dreptul de a corespunde cu cine vrea și oricine are dreptul să mijlocească o asemenea corespondență: din partea mea aș fi făcut-o și

aş fi tras palme cui ar fi încercat să-mi scotocească buzunările. Acusatul, încheiam, are, ca şi Prinţul, mai multă iubire de ţară decît atîţia cari se ridică în contra lui.

Ofiţerii tribunalului militar au achitat pe d. Manoilescu. Era o lovitură de moarte contra încercării de a supune o ţară, cu tot ce cuprinde, unei sterpe dictaturi personale, supt masca unei guvernări constituţionale de partid. Sensul însuşi al regimului lui Ion Brătianu era astfel distrus căci pentru ce alta se găsia el la conducerea trebilor, în dauna altora, cari măcar aveau ceva de realisat? Lovitura a trecut prin inima aceluia care se credea ajuns la culmea ambiţioaselor sale aspiraţii. Boala de care se stinge cineva e de multe ori forma medicală a unei prăbuşiri morale.

Cu slabul, de şi îndărătnicul Vintilă Brătianu, a cărui stare de sănătate il făcea nervos, naţional-ţerăniștii vor începe o luptă ca acelea care au desonorat viaţa politică a Ungariei și au adus însăşi distrugerea Statului astfel atacat: Camera era o arenă în care şi fruntaşii oposiţiei întrebuinţau mijloace de care se pot servi numai cei mai desmăţaţi din agenţii electorali, vechile Parlamente de boieri neputînd presinta un singur precedent. Se dădeau bătălii cu pumnii în jurul urnelor.

În acest timp căutam în străinătate clipa de odihnă pe care credeam că o merită ostenelile mele de un an întreg, unite cu tot ce poate lăsa pe suflet un an ca acela care abia se încheiase. Plecat în Februar la Paris, am vorbit despre „Franţa din Cipru", revenind la vechile mele studii despre această ţară de cruciată la care mă dusese cariera zbuciumată, în urmărirea aceluiași ideal, a lui Philippe de Mézières. Astfel de conferinţe, la care se vor adăugi, în anul următor, acelea despre Armenia Mică din Cilicia, şi aceasta o formaţiune de cruciată, pe care o stăpînia spiritul frances, formează în intenţia

mea o presintare, nouă, a „Franciei dincolo de Franța", despre care vorbiam cîndva d-lui Doumergue, pe atunci numai președinte al Senatului, și vioiul, surîzătorul, foarte cultul om politic frances recunoștea că așa ceva nu s'a făcut încă și mă îndemna călduros s'o încerc. De acolo am trecut, în Mart, prin Madrid, pentru călătoria in Portugalia, unde am regretat numai așa de puținele mele mijloace, pe care crisa momentană a reisului, răpede încheiată însă printr'o admirabilă mișcare patriotică, le crescuse foarte puțin: până astăzi frumoasele mănăstiri din locuri isolate mi-au rămas necunoscute. La întoarcerea tărzie, am trecut și pe la Milano, vorbind la „Cercul filosofic" de acolo: în toată Italia nu e oraș unde manifestările de intelectualitate să fie cerute mai mult și urmărite mai cu interes decît în această mare și inteligentă capitală a Lombardiei.

Mă vor ocupa în acest an și deosebite lucrări mai grele. În 1928 a apărut, fără a se fi luat măcar o notă la bibliografie în revistele pedagogice, unele cu un caracter aproape oficial, intinsa „Istorie a învățămîntului", la a cării alcătuire, cu toată prețioasa adunare de mateiial a lui V. A. Urechiă, a trebuit să lucrez așa de mult, din paginile ei reieșind continuitatea unor sforțări cu caracter de originalitate în acest domeniu. Patru conferinți despre istoria Angliei, cerute de societatea anglo-romînă, au apărut în volum. Am păstrat nu numai conferințile mele de la Paris despre „cărțile populare în Sud-Estul Europei", de care mă ocupasem întăiași dată, scoțînd și unele resultate nouă, dar și ambele cursuri de la București: unul, continuare a seriei de „Cărți representative",—începută de multă vreme cu Sfîntul Augustin și scriitorii de la începutul evului mediu — , care trata despre cronicarii celei d'intăiu cruciate, celalt, menit să arăte care e de-alungul veacurilor sensul cel adevărat, în veșnică evoluție, al ideii de libertate *(Evoluția ideii*

de libertate). Începeam şi cercetările cu privire la portretele domneşti, din care in curind era să dau o bogată colecţie.

În sfirşit reveniam la Teatrul Naţional cu o dramă in versuri, *Cleopatra*, in care opuneam legendei unei ispititoare femei stricate,— fermecătoarea de la Alexandria, pe care a răpus-o glacialul despreţ al lui Octavian a doua zi după brutalele imbrăţişări ale lui Antoniu—, pe mindra păstrătoare a ideii imperiului universal, aşa cum o formase şi menţinuse in citeva milenii Orientul pentru ca s'o primească geniul militar al lui Alexandru-cel-Mare. Pentru intăia oară nu mi s'a refusat o caldă recunoaştere, in care doar dacă s'a amestecat cirteala unui fabricant de piese spectaculoase, pe care totuşi in clipe grele il ajutasem decisiv pe lingă Take Ionescu ca să primesc asigurarea că „Albanesul moare la pragul binefacătorului său". În traducerea italiană, supt titlul *„L'ultima delle dee"*, profesorul Ezio Levi a găsit cuvinte pe care le-am simţit adinc despre această incercare de a ridica Orientul cu tradiţiile lui fară capăt de lungı in faţa tinerelor improvisaţii ale Occidentului, şi realisind astfel pe o ideie nouă şi fecundă o operă vie. Încă odată aveam să mulţămesc succesul piesei, însufleţită de vigurosul talent al d-rei Ţopa, vechilor simpatii ale omului de iniţiativă şi energie, revenit la direcţia Teatrului Naţional, d. Mavrodi.

În vară, congresul de istorie de la Oslo, intăia întilnire a tuturora după zguduirea marelui războiu, m'a făcut să intilnesc colegi germani ca d. Brandi, austrieci ca d. Dopsch. Presidat, comandat, aş putea zice, de maniera tare, inexorabilă, pe care am regăsit-o şi la adunările anuale ale comitetului internaţional, a d-lui Koht, cel mai important istoric al Norvegiei, congresul a fost foarte mult cercetat: au venit şi Ruşi, de ambele speţe, purtindu-şi războiul prin foile locale, d. Rostovţev, aşezat

la o Universitate americană, fiind în fruntea emigraţilor. Dar mai ales am cunoscut cu acest prilej o ţară cuminte, aşezată, de o democraţie senină, fără aparente conflicte de clasă. Era în August, cînd încă nopţile sînt transparente şi prietenoase şi Marea, care se zbate intre fiorduri, cu totul limpede. Ca şi la Belgrad, Romînii şi-au avut accidentul de automobil, din nenorocire fără urmari grave. În cursul recepţiilor, am vazut pe regele atît de „cetaţean" şi pe imperioasa-i soţie, o princesă de Anglia. De acolo cu d. Karagea am mers la Stockholm, pe care l-am putut vedea din nou, şi acuma in tot răgazul, admirîndu-i tesaurele de artă populară şi oprindu-mă cu mirare înaintea încă unei sabii de-a lui Vodă Brîncoveanu.

Întimplarea a făcut să fiu ales tocmai în acest timp decan al Facultaţii de Litere, unde nu credeam să pot avea vre-odata oarecare influenţă asupra unor colegi lucrînd prea adese ori dupa legaturi politice sau după capricii personale, discuţiile fiind aproape imposibile şi din causa tonului scazut pe care-l intrebuinţa cîte un Mihail Dragomirescu, descoperitorul cunoscut al unei „ştiinţi a literaturii" care ori nu e nimic ori un simplu capitol al esteticei; pentru acesta, între cereri de scuse şi oferte de colaborare, presintări de volume şi alte dovezi ale unei mari stime şi unei sincere afecţiuni, eram de mult, de şi sporadic, obiectul celor mai ordinare pamflete, lucru de neînţeles la un profesor deprins să umble cu lucrurile frumoase şi să cutreiere seninele regiuni superioare ale cugetării. Regulamentul mi-a impus să fiŭ decan provisoriu şi am constatat nu fără uimire că stăpînirea de sine şi buna creştere pot duce totuşi la bune resultate şi într'un mediu aşa de obişnuit cu alte procedări. De aceia n'am refusat cînd voturile s'au îndreptat spre mine, şi am strins chiar mîna, oferită cu o electorală francheţă, a colegului mieu

sus pomenit, care pe urmă va publica despre mine şi familia mea, în inegalabilul pamflet „Ordinea“, articole cum nu s'au scris despre cel din urmă miserabil.

Am încercat în acele cîteva luni de conducere lucruri îndrăzneţe care mie mi-au reuşit, dar n'am putut, din nenorocire, să le las moştenire, cînd am trecut, cum se va vedea, la rectorat, şi urmaşilor miei.

Am crezut, anume, că s'ar putea o adevărată colaborare între profesori, de unde ar fi ieşit şi o puternică înfluenţă asupra unei studenţimi aşa de agitate. Mese comune au fost puse la cale pentru a se întîlni şi a-şi vorbi oameni cari de multă vreme vorbiau de la aceiaşi catedră, luau parte la aceleaşi adunări şi de fapt nu se cunoşteau de ajuns ca să-şi dea sama fiecare că şi la alţii este, supt toate raporturile, ceva de găsit şi de utilisat. Mă gîndiam şi la relaţii prieteneşti între familiile profesorilor, şi, la rectorat, învitîndu-i seara în birourile mele, am socotit că ajung la resultate durabile, cele d'intăiu fiind pline de speranţe.

Pe de altă parte trebuia înfrînat spiritul nesuferit de anarhic al elevilor noştri, între cari însă de la o vreme se desemna oposiţia la agitaţii din partea celor mai înaintaţi în studii şi cari, iubind ştiinţa, ocupaţi de lucrările lor, se gîndiau serios şi la carieră. Am convocat pe preşedinţii societăţilor şi, vorbindu-li, am găsit în inimile lor un răsunet care m'a încurajat. Cînd a venit ziua „serbării studenţeşti“, — şi atunci reîncepeau de obiceiu turburările, provocatorii mergînd prin săli ca să împiedece cursurile, şi pănă la bruscarea profesorilor, incapabili de a-şi afirma cu energie autoritatea —, am anunţat o serbare de un alt caracter: comemorarea întemeierii de către învăţatul boier Constantin Stolnicul Cantacuzino, in Domnia, începută la Decembre 1679, a fratelui său Şerban-Vodă, a primei şcoli superioare din Bucureşti, o Academie ca aceia de la Padova, unde învăţase el, deci, de fapt, o Fa-

cultate de Litere. M'am bucurat adînc văzînd că sala era plină. La noi, la Litere, cel puțin, revirimentul către buna ordine şi ținuta inteligentă se produsese, şi el a urmat şi mai departe, în ciuda uneltitorilor interesați.

M'am încredințat că drumul cel bun e totuşi acela către inimile acestor zgomotoşi războinici, cari sînt de fapt nişte copii şi, dacă te uiți cu luare aminte şi cu părintească iubire la dînşii, nişte copii *buni*.

I-am căutat şi în căminurile lor, şi am găsit acolo condiții materiale şi morale în adevăr îngrozitoare. Cîteva numai din recunoaşterile şi constatările mele vor arăta cîtă nepăsare fusese pănă atunci din partea acelora cari trebuiau să li poarte grija.

În cutare din aceste adăposturi, am găsit o adevărată cetate, gelos păzită de agenții politicianilor cari cu scopuri demagogice creaseră căminul şi-l lăsau de capul lui, mulțămindu-se să verse anual o sumă de chirie sau de întreținere, adesea mult timp zăbovită. Băieți şi fete erau împreună, într'o desgustătoare promiscuitate, care răpia studentelor orice feminitate, orice grijă de trup, orice conştiință a demnității personale. Brăilenii erau aruncați cu grămada într'o veche clădire, loja portarului fiind locuința unei fete, pe care iarna o blocau zăpezile; sala de mîncare, într'o hrubă subterană, cu scările lunecos de murdare, avea fețe de mese neschimbate cu săptămînile. Aiurea, într'o mare clădire, un fost grajd era sala de căpetenie, cu învoirea soției divorțate a unui profesor, directoare total neascultată, şi se vedea sus cafasul vizitiului. La Ploieşteni, unde am venit la zece ceasuri noaptea, am găsit o infecție a privăților care se prelungia în şirlăie prin antrete; fete şi băieți erau despărțiți numai printr'o scară. Vechea şcoală ungurească din dosul Academiei, Romîne cuprindea un cămin obişnuit aşa, încît apariția autorității stîrnia zimbetele ironice şi porniri spre războiu. Casa lui Pompiliu Eliad, închiriată pentru un asemenea

scop, nu mai era decît o ruină pîngărită, în care tinerii fără căpătăiu dormiau tărziu după amiază și răspundeau decanului fără să-și ridice capul de pe perină. Undeva in fundul străzii Știrbei-Vodă o locuință comună pentru amîndouă sexele era un infern de neorînduială și de stricăciune; în subsol, unde curgea apa pe păreți, un nenorocit se trudia să-și prepare examenul. La Gorjeni, am găsit etajul studenților cu totul gol: ei erau toți la colegele lor, și ocupația era așa de nevinovată, încît au fugit cu toții și cu toatele la singura mea apariție. Basarabeni și Basarabence trăiau împreună ca într'o cîrciumă necurățită cu săptămînile, și costumul fetelor era indescriptibil. Doar un grup de Bucovineni foarte săraci, copii de țerani, își tocmiseră intr'un pod cîteva odăi de o apostolică simplicitate în care tot ei făceau, numai băieți, pe rîndașii și pe bucătarii. Iar ce am găsit la Buzoieni merită să fie povestit separat.

Bine înțeles nici aici nu erau despărțite sexele. Fiecare-și avea etajul, iar, jos, femeia de serviciu dormia pe un mindir neacoperit. M'am grăbit să caut fetelor o locuință, dar secretarul Universității, bruscat de partea bărbătească a stabilimentului, a primit răspunsul că unii și altele nu înțeleg „a se separa". Cînd am venit însumi, — și acuma eram rector —, am găsit un front masculin comandat de cineva care-și încrucișa brațele pe piept a sfidare; la spate stătea sexul slab, încrezîndu-se în virtuțile luptătoare ale tovarășilor. Am făcut dintr'un gest să se lase în jos brațele napoleonic încleștate și am pus în vedere executarea în cîteva ceasuri a hotărîrii mele. A doua zi am dus și pe prefectul de poliție acolo pentru ca, în cas de împotrivire, căminul să fie evacuat cu forța. Resistența a încetat, și fetele s'au mutat într'o frumoasă locuință a familiei Chițu din Aleia Regnault, un student apărînd totuși un moment pentru control.

Am căutat să întemeiez pentru studente cămînuri care

să le atragă prin posibilitatea unei vieţi potrivite cu delicateţa, oricît de brutalisată atîta vreme prin viaţa împreună şi lipsa de orice îngrijire şi supraveghere, a sexului lor. În casa Chiţu le-am îndemnat să-şi împodobească paturile lor, să le încunjure cu fotografii şi amintiri de familie, creîndu-şi un colţişor de pietate şi iubire, ca la Vălenii-de-Munte, al căror exemplu li-l scoteam înainte. Li-am dat sfatul, pe care-l puteau primi de la un om de vrîsta mea, de a nu neglija ca până atunci cele ma elementare datorii faţă de corpul lor, şi peste cîteva zile ele aveau altă înfăţişare. Pentru a le încuraja li-am cîştigat marea onoare a unei visite din partea bunei şi modestei princese Elena, care a adaus îndemnurile ei. Nu pot zice că am atins tot ce doriam, fiindcă peste cîteva luni unele care-şi mîntuiseră studiile voiau să-mi impuie rămînerea lor şi mai departe şi un tată a pretins să se aşeze şi el acolo lîngă fiica sa, neavînd altă locuinţă în Bucureşti.

Într'o frumoasă casă a Primăriei în Strada Romană, pe care o refusase unul din generalii împroprietăriţi în Capitală, am aşezat un mare număr de studente, şi o străină bine crescută în vechea Rusie a ştiut să facă din acest adăpost răpede mobilat prin îngrijirile bunului şi credinciosului mieu colaborator în multe lucruri, secretarul rectoratului, Ioan Farcaş, o casă plăcută acelora care, cu deplină cuviinţă şi bună rînduială, ajunseseră a locui într'însa.

Alegerea la rectorat, după împlinirea lungilor ani de serviciu ai lui Pangratti, a cărui veche boală progresase aşa de mult încît era aproape total orb—şi Universitatea nu se putea să nu se resimtă de infirmitatea conducătorului ei în împrejurări aşa de grele—a fost o biruinţă—întăia şi cea din urmă, căci s'au luat toate măsurile ca ea să nu se repete, întrebuinţîndu-se metode care se vor înfăţişa mai departe — contra sistemului de a face să a-

tîrne această situație, de un mare prestigiu, de luptele dintre partide care izbutiseră să acapareze mai pe toți profesorii. Colegul mieu d-rul Angelescu a avut curajul să iasă din această practică nenorocită, sprijinind o candidatură care mi-a fost aproape impusă; unii dintre aceia cari credeau că pot primi o sarcină așa de grea s'au retras.

Nu mi-a fost ușor să presidez o lume de oameni atît de meritoși, dar cari erau prin conștiința firească despre propria valoare așa de refractari față de orice autoritate, chiar aceia care ieșia din dorința și din consimțimîntul lor. Ca și la Academia Romînă, fiecare înțelegea să vorbească oricînd, oricît, de oricîte ori și acceptarea hotărîrii majorității li se părea un lucru deosebit de greu. Cînd era vorba de o numire, tabere de prietenie se formau care-și stăteau aprig față în față. Niciodată n'am făcut sforțări mai mari, nu mi-am biruit mai mult nervii fără a sacrifica nimic din ce datoriam situației mele decît în timpul cît am presidat pe colegii așa de greu de împăcat și de unit într'o liniștită acțiune solidară. Dacă am reușit în aceasta, o consider ca una din marile mele victorii.

Material, Universitatea era în cea mai rea stare. Ca decan la Litere, a trebuit să ieau măsuri care de fapt reveniau rectorului cînd am impus respect și grijă de curățenie valului studențesc care se năpustia pe o singură intrare, îmbrîncind și tîrînd cu dînșii pe nenorociții de profesori pentru ca pe urmă să se reverse pe culoare, care deveniseră un adevărat loc de întîlnire și un fumoir, tineri ofițeri venind anume ca să înseileze o aventură „intelectuală". Profesorii au căpătat la Facultate și apoi la Rectorat, intrare deosebită, culoarele au fost complect curățite, creînd studentelor o odaie de așteptare — a fost și de lectură, dar nu se cetia, și cărțile, revistele trimese de mine erau odios mototolite — și un mic bufet, în chiar localul Seminariului mieu; servitorii, îmbrăcați cuviincios, recă-

pătaseră trecerea la care au dreptul cînd păzesc buna rînduială.

Trebuia acuma ca Universitatea să fie terminată, singure aripile de la Științi și de la Litere fiind gata, fiecare, din nenorocire, in alt stil. La mijloc era Senatul, iar, vechea Facultate de Litere fiind de ani de zile în reparație fără să se poată înjgheba ceva, rîndul de jos fusese usurpat, de întregi decenii, de către Museul archeologic, ținut în cele mai proaste condiții ca pe vremea instalării lui Tocilescu, cu descărcarea obiectelor culese de pretutindeni.

Era într'un moment cînd jena Statului se manifesta tot mai puternică și se negocia cu greu un împrumut de stabilisare pentru care a trebuit să se facă și ultimele concesii de autonomie financiară până la margenea contractului străin așezat oficial, fățiș. Mi-au trebuit lungi intervenții foarte stăruitoare pe lîngă ministrul de Finanțe, care era, cum se va vedea, după instalarea național-țărăniștilor, un om cu care păstram foarte bune relații, d. Mihai Popovici, și chiar pe lîngă revisorul finanțelor noastre, delegatul bancherilor împrumutători, colegul parisian d. Rist, ginerele lui Monod și cunoscut mie din casa d-lui Bémont, pentru ca din suma destinată învățămîntului superior, ca pentru o „învestire productivă", să capăt nu mai puțin de douăzeci de milioane.

Am început imediat lucrul, ajutat de o comisiune, neplătită, de arhitecți prieteni și de neobositul zel al secretarului Farcaș. Cu mine nu se încăpeau zăbăvi: cum se încercau amînări supt pretext că nu și-a dat învoirea delegatul Finanțelor, am spus odată că-mi fac și patul la Ministeriu până ce mi se va servi rata. Am putut astfel să termin până la începerea cursurilor toate lucrările în aripa începută. Și, cu ajutorul inimosului decan de la Drept, tînăr la peste șaptezeci de ani, d. N. Basilescu, am avut și mobila rectoratului, în care s'au putut ținea cu demnitate cele d'intăiu ședinți ale Senatului universitar.

Senatul am izbutit să-l mut încă de la intrarea mea în funcțiuni, puind în vedere noului președinte al Consiliului că, la deschiderea Universității, mă voiu presinta în fruntea studenților pentru a ni relua ce era al nostru și ni fusese răpit ca pentru scurtă vreme pentru ca apoi această miserabilă situație să se eterniseze.

Pentru a se face și aici, unde s'a așezat Facultatea de Drept, Teologia fiind instalată în noua clădire, schimbările trebuitoare, am creat un timbru universitar care a produs sume însemnate și aveam în vedere și alte mijloace pentru ca să ajung la isprăvirea deplină a clădirii. Odăile mucede și pline de parasiți ale corpului de gardă al Senatului serviseră intăiu, cu totul refăcute, pentru birourile rectoratului și au primit apoi Seminariul mieu de istorie, până ce ele i-au fost luate dăunăzí fără să fiu măcar întrebat.

Rămînea Museul, dar pentru a-l scoate din urîtele, întunecatele lui tainițe, trebuia să am o putere pe care mai tărziu numai mi-au dat-o împrejurările, îngăduindu-mi astfel și această din urmă prefacere.

Pentru a da o ideie de ce moștenisem trebuie să adaug că însăși curtea Universității era un deposit de murdării și că mi-au trebuit repetate intervenții personale pentru a face să se curățe ce rămăsese de la cladire și ce se adăusese prin reaua gospodărie care ne deosebește în orice aproape.

Am ajuns astfel ca o lume care credea că mă batjocurește vorbind peste umăr de „idealist" și de „visător" să recunoască opera îndeplinită de cineva pe care numai sărăcia statornică îl împiedecase de a face și el ceia ce din generație în generație, pe pămîntul lor, în negoțul lor, făcuseră înaintașii de pe urma cărora au rămas clădiri care țin și până astăzi și urmele statornice ale unei activități care s'a prelungit de-a lungul vremurilor.

Cu aceasta am ajuns însă departe de acel an 1928, în

care era să se petreacă marea schimbare de regim, instalîndu-se stăpînirea, bănuitoare şi egoistă, a unor oameni fanatici de idei împrumutate şi grăbiţi să le prefacă imediat, cu orice preţ şi cu orice risc, în realităţi româneşti pe care şi le închipuiau solide ca granitul a doua zi după gestul satisfăcut cu care le creaseră.

Încă din anul trecut, generalul Averescu îmi scrisese cîteva rînduri amabile care mă îndemnau la o colaborare, arătînd că, faţă de pretenţiile enorme ale aşa-numitei politicei de mase, — ca şi cum „masele" în ele înseşi, neînsufleţite de la sine şi conduse de oameni cari n'au destul suflet pentru dînşii chiar, ar putea să însemne ceva în desvoltarea vieţii acelei unităţi morale care e, mai presus de toate, un popor —, grupările noastre, înţelegătoare, prevăzătoare şi moderatoare, pot încă să aibă un rost şi să aştepte o chemare. Am răspuns cu prietenia firească la această invitaţie, fără îndoială cu totul sinceră, şi în toamnă am avut mai tărziu şi plăcerea de a primi în casa mea de la Văleni pe general. De atunci legăturile nu fuseseră însă reluate, mai mult din causa îndelungatei mele lipse şi din vina împrejurărilor. În gîndul mieu, şi pentru motive care n'aveau a face cîtuşi de puţin cu preocupaţii personale, neputîndu-mi trece prin gînd că aş putea presida pe un om mult mai în vrîstă şi care fusese de trei ori preşedinte de Consiliu, nu putea fi vorba de o fusiune, ci numai de o onestă colaborare. L-am revăzut pe şeful Partidului Poporului numai la procesul d-lui Manoilescu.

Ceia ce a împiedecat încă de atunci o înţelegere pe care o doriau mulţi dintre prietenii rămaşi în jurul mieu erau şi stăruitoarele oferte ale naţional-ţeraniştilor, cari, atîta timp cît aveau în faţă puternica şi temuta ameninţare a sumbrului Brătianu, despre care ştiau că nu-i iartă şi nu-i sufere, erau foarte concilianţi. În ajunul chiar al dispariţiei, atît de neaşteptate, a omului care părea încă

așa de voinic, am încercat o înțelegere între toate elementele oposiției, și, după prudentul mieu obiceiu, printr'o scrisoare adresată și generalului și d-lui Maniu. Cel d'intăiu era gata de o înțelegere ca aceia care, cu doi ani în urmă, adusese victoria la alegerile comunale și căderea regimului liberal. Resistența șefului ardelean a fost însă absolută : nu se încrede în general. Ne-am oprit la acest răspuns și n'am mai lucrat nici în partea cealaltă, de unde, de alminterea, nu mi-a venit nicio nouă ofertă. Și în această tabără disciplina începea să fie foarte slăbită. În ce privește pe național-țerăniști, era evident că ei nu înțeleg a-și lua niciun angajament, siguri de cel mai important, de singurul hotărîtor dintre regenți, Buzdugan, fostul liberal, care totuși asigura că nu înțelege a se lega de niciun partid, și astfel ei credeau că viitorul li e pe deplin asigurat fără niciun concurs. De numele mieu se făcea însă us la orice ocasie potrivită, și gura păzită a d-lui Maniu însuși a lăsat să se audă la o întrunire din Iași, în Ianuar 1928, un bine primit „Trăiască Iorga".

La întoarcere, în ultimele zile din Mart, am găsit furtuna care părea că amenință să dărîme și să iea cu dînsa orice. D. Maniu se vedea la 1848, iar liberalii i se arătau ca niște Unguri, dușmani din naștere, prigonitori de veacuri, contra cărora era dator să îndrepte o formidabilă artilerie de tunuri de cireș. Oameni cu simțul realităților, ba cîte unul, ca simpaticul avocat Mirto, capabili de ironie, erau siliți să urmeze această archeologie politică, în stare să miște lumea în Ardealul rămas încă naiv și încrezător, legat de o ideologie de mult perimată. Guvernul era pus „în afară de lege", orice fiind îngăduit față de usurpatori, „legiunile" țerănești se vor aduna, cu „tribunii" lor, cari erau altfel, în viața obișnuită, băieți de treabă, și se vor îndrepta spre București, nu cu puterea locală a unui partid ca oricare altul, ci cu însăși „națiunea romînă" de

peste munţi, care la Bucureşti va opune strînsorii de clubişti din Dealul Mitropoliei o adevărată „Adunare Naţională", cu preşedinte, cu birou, cu un regulament, dar, din nenorocire, fără diurnele care la nevoie se puteau lua de dincolo, de la „hoţii de urne".

Era de sigur în această acţiune complect demodată, bună de spectacol istoric la Arenele Romane, cu d. Maniu călare în fruntea unor oşti de reconstituire archeologică, şi, la unii, un oarecare grad de sinceritate; trebuie să se recunoască însă de oricine că la cei mai mulţi, poate cu însuşi şeful, era o simplă maşină de demagogie, pentru ţărănimea ardeleană şi pentru cine ar fi dispus să se sperie la Bucureşti. Ca punct final, şi absolut decisiv, al meşteşugitei înscenări era să fie — aceasta se şi spunea prin şoapte lesne-crezătorilor — coborîrea din avion a prinţului Carol, întrebuinţat, ca şi toţi ceilalţi, pentru reuşita loviturii.

Tot instinctul mieu de ordine, toată iubirea mea faţă de o ţară care nu trebuie primejduită pentru înguste scopuri de partid şi pentru satisfacerea unor trufii personale, tot simţul mieu de critică şi de decenţă în manifestările publice se ridica împotriva acestei periculoase arlechinade. Pe de altă parte, nu înţelegeam ca atitudinea mea să ajute la consolidarea unui regim a cărui stîrpiciune, în lipsa de oameni, în goliciunea de idei, era evidentă.

Lăsînd deci regenţei hotărîrea în ce priveşte o succesiune care nu putea zăbovi şi pe care, recomandînd răbdare naţional-ţărăniştilor, Buzdugan o voia paşnică, dar, în acelaşi timp făcîndu-mi datoria, îndeplinită şi la consultarea din Novembre 1927, de a afirma că nu se poate trece asupra popularităţii, de orice origine şi de orice caracter ar fi, a supuşilor noului Avram Iancu, am făcut, odată cu nezguduitul refus de a merge şi eu la Alba-Iulia, declaraţia că „recunosc partidului său dreptul de a fi valorificat intr'un viitor guvern cum va înţelege re-

genţa". Răspunsul nu cuprindea niciun angajament, şi fireşte mi se întăria tot mai mult convingerea că o colaborare cu astfel de oameni nu e cu putinţă, rămînînd ca, dacă vre-odată împrejurările o vor cere, să încerc metodele mele pentru a da ţerii o guvernare cu totul deosebită ca tendinţe şi înfăptuiri.

Din fericire, „masele" din Ardeal s'au mulţămit să aplaude pe oratorii extraordinar de încălziţi şi să iea cu asalt, fără plată, trenuri care duceau acasă, în acelaşi timp cînd se striga cu toată convingerea: „la Bucureşti", şi mai aproape nu. Cînd, peste cîteva săptămîni, am mers în Ardeal pentru o manifestare culturală, n'am găsit nici cea mai mică urmă a vijeliei artificiale cu care se încercase prăbuşirea revoluţionară a regimului. Oamenii îşi căutau de nevoile lor şi lumea nu se tînguia că „Adunarea" din Bucureşti îşi închisese zgomotoasele şedinţe, pe care nimeni în lumea politică nu căutase a i le împiedeca.

La întoarcerea de la Oslo, pe la sfîrşitul lui August, am regăsit frămîntarea, pe care n'o potolise nici căldurile verii. Se vorbia de o nouă încercare cu d. Ştirbei, care era puternic susţinut, din locul de unde ambiţia de a domina nu putea să se manifeste făţiş. Se încerca şi cîştigarea d-lui Maniu, pe care nu-l bănuiau cît e de inexorabil în cultul de sine însuşi, pentru această formaţiune, absolut imposibilă, şi acesta era sensul darurilor făcute de regina văduvă, în numele soţului ei, şefilor ardeleni ai naţional-ţerănismului. Liberalii făceau imposibilul pentru a împiedeca această zădarnică experienţă, deschizîndu-mi şi mie perspective de moştenire, la care împrejurările, atît de nouă, îmi permiteau, de sigur, să mă gîndesc. Alţii din clanul lor erau pentru un guvern Maniu, dar cu miniştri străini cari să garanteze pentru colegii lor şi să-i supravegheze de aproape.

Atunci generalul Averescu mi-a propus formal o în-

ţelegere: fiecare din noi, dacă fusiunea, de care-mi vorbise din nou, nu se poate face, se va presenta regenţei în casul crisei de Guvern, arătînd că, dacă ar fi chemat să formeze Ministeriul, e sigur de concursul moral al celuilalt, chiar dacă n'ar fi să fie o colaborare pe banca ministerială.

E sigur că, în regenţă, măcar patriarhul, care-şi păstra însă legăturile ardelene, şi prinţul Nicolae doriau acel Ministeriu naţional pe care până în ultimul timp al vieţii sale îl sperase regele Ferdinand. Dar hotărîrea zăbovia, şi Guvernul, căruia i s'a îngăduit presidarea serbărilor comemorative de la Constanţa, care au dat, ca şi cele de la Chişinău, cu cîtva timp înainte, dovada bunei pregătiri a armatei şi au provocat un moment de solidarisare naţională, credea să o mai poată duce o bucată de vreme. Dar peste cîteva zile i se comunica într'o formă aproape brutală necesitatea de a se încheia o agonie prea lungă după ce prin Ion Brătianu dispăruse însuşi principiul lui de viaţă.

În momentul chiar cînd, despărţindu-mă de la masa pe care mi-o oferiseră, mie şi alor miei, ca unor colaboratori de mîne, prietenii generalului Averescu, pentru a pecetlui astfel public legătura, mergeam la Mitropolie, unde erau adunaţi pentru consultaţii membrii regenţei, am întîlnit pe unul din nepoţii cu numele de Boilă ai d-lui Maniu care venia să-mi ofere ce vreau, ca locuri în Parlament şi pe banca ministerială, dacă aş fi în stare să-mi calc cuvîntul şi să-i recomand pe dînşii. Îşi poate închipui oricine care a fost răspunsul mieu.

Aduceam cu mine un memoriu scris, care trebuie să fie şi în hîrtiile mele şi în Archiva Regenţei, dar pe care neregăsindu-l, nu l-am publicat niciodată; după cît îmi aduc aminte, erau prevederi în ce priveşte guvernarea naţional-ţărăniştilor, cari nu formează măcar un partid în adevăratul înţeles al cuvîntului, ceia ce s'a adeverit.

Prințul Nicolae era indignat de resistența d-lui Maniu la orice propunere care n'ar cuprinde dominația lui absolută fără nicio condiție și fără nicio reservă, ca un biruitor care nu e dispus să discute și să facă transacție cu nimeni.

Cum regența erá totuși de părere că singurul regim care se impune, mai ales în vederea greutăților împrumutului de stabilisare, necontenit amînat din causa pretențiilor draconice ale bancherilor, era unul de mai multe partide, s'a recurs la d. Titulescu, sosit anume la București din petrecerea sa în străinătate ca ministru la Londra, după ce fusese, despărțit de Take Ionescu, colaboratorul generalului Averescu. Omul sigur de marea misiune care-l așteaptă în viața poporului său și încredințat că oricine are datoria de a-l ajuta întru aceasta ca un șef impus de geniul său diplomatic și politic, pe cînd acest răsfățat n'a fost niciodată dincolo de margenile unui avocat de talent, s'a dus la fiecare ca să-i ceară o adesiune absolută, și firește unul i-a pretins una, altul alta. Cu mine, de o amabilitate forțată, s'a înțeles ușor: n'am de ce să-l ajut, n'am de ce să-l combat.

Răminea deci inevitabilul: d. Maniu — nu național-țărăniștii ca atare, ci d. Maniu, pentru care această grupare artificială nu era decît un instrument, dar unul de care n'a știut să se servească la Guvern istețul uneltitor de opoziție. În jurul său a strîns cît mai multă lume, pănă la douăzeci și unul de miniștri — iar eu apucasem abia șapte cîrmuitori — numai pentru a potoli poftele și a măguli vanitățile, dar intenția era aceia a unei tăcute și ascunse dictaturi iacobine, umbra lui Robespierre, de care, de altfel, de sigur nu auzise niciodată omul care nu cetește nimic, așezîndu-se lîngă atotputernicia lui. Urletele străzii, cu tot felul de rîndași cari socotiau că a sosit ziua lor, salutau această înscăunare domnească, și spectacolul acesta, unit cu formidabila îmbulzire de la clubul din

Calea Victoriei, de la Ministeriul de Interne, era de-a dreptul neliniștitor. Oricum, Capitala României nu mai văzuse niciodată un asemenea desmăț demagogic.

În ce mă privește, rămineam, după neizbînda, care nu lovia în speranțe pe care avusem grija, cunoscînd oamenii, să nu mi le fac, cu și mai puțin decît înainte. O parte din prietenii miei, „indignați", — până la necuviința în propria mea casă, ipocrisia, îndelung ferită, a d-lui Țoni vădindu-se astfel, cinic și violent, în drumul spre învingătorii cari l-au lăsat „independent", — s'au îndreptat aiurea fără să fi ajuns nicăiri la onorabila situație pe care, chiar cu merite foarte modeste, o avuseră la mine. Cu greu mi-am putut recăpăta locul în Cameră, luptînd cu urgia unei demagogii nebun deslănțuite, cu grija de a se ascunde orice amestec oficial. Decît la mulți dintre ai miei, am găsit însă omenie la membri ai noii Adunări cari nu puteau să uite fiecare prietenia sinceră de care se împărtășiseră atîta vreme de la mine și partea pe care o avusem în elaborarea părții cuminți a crezului lor, ca și în lupta grea care nu-mi folosise la nimic, dar contribuise așa de mult la ridicarea lor.

Astfel am plecat odată cu inceputul anului 1929 la Paris, unde am început la Sorbona seria de conferințe despre Armenia Mică. Am întîmpinat acolo calda recunoștință a coloniei armenești, care a mers până acolo încît au preferat odată ascultarea mea serbătoririi patriarhului armean unit care sosise tocmai atunci: pe lîngă calitățile înăscute ale acestei energice rase era în aceasta și tot ceia ce o lungă și grea suferință produce, întreține și desvoltă în sufletul omenesc, pe cînd la noi o soartă de o bucată de vreme favorabilă peste orice greșeli, fie și cele mai mari, crease o stare de spirit în care orice e frumos și bun e menit să se înece, permițînd cele mai zgomotoase victorii instinctelor celor mai rele.

În bănci se găsiau Romîni cari mă vorbiau de rău ca unul care pompez mijloacele de călătorie și de la casa Blank și de la liberali și de la noul ministru de Instrucție, profesorul Costăchescu de la Iași, cu care n'avusem nimic în viață, dar în care voiu recunoaște tot mai mult un escelent gospodar, un adversar loaial în politică și un Moldovean de pe vremea mea, plin de înțelegere și de simțire.

M'am întors răpede acasă, în toiul iernii, unde, dacă n'ar fi fost nervositatea d-lui Duca, gata să provoace o neplăcută scenă cu mine, și mai ales dîrzenia provocatoare a d-lui Madgearu, care pornise cu prefacerea totală a Statului romîn după ideile și ilusiile sale personale, ar fi putut găsi, dacă nu o adevărată muncă roditoare, măcar liniștea impusă tuturora de cumplita oboseală a atîtor frămîntări, violente până la paroxism.

Locul mieu nu mai era împreună cu asociații din alegeri, prieteni ai generalului Averescu. Dacă unii din ei erau dispuși să-mi primească sfaturile, pasiunea d-lui Goga pentru ieșirea la iveală a împiedecat orice acțiune concordantă. Generalului i s'a presintat o glumă a mea din cuvîntarea la Adresă, cu privire la nesiguranța, verificată și la aderenții săi tipăriți în regulă, a înscrierilor în orice partid, ca o răutate voită și ca o jignire peste care nu se poate trece. Era departe acuma ziua banchetului, cînd d. Anibal Teodorescu, coleg de Universitate, mă asigura că tot partidul îmi stă la disposiție; ba era să vie chiar vremea cînd acest vorbitor obișnuit, de o deosebită distincție și eleganță, va osîndi în Cameră lipsa de „moralitate“ de care dădusem dovadă acceptînd să servesc Monarhia printr'o trecătoare presidenție de Consiliu... Nu va trece mult, și generalul va găsi expresiile cele mai neobișnuit de insultătoare pentru a califica

atitudinea mea politică. Eu însă n'aveam nimic să-mi reproșez nici față de alții, nici față de conștiința mea.

Nu era deocamdată mult de lucru în acest Parlament, al cărui rol reformator fusese anunțat cu atîta emfasă. O oboseală vădită cuprinsese pe toată lumea, și în afară de incinta Adunărilor. Numai astfel se poate explica interesul cu care, cîtva timp, s'a urmărit apriga luptă a doctorului Lupu în chestia datei serbării Paștelor, schimbată cu o imprudentă grabă, care era menită să aibă până azi urmările triste ale unei adevărate schisme, de un Sfînt Sinod complect dominat de Ardeleni. De altfel grija împrumutului preocupa pe toți, și serbarea pentru Unirea Ardealului, care a fost încredințată d-lui Sever Bocu, personagiu cu exuberanțe tartarinesce, dar excelent Romîn și la nevoie om de ispravă, servia ca un derivativ de la atîta nepăsare, ca un stimulent față de începutul unei adevărate paralisii progresive, și, pentru Ardelenii biruitori, pentru „masele" de la vechea Alba-Iulia, ea era, în Alba-Iulia cea nouă, a răsplătirilor, o încurajare și o mare satisfacție morală. Nu odată în mulțimea lăsată fără călăuzire am fost salutat de glasurile acelora cari-și mai amintiau de mîngîierea ce avuseră de la mine în anii cînd li strabateam miseria fără orizont. Peste cîteva luni vom avea la Cluj un congres al Ligei, destul de bine primit.

În primăvară, un drum la Veneția, unde se aduna comitetul de istorie, m'a refăcut de impresia pe care o dădea o viață politică de o tărăgănare așa de desilusionantă pentru aceia cari, în deosebire de mine, așteptaseră de la schimbarea de regim minunile ce nu pot veni decît de la creșterea de vitalitate a nației înseși printr'un nou principiu moral de acțiune. Voiu reveni în vară cu ascultătorii cursurilor mele și cu fetele de la Școala de Misionare. Presintarea cîntecelor noastre, a danțurilor

înaintea unui public numeros, la Colegiul Armenesc, frumoasă veche clădire centrală, a fost primită cu un interes real, și am avut plăcerea de a putea face pe ai miei, cu preoții cari mă întovărășiau, și cu episcopul de Constanța, găsit întîmplător acolo, să participe activ la serviciul divin din Biserica grecească, împărtășită odinioară de darurile familiei lui Petru-Vodă Șchiopul, ginerele acestuia fiind îngropat în cimitirul din umbra marii și frumoasei clădiri. În toamnă voiu avea prilejul să văd acea țară de muncă și credință națională care e Catalonia, unde Exposiția, cu tendință spaniolă, deci boicotată de naționaliștii locali, aduna o lume imensă din toate colțurile regatului, dar unde mă chema un congres internațional de istoria Spaniei, care a fost visitat însă, pe lîngă Spanioli, cu deosebire din cler, de mai mulți Germani, ca Finke, ocupați de acest domeniu istoric. Condus de amicul meu Puig i Cadafalch, am avut prilejul de a vedea, până la Taragona, toată coasta, putînd prețui colecții de artă ca acelea din Museul de la Vix.

În acest an am publicat în limba francesă conferințile mele de la Sinaia, în care am căutat să arăt cum arta ca și literatura nu sînt, pentru fiecare epocă, decît manifestarea aceluiași spirit național. Cărticica, bine ilustrată după obiectele din Museul de la București, a plăcut; s'au dat, fără ca eu să fi stăruit pentru aceasta, o frumoasă ediție italiană, cu aceleași clișee ale noastre, și una olandesă, în tot așa de bune condiții. Am tipărit și cursul mieu la Sorbona despre „caracterul comun al instituțiilor din Sud-Estul Europei", căutînd să arăt că, supt civilisațiile de aparență națională, acest caracter fiind tot mai mult exagerat de naționalismele contemporane, sînt de fapt tot transmisiunile unui vechiu, foarte vechiu fond, care e, în tot Sud-Estul Europei, și în multe părți vecine chiar, cel trac și ilir. Asămănarea, care bate la ochi, mi-a îngăduit să dovedesc care e marea valoare, până astăzi trecută cu

vederea în cercetările străinilor asupra acestui domeniu, a miilor de documente pe care, datorită păstrării neatinse a vieţii noastre de Stat, sîntem singurii cari le avem: lucrarea n'a trecut neobservată.

La „Amicii Universităţii" putusem presinta, cu proiecţiuni, „cetăţile apusene" de la noi, creaţiuni ale Genovesilor la Cetatea-Albă, fundaţii ale Hunyadeştilor în Ardeal şi Banat, influenţe mai tărzii venind din Apusul frances. Un alt curs parisian a fost acela care a reluat examinarea maniheismului bogomilic şi a credinţilor religioase româneşti, de un caracter adesea atît de arhaic şi de expresiv, pentru a le înfăţişa în desvoltarea lor, formînd astfel „Creaţiunea religioasă în Sud-Estul European".

În legătură cu preocupările de desăvîrşire a reformei agrare am dat cărticica, retipărită apoi la Congresul internaţional de agricultură, „Evoluţia chestiei rurale în România": era presintarea în limba francesă a unei analise din ultimele volume ale „Studiilor şi documentelor", de mult părăsite pentru „Revista istorică", şi întîmpinasem atunci critica răuvoitoare şi neloaială a bătrînului diletant Radu Rosetti, om de o mare inteligenţă şi chiar de talent literar, pe care l-au împiedecat să prindă mai mult loc în ştiinţă şi în viaţa publică un aspru spirit de castă şi, în timpul războiului, o urîtă atitudine.

Reluasem apoi *Istoria armatei româneşti,* tipărită în 1910 şi 1919, şi continuam reeditarea *Istoriei literaturii româneşti.* Făceam să apară în colecţia „Cuvîntul" resumatul conferinţilor din vară, şi astfel în 1929 am dat *Problemele de istorie universală,* trecute, după obiceiu, ca şi cum n'ar fi fost, de şi erau înuntru puncte de vedere ce ar fi meritat să fie discutate: cam pe atunci am rămas uimit cînd am văzut că profesorul Cîndea de la Cernăuţi, spirit limpede, înzestrat cu vaste cunoştinţi, a descoperit după vre-o douăzeci de ani cercetările mele despre Austria şi spiritul german, care datau din pribegia de la

Iași și s'a interesat apoi și de lecțiile mele de Istorie contemporană ținute la Academia de Comerț și date la lumină în două mici volume; nu-mi venia să-mi cred ochilor: o carte a mea carè întîmpină, nu injuriile tuturor nepricepuților săltați din călcîiele fireștii lor obrăznicii, ci atenția unui om deștept și care știe. Se mai întîmplă astfel de minuni în România, dar foarte rar!

Consider ca un lucru care poate să fie menționat și ediția, nu tocmai ușoară, a unui tratat al lui Nicolae Milescu, polihistorul moldovean, așa de neașteptat, din secolul al XVII-lea, tratat care în titlu arată că țintește pe Musulmani, dar e un atac furios, și pe alocurea naiv, contra Bisericii catolice. Manuscriptul fusese găsit de mine la Episcopia din Roman cu vre-o douăzeci de ani în urmă. De atîtea ori întrebasem despre dînsul pe stăpînitorii eparhiei, unii dintre dînșii oameni culți: răspunsul invariabil era că n'a existat niciodată; după atîta vreme, cercetînd pe episcopul Lucian, am găsit cartea exact la locul unde o lăsasem după o răpede foiletare. Curioasa polemică n'a trezit interes decît la Asumpționiștii din Constantinopol, din punctul de vedere confesional.

În sfîrșit, în legătură cu serbările ardelene, care au făcut să se cheltuiască mulți bani, creîndu-se și acel Ordin al lui Mihai Viteazul pus apoi pe atîtea inimi care numai pentru unitatea națională n'au bătut — dar ce nu se preface la noi, în afară de orice considerație a meritului, într'un mijloc de răsplătire a serviciilor de partid! — am putut da colecția bogată a „Portretelor Domnilor romîni", foarte prețuită în străinătate, unde revelația acestei păstrări mîndre a splendorilor Bizanțului era neașteptată; și această publicație făcea parte în intențiile mele din seria care trebuia să arăte în străinătatea total neinformată despre noi cît de onorabil e locul pe care, strîmtorați peste măsură cum am fost, l-am putut juca totuși ca prin minune în mersul general al civilisației umane. Tot

cu acest prilej am tipărit şi o sintesă nouă, total neobservată, a trecutului Ardelenilor, în *Faptă şi suferinţă în Ardeal.*

Din notele culese în cursul drumurilor mele, am dat, adăugind stenogramele conferinţilor făcute la Bucureşti despre acest subiect, volumul consacrat Norvegiei şi Suediei *(Ţeri Scandinave: Suedia şi Norvegia)*, precum şi, despre ţermul catalan, cărticica *O mică ţară latină, Catalonia şi exposiţia din 1929:* exemplarele destinate amicilor miei din Barcelona, cari au tipărit conferinţa mea ţinută la dinşii despre sensul Bizanţului, nu li-au ajuns niciodată, aşa de mult urmăria Guvernul spaniol de atunci tot ce putea să contribuie la întărirea sentimentelor de separatism, pe care de alminterea ei le afişau la orice ocasie. Voiu face cu privire la dînşii, — între cari acel mare erudit Rubio i Llúch pe care l-am găsit acasă la dînsul cu vederile aproape pierdute, dar trecînd şi mai departe la studiul întipăririi catalane asupra Răsăritului bizantin şi clasîndu-şi metodic vasta corespondenţă—, cercetări asupra cronicarului aşa de pitoresc al bătăioasei lor cruciate Ramon Muntaner şi asupra romanului istoric, în limba lor, al lui Iacub-celebì.

Piesele mele istorice erau din ce în ce mai bine primite la Teatrul Naţional, în ciuda cui îşi temea propria fabricaţie de eroi sunînd a gol şi de frase trîmbiţate în deşert, ofensă pentru trecutul astfel înfăţişat şi caricatură a adevăratului teatru, care, orice domeniu ar atinge, trebuie să cuprindă, nu numai mişcare şi spectacol, care nu trebuie exagerate, căci se cade în spectacolul de bîlciu şi în cinematograf, ci, ca şi literatura, ideie şi simţire, de o potrivă de adevărate. Contrar tradiţiilor de rodomondată fraseologică şi de atitudine romantică, am înfăţişat, în *Fratele păgîn,* tragedia unuia din fraţii lui Radu-Vodă Mihnea din legătura de harem pe vremea turcirii tatălui. Nimic din formulă nu se întîlneşte în desfăşurarea simplă

a dramei. Ea s'a tradus în italieneşte, ca şi una din piesele în prosă care trecuseră pe la Teatrul Popular, *Fatalitate învinsă,* în care atacam problema moştenirii de violenţă pe care numai farmecul suveran al femeii o poate birui, piesă care tradusă în ungureşte, a fost represintată, de două ori, peste munţi, înaintea unui public foarte simţitor pentru conflictele pasionale, şi o a doua, *Fiul cel pierdut,* în care puneam faţă în faţă, printr'un vechiu zugrav credincios şi prin fiul său, mutat şi în Apus, dar ajungînd la capătul pocăinţilor să ducă mai departe opera tatălui său, chestiunea conflictului între generaţiile care se urmează şi totuşi, chiar contra voinţii lor, se şi continuă. „Frumoasa fără trup", dramatisarea unui subiect de poveste cunoscut şi de Eminescu, n'a fost represintată decît mai tărziu la Chişinău, fără niciun răsunet, ca tot ce se oferă acolo unui public ce nu se leagă de teatrul romănesc.

Viaţa politică mă reţinea tot mai puţin, cu toată lupta furioasă dată în vară în jurul unei reforme administrative, creată şi apoi repudiată de cugetătorul tăinuit şi ocult al naţional-ţărăniştilor, care ducea supt noul regim furia neglijării sale, creatorul de doctrină atît de despreţuitor faţă de celalt candidat la această funcţiune inspiratoare, d. Madgearu, otrăvitul revoluţionar răspins de cîtă conştiinţă publică mai există la noi, Constantin Stere; mi-am arătăt vechea credinţă despre necesitatea celulei organice şi istorice în legătură cu acest proiect, care, pe lingă o restaurare a satului, incapabilă de a reuşi, în atmosfera politicianismului conrupător, cuprindea multe măsuri imposibile şi unele absurde, ca dublarea prefecţilor, meniţi să se ciocnească în capete. Aprobarea aceasta din parte-mi a principiului unei vieţi administrative pornind de la sat, — dar de la satul real, întreg, solidar, cum a fost pe vremuri, iar nu de la singurul club de sat, — a stîrnit mirare la membrii unei oposiţii care nu admitea conlucrarea nici atunci

cînd guvernul, oricare ar fi el, încearcă a realisa idei la care ţii, şi de multă vreme. Se spera, din causa împotrivirii regenţei la o prefacere aşa de revoluţionară, care înlocuia principiul de autoritate prin acela electiv, într'o răsturnare a naţional-ţerăniştilor, şi se pare că n'a lipsit mult pentru ca aceasta să se şi întîmple.

În acest moment de ameninţătoare criză ca şi în toate celelalte, şeful guvernului, totdeauna foarte visibil, era complect inoperant, taumaturgul dovedindu-se nedestoinic de a face una singură din minunile cu a căror revărsare se lăudase aşa de mult; înfăşurat într'un prestigiu de jachetă şi de guler, imposanta fantoşă, instalată în Palatul, închiriat, al Cantacuzinilor, singurul care, după refusarea mai modestei Case Creţulescu, i se părea că-i poate da cadrul cuvenit unei vane exibiţii cotidiane, el figura, „presida", făgăduia şi se admira pe sine însuşi, haosul continuînd cu miniştri între cari lipsia nu numai orice simţ de colaborare, dar orice prietenie, mai mult chiar: orice politeţă.

O ştiam, cu toate amabilităţile personale, care-mi ascundeau cu îngrijire informaţia asupra situaţiei actuale, asupra intenţiilor ce se urmăriau; o va şti toată lumea atunci cînd neprevăzuta moarte a lui Buzdugan, ceia ce însemna de fapt desfiinţarea regenţei, a pus în faţă, cu dorinţa de a domina a reginei Maria, ajutată de fiul ei, grava întrebare a complectării surogatului de regalitate.

D. Maniu, îmbătat de ilusia că, până ce regenţa nu va fi în trei, ea nu fiinţează şi deci regele e d-sa, se zbuciuma în aparenţă ca să găsească a treia persoană din Treime, care trebuia să fie, ceia ce n'a băgat de samă, însuşi Sfîntul Duh, Tatăl fiind fireşte părintele patriarh, iar tînărul prinţ Nicolae Fiul. După un zbucium compromiţator pentru autoritatea supremă s'a ajuns, prin surprindere faţă de neiniţiaţi şi spre marea indignare a cer-

cului de la Cotroceni, unde marele sfătuitor ajunsese a fi însuşi Stere, la persoana bunului, blîndului şi corectului magistrat Constantin Sărăţeanu, pe care această demnitate necerută părea a-l strivi şi fisiceşte. Din acel moment, la elementele ţerăniste, care credeau că, în tovărăşia aşa de puţin închegată, „fraţii" ardeleni îşi fac un loc prea larg, a început, — pretinzîndu-se deocamdată înlăturarea d-lui Mihai Popovici, cumnatul noului regent —, o luptă de fiecare moment, în fruntea căreia se afla delicata fiinţă a d-lui Iunian, avocatul gorjean în faţa căruia trecea fantoma solidă a lui Tudor Vladimirescu şi care, nereuşind în Bucureştii d-lui Maniu, a ştiut găsi drumul la Parisul unde prinţul Carol, de şi greu lovit prin divorţul impus de liberali, cu toate silinţile mele de a-l împiedeca, principesei Elena, — dar sînt sentimente omeneşti care nu pot fi forţate —, arăta tot mai mult dorinţa de a reveni, unii din prietenii săi cei mai indiscreţi comiţînd chiar greşeala de a încerca o candidatură, total nepregătită şi deci compromiţătoare, la locul rămas liber în regenţă, şi astfel între mamă şi fiu a izbucnit din nou unul din acele conflicte care numai prielnice dinastiilor, chiar celor mai vechi decît a noastră, nu pot să fie.

Astfel lăsam ţara, — căreia îi vorbisem de posibilitatea unei forme de alcătuire mai corespunzătoare cu imperioasele nevoi ale momentului, înlocuind vaga represintare individuală a ambiţiilor de club cu o adunare de exponenţi ai muncii naţionale în deosebitele ramuri, ca în Italia —, pentru a-mi face obişnuitul curs la Paris. Am vorbit acolo despre interesanta formaţiune romanică, de autonomie orăşănească, a Ragusei, auditorii mei, dîrji unii în faţa celorlalţi şi cîntărindu-mi fiecare cuvînt, fiind de o parte Italienii, de alta Iugoslavii, cu fratele marelui poet ragusan Voinovici în frunte şi, alături, în legătură

cu istoria noastră, am înfățișat pe călătorii orientali, deci și romîni, în Franța.

Dar acuma lipsa mea trebuie să fie mai lungă și călătoria să mă ducă foarte departe. Invitat de Romînii din America, nu fără o legătură și cu Oficiul american pentru profesorii străini, m'am îmbarcat, la mijlocul lui Ianuar 1930, pe frumosul vas italian *Roma,* care, încunjurînd pe la Gibraltar Sudul european, se îndrepta, pentru un drum de nu mai puțin de unsprezece zile, spre New-York.

Despre Statele Unite, unde-și găsiseră de lucru atîția harnici țerani ai noștri din Ardeal, une ori și din Bucovina, de și Bucovinenii se îndreptau de obiceiu spre vastele pămînturi fără stăpîn ale Canadei, pe lîngă epave din orașele vechii Romănii, n'aveam decît ideile vage și în mare parte false ale Europenilor. Cald primit de la coborîrea din vas de vechiul amic politic d. Davilla, acum ministru al Romăniei acolo, de Romîni și cetățeni romîni, Evrei cari păstrau cultul țerii lor celei vechi și nu se săturau să întrebe de dînsa, dorind în fundul inimii să se îngroape lîngă oasele înaintașilor, am avut de la început, supt grija de fiecare clipă a d-lui Nicolae Benchea, devenit *managerul* mieu, toate posibilitățile de a vedea în toate locurile, în toate domeniile și la toate îndeletnicirile, cum n'o pot face obișnuiții călători literari, această imensă și admirabilă societate care înfățișează de fapt, cu o cutezătoare încredere, *un alt fel de a trăi, de a gîndi, și de a simți chiar, lucrînd la crearea unei rase nouă.*

În curs de aproape două luni, biruind orice oboseală pentru a vedea cît mai răpede, cît mai mult, am străbătut o foarte largă parte a Americei-de-Nord, călăuzit tot de d. Benchea și, mai tărziu, de secretarul de Legație Boncescu, care avea cele mai multe și mai bune legături în multe cercuri. De la New-York, unde am stat mai multă vreme fără să am ilusia că o întreagă lume, așa de variată și

totuși mișcată de un singur resort: cîștigul prin muncă, prin cea mai reală și mai încordată muncă, se resumă în uriașa cetate de „zgîrie-nori" înfipți în stînca tare, dar îngustă, de la Manhattan, și unde m'am întors pe urmă, am stat, găzduit de d. Davilla, în Washingtonul plin de negri și deci fără drepturi politice, un fel de Hagă nobilă și tradițională a unei țeri care-și are adevăratele centre aiurea; am cercetat uriașa improvisație de la Chicago, pe malul lacurilor prinse de ger în încrețita mișcare a undelor trezite de vînt, i-am cercetat suburbiile locuite de muncitorii romîni și am beneficiat de pompoasa ospitalitate a cetățenilor, cu musici, defilări, procesiune la Primărie, încredințarea cheii minuscule a orașului, cu banchetul plin de solemnitate, de spontaneitate, și din partea autorităților, și de multă demagogie față de numeroasa colonie românească, purtîndu-mă de la Indiana Harbour, la Gairy și aiurea, așezări de lemn și de piatră, răsărite în jurul vieții industriale subit țîșnite; am putut vedea apoi ce au fost în stare să facă în corectul și liniștitul Cleveland cei cîțiva intelectuali romîni din mijlocul acestei harnice muncitorimi, și în jur am atins localitățile unde ai noștri s'au strîns mai mult: Youngstown, puternic și posomorît, Campbell, Newcastle, Warren, unde am văzut minunile realisate din profitul oțelăriilor, care mănîncă vlaga alor noștri, puși la cea mai grea muncă, am trecut la Pittsburgh, și m'am abătut la noul Canton.

Dar curiositatea mea nu s'a oprit aici. Peste cîteva zile eram la Detroit, în margenea lacurilor de către Canada, unde am aruncat o privire, cunoscînd o lume cu totul alta, de liniștită provincie englesă, învrîstată aici cu atîta francesism. Tocmai în Sud-Vestul Statelor Unite, prin regiunea unde rîul „colorat" se strecoară printre păreții colosali ai „canoanelor", pe malurile Pacificului, care se pare în adevăr un sfîrșit de lume, am întrat în domeniul unor amintiri spaniole care nu se pot desrădacina, stapînind până azi,

în ciuda „skyscraper"-urilor care răsar şi acolo şi a dispariţiei limbei originare, toată arhitectura, în mare parte gospodăria de cîmp, destul din viaţa socială şi din caracterul oamenilor, la cari se adaugă necontenit imigraţia mexicană. De la San-Francisco la „oraşul îngerilor", Los Angeles, prin Claremont, am ajuns, pe la San Diego, la hotarul Mexicului, pe care l-am trecut, cufundîndu-mă de-odată într'un mediu cu totul deosebit, cu dubla moştenire umană a Indienilor şi a colonisatorilor spanioli, cu neliniştea politică şi încetineala la lucru, dar cu iubirea priveliştilor strălucitoare, a hainelor luxoase, a cîntecelor şi danţurilor.

La întoarcere, trecînd pe lîngă imensele mori de la Kansas City şi prin Chicago, m'am găsit pe cîmpul de bătălie dintre Nord şi Sud, pentru libertatea umană potrivit Evangheliei, la Gettyssburgh, plin de monumentele împăciuitoare ale celor două tabere care au sîngerat. Şi am călcat iarăşi pe terenul din care a crescut la sfîrşitul secolului al XVIII-lea independenţa, la vechi cuiburi de ideologie şi credinţă peste care a trecut zborul demonilor materialismului contemporan: Baltimore, Philadelphia, cu numele grecesc aşa de sentimental, Boston, cu amintiri de învăţătură protestantă atît de riguroasă odinioară şi de cerc închis al intelectualilor, mai mult teologi.

Declarasem, de la început, unuia din jurnaliştii, aşa de numeroşi, bărbaţi, femei, fetiţe tinere, studente, eleve de liceu, cari apar, întovărăşiţi adesea de fotograf, fără a cărui visită un străin apare desonorat, deci unuia din aceşti reporteri cari-şi ieau manuscrisul şi încearcă să-l vîndă unui ziar pentru a-şi cîştiga astfel pînea, că n'am venit să mă speriu de clădirile cu pănă la şeizeci de rînduri ridicate cu cîteva maşini, din fier încheiat şi ciment de umplutură, în vre-o şeizeci de zile, clădiri care se văd numai pănă al un anume punct, şi strada mărgenită de ele fiind prea îngustă pentru a li contempla avîntul către cer, nici fa-

bricile care mănîncă atîta pădure, atîtea măruntaie ale pămîntului, atîta viață de om, puind la muncă puterile apelor iuți, ci oamenii lor; de aici s'a răspîndit de la o gazetă la alta că vine omul ciudat care nu vrea să vadă mașinile, ci să cunoască suflete omenești.

Și, de fapt, mașinile nu le-am văzut, afară numai de fabrica în care am fost poftit cu insistență de un inteligent și norocos Evreu de la noi, care primia în creațiunea sa, făcută din nimic, trunchiul voinic furat codrilor depărtați și depunea la celalt capăt tot felul de practice mòbile pentru copii, specialitatea lui, aproape unică, ajungînd astfel în contact cu muncitori de toate aspectele și de toate proveniențele: de la Cehoslovacul blond cu înfățișarea de musicant visător la negrul imbecilisat de o muncă veșnic aceiași, de un gest înfinit repetat, și la negroaicele vioaie ca niște maimuțe și nerușinate ca și dînsele, trăgînd continuu cu ochii la orice bărbat întra, și la coreligionarii patronului, cari împachetau obiectele ori li treceau sama în registre.

Încolo, numai acei oameni, al căror suflet căutam să-l gîcesc. În primul iind, ai noștri, așa de bucuroși să vadă pe unul de la ei de acasă, mai ales că nu li spunea, ca un aprig politician de la noi, că, în țară, el se bate de la egal la egal cu regele Ferdinand („ascultă, rege", etc.) și nu li arăta dorința de a fi ajutat din banii lor, așa de greu cîștigați. Împovărați în general de ocupațiile care „rup oasele" și despărțiți mai tot timpul de societatea femeilor, rămase cu copiii în acele înjghebări de lemn vechiu, lipsiți de cetire și prea adese ori de conducere, cu o preoțime, mai ales ortodoxă, prea de multe ori improvisată, din oricine, cu diplome de la vlădici ruși făcînd comerț din aceasta, ei erau ctitori de biserici, adesea largi, frumoase, bine împodobite, pe care le-ar fi lăsat bucuroși odraslelor, desnaționalisate însă pe încetul, de o școală dibace, și pierduți în masa ame-

ricană, de multe izvoare; întemeietori de societăţi prospere, unii dintre ei erau proprietari mîndri de case cu lux mai mult decît cu gust mobilate, negustoraşi cu clientelă, antreprenori îndrăzneţi, avocaţi, oameni de afaceri; se adunau, în costume scumpe, rare ori şi in acele de acasă, la banchete unde se consumă conservata carne vînătă şi alte desgustătoare feluri, singurele lucruri în adevăr de mîncat în America pripită, fiind fructele in compot şi admirabilul lapte în vase pecetluite, dar, prin locuri mai sărace, ni se presintau la mese improvisate bunele sarmale ardeleneşti, gătite de gospodine care nu-şi uitaseră de vechile lor îndeletniciri. La conferinţile pe care mă trudiam să le fac cît de pe înţeles, stăteam ca la biserica unde serviciul, chiar incompetent, era facut cu atîta grijă şi respect, unindu-se corul glasurilor dureroase, în care vibra un dor mergind până la Dumnezeu şi, pe cind falcile mestecau odioasa gumă care a asigurat descoperitorului şi fabricantului acestui mijloc de tîmpenie o adevărată suveranitate de insulă pe coastele singuratece ale Pacificului, unii ochi jucau în lacrimi. Prin casele lor erai întîmpinat ca un sol al Cerului şi ţi se arătau cu mindrie ceva cărţi româneşti pe lîngă cele englese din care se făcea învăţătura, fatal transformatoare, a băieţilor meniţi să iea alte drumuri, a fetelor pe care, de fragede încă, le ispitia prietenia cu cîte un străin. Nemulţămire, cîrtire faţă de ţară, lăudăroşie pentru noua situaţie, care atîrna de un joc de bursă, de o închidere de fabrică, întîlniai numai la sufletele pierdute din vechea Românie, între care, trebuie s'o spun, n'am găsit un singur om simpatic. Unii se dădeau drept prinţi şi conţi Popescu şi cîştigau soţii bogate, care-i părăsiau îndată ce ajungeau a-i cunoaşte. Până în California am găsit însă bătrîni din România neliberă, cu copiii lor, al căror vis era corabia de îmbarcare.

Evreii mi-au fost o surprindere. Informaţiile de „po-

gromuri" de la noi, care li se serviau mai în fiecare săptămînă, nu ajungeau să-i facă a uita tîrgușorul moldovean, dughenița părinților, pietrele drepte care înegriau în cimitirul lor. Bogați și săraci, ei pomeniau țara, se informau de dînsa, o apărau față de ceilalți Americani, și unii aveau situații universitare care li dădeau autoritatea trebuitoare pentru aceasta. Se apropiau de Rominii de sînge, îi ajutau cu bani, în condiții pe care nu le-ar fi găsit aiurea, și aceștia nu li arătau prin nimic un dispreț care n'ar fi fost meritat. Foștii soldați luau posiție înaintea drapelului și la sunetele unui imn care avea răsunet în sufletele lor.

Nu lipsiau prieteni, de diferite nații, cari fuseseră la noi: consulul Morris, fost ministru american, pe vremea războiului în Suedia, d. Wopicka, pe aceiași vreme ministru la București, care apărase cu atita energie populația romănească supusă capriciilor brutale și lacome ale ocupanților, d. Andrews, fostul secretar al Legației americane la Iași, colaboratorul la împiedecarea tentativei bolșevice, acum profesor universitar într'un mare centru, d. și d-na Craigie, în al căror popas plin de cărți ni amintiam de întîlnirea de la Vălenii-de-Munte; ba până și învățatul și inteligentul fost represintant al Bulgariei la București, d. Radev, care represinta acuma țara sa la Washington, preocupat și aici de lucrări istorice și arătînd față de Romănia alte sentimente decît acelea pe care ne obișnuisem a i le presupune.

Cu negustori și financiari n'am avut a face, neatribuindu-mi niciun rol în frămîntările de afaceri ale lumii; ce am știut, mi-a fost comunicat de experiența și pătrunderea d-lui Boncescu. Dar la o conferință făcută în chiar salonul Legației noastre și la recepțiile date cu prestigiu de d. Davila, la unele prînzuri oferite mie de Americani am putut cunoaște o societate bogată, une ori fabulos de bogată, în care bărbatul muncia pănă la com-

plecta istovire şi agonia de sanatoriu, pe cînd idolul feminin nu ştia îndestul cum să-şi piardă o vreme alcării prisos putea să ducă şi la frecventele alunecări, pe care cu o publicitate neruşinată, întovărăşită de ilustraţii, le popularisau îndată ziarele, care-şi aveau informatori invisibili. Toaletele parisiene se înfrăţiau cu nepreţuite juvaiere, împodobind figuri adese ori uimitor de frumoase, dar une ori şi odioase măşti de oboseală şi de desgust. Colecţii de o artă amestecată şi dubioasă se exhibau cu trufie.

Conversaţia era lîncedă, cu toată curiositatea, aşa de vie, ca a unor copii. Cei de altă rasă decît cea anglo-saxonă erau foarte bucuroşi cînd se întrebuinţa limba lor de acasă. Undeva o bătrînă doamnă, auzindu-mă vorbind franţuzeşte, a alergat la mine, pomenindu-mi, mişcată, de Noul Orléans al originilor sale, unde rămăşiţile Francesilor se apără în ultimul lor refugiu de valul cuceritor care-i încunjură, nesăţios să-i înghită.

La Oficiul universitar mi s'a spus că am fost anunţat prea tărziu, dar totuşi recomandaţii oficiale mi-au îngăduit să pot vorbi în multe locuri, de la New-York şi Washington la Claremont şi Los Angeles, prin Universităţi, prin şcoli înalte, la adunări doritoare de a cunoaşte în zece minute cîte una din chestiunile la ordinea zilei, la capătul unei mese date de colegi.

Auditoriul era totdeauna sincer şi activ, urmînd, peste insuficienţele de pronunţie pe care în aşa de scurt timp nu le puteam birui — arare ori am vorbit în limba franceză, ca despre bolşevism, pe care-l văzusem cu ochii la lucru, în Iaşi, în vasta sală, plină de lumea cea mai aleasă a Universităţii Georgetown —, orice ideie, orice desvoltare de subiect, orice informaţie nouă, cîte unul venind din fund şi cerînd să vorbesc mai tare, iar, la urmă, mînile care se tot mişcau întinzîndu-se lacome ca pentru a prinde conclusia. Într'o Universitate din Vest,

cum toate oarele erau prinse, am vorbit într'o elegantă odaie de primire, înaintea cîtorva din tinerii cari ajută pe profesori, despre ceia ce credeam că am adaus ca explicaţii în domeniul istoriei universale. Aiurea am fost introdus în chiar clasa profesorului de limbi romanice, tratînd despre latinitatea noastră, în franţuzeşte, până în momentul cînd zgomotul de la uşă m'a înştiinţat că trebuie să isprăvesc — o întîrziere peste termenul de zece minute *înainte* de oară te poate face să pierzi, cum am păţit-o cu biata mea primă conferinţă la Universitatea din Washington, tot auditoriul studenţesc. Şi aiurea, până la marea Universitate Columbia din New-York, am vorbit de la catedra obişnuită a profesorilor, la Georgetown purtînd şi costumul docenţilor locali.

Viaţa studenţească însăşi putea să intereseze în cel mai înalt grad pe străin. Murgoci, care fusese pe acolo, mi-o presintase ca intolerabil de neorînduită şi de arogantă. N'am găsit-o aşa: un respect de sine însuşi era pretutindeni visibil; şi apoi nu era vorba doar de copii, cari pot face şi multe prostii, ci, în bună parte, de oameni cari-şi aveau o profesiune, cari se îngrijiau de o întreprindere şi reveniau din cînd în cînd pentru a-şi continua studiile. Mult faceau pe urmă donaţii importante şcolii unde învăţaseră; părinţi lăsau biblioteci splendide Universităţii la care trimeseseră pe fiul lor, menit unei morţi premature. Am văzut tineri lucrînd greu la probe care li se cer pentru anumite termene, şi li se îngăduia să cetească în biblioteca însăşi, ajutîndu-se singuri. Studenţi, studente servesc în restaurante, fetele fiind foarte respectate. Ce se spune prin unele cărţi francese şi chiar prin romane din America despre conrupţia între aceşti tineri mi s'a dovedit fals. „Din causa simţului de demnitate şi de onoare", mi-a spus un profesor; „din causa prostiei băieţilor", mi-a explicat o studentă.

Încă din gimnasiu sînt deprinse ambele sexe să stea

împreună, şi o rubrică specială îi notează pentru atitudinea sexuală, care nu trebuie ignorată, ci constatată şi supraveghiată. Apoi timpul lipseşte pentru aventuri, şi o formidabilă educaţie fisică tîmpeşte asemenea apetituri. Căminuri comune nu sînt, şi acela al fetelor de la Scripp's College samănă cu o mănăstire de cea mai strictă regulă, ca şi de cea mai frumoasă înfăţişare. In ce priveşte instalarea, mijloacele de lucru, bibliotecile de Seminariu, adausul religios, terenurile de sport la disposiţie, aceste aşezăminte universitare nu-şi au părechea în lume. Iar cine vorbeşte de inferioritatea în domeniul literar a producţiei ştiinţifice americane, n'a cetit acele tese pentru care studentul are la disposiţie toate cărţile care-i trebuie, din bogatele dotaţii particulare care susţin cele mai multe din aceste şcoli, şi tot răgazul trebuitor pentru a da opere în adevăr definitive.

În ce priveşte pe profesori, am întîlnit la dînşii o iubire desinteresată pentru ştiinţă, o pasiune de a descoperi, un sentiment părintesc faţă de studenţi, cu cari locuiesc adesea împreună sau cărora li fac un loc în propria lor casă, o prietenie largă, sinceră, spontanee faţă de colegul străin, ale cărui lucrări le cunosc atît de bine prin acele măreţe biblioteci — la aceia a „Congresului“ din Washington, al cării catalog se întilneşte în toate Universităţile din toate Statele, am găsit nu mai puţin de şaizeci lucrări de ale mele, şi din cele româneşti —, care li fac cea mai mare onoare. Pe lîngă aceia pe cari-i văzusem în Europa, ca pe d. Muzzie ori pe profesorul ceho-slovac de la Universitatea din San-Francisco, am găsit pe altul de aceiaşi origine, d. Roucek, care a venit apoi în România, cu soţia sa, şi a străbătut satele noastre, culegînd ştiri directe, personale pentru o bună carte despre România, pe d. Healey de la Georgetown, de o aşa de largă prietenie pentru mine, care a creat pe numele mieu şi un premiu de istorie a Romînilor pentru elevii săi şi mai

ales pe d. Maro Jones de la Claremont, care avea o mică bibliotecă de cărți românești studiate până în amănunte și al cărui vis, adesea mărturisit prin scrisori, e și până acuma acela de a ne cerceta acasă la noi. Am văzut în viața mea multe țeri, dar nicăiri n'am întîmpinat, pe lîngă însușiri așa de înalte ale sufletului în adevăr consacrat științii, atîta simpatie pentru România și Romîni; cine fusese pe la noi ni păstra o deosebită stimă și o afecțiune sinceră.

Museele americane, pentru care s'au dăruit averi de cei cari și le cîștigaseră cu o muncă grea, sînt cele mai larg și mai luxos instalate din lumea întreagă, și, în același timp ca și bibliotecile, unde se întrebuințează tinere femei pline de toată bunăvoința, cele mai la îndemînă și spre ajutorul publicului, până la clasele cele mai puțin împărtășite de cultură, și cele mai deschise pentru școli, care găsesc aici complinirea necesară a învățămîntului de catedră. Venisem nu numai cu foarte multe cărți de dăruit, dar și cu covoare alese printre cele mai bune. Am răspîndit vre-o șaizeci prin deosebitele Musee; ele erau primite numai după o serioasă cercetare a valorii lor, și pe alocurea am găsit secțiuni speciale, conduse mai mult de femei, care aveau în săltare specimene ale artei teatrului în toate țerile și timpurile perfect clasate și etichetate, arta noastră fiind și ea represintată.

Cu această prețioasă experiență mă întorceam din America, în Mart 1930, prin Italia, vorbind la Turin, cu ajutorul învățatului și prietenosului coleg Bartoli, în aceiași zi cu un propagandist ungur, căruia i-am furat publicul — am văzut pentru prima oară castelul de acasă al lui Toma de Saluzzo —, ca să găsesc la noi aceleași vechi intrigi politice, la care se adăugiau două chestiuni deosebit de mari: marea jenă a budgetului, necomprimat după putințile Statului, alături de *nemulțămirea* unor Basarabeni pentru aruncarea peste bord a vechiului ca-

davru politic al lui Stere, şi bătaia studenţilor cu armata în chestia prinţului Carol.

În April am fost chemat în Anglia, unde cele două venerabile capitale universitare, Oxford şi Cambridge, îşi împărţiau onoarea de a găzdui pe membrii comitetului internaţional de Istorie, acordînd in acelaşi timp gradul de doctor onorar cîtorva din personalităţile represintate.

La Cambridge, unde s'au ţinut întăiu şedinţile la început, am văzut întăia oară o viaţă studenţească pe care n'o cunoscusem în prima mea trecere la Oxford, pentru cîteva ceasuri numai, atîta cît îmi trebuise ca să caut şi să cetesc scrisoarea de îndemn către pace a lui Philippe de Mézières către tînărul rege engles, pe atunci de mari speranţe, Ricard al II-lea, iar a doua oară, după congresul din 1913, petrecusem o singură noapte în turnul medieval al găzduirii mele. Vechi clădiri în care după putinţă nu se schimba nimic: cămăruţe pentru studenţi, vechi halluri gotice pentru examene şi solemnităţi, pajişti întinse pentru jocuri care nu sînt un împrumut de aiurea realisat astăzi, ci tradiţia veacurilor care n'aveau încătuşările noastre şi formalismul în care putem trăi, lîngă oraşul creat de Universitate şi oarecum vasal al ei, prin ale cărui străzi lunecă toată ziua velocipedele ducînd băieţi şi fete în severul costum negru cu cocheta pălăriuţă colţurată sau profesori cari, mergind la curs, şi-au aruncat pe umeri indispensabila pelerină de aceiaşi coloare. Am fost găzduit la istoricul cel mai pătrunzator şi mai liber de prejudecăţi, de orice fel, al lui Napoleon, d. Holland Rose, care lucra atunci la istoria coloniilor englese în marea operă istorică pentru totdeauna legată de numele acestui centru de studii.

La Oxford, care mi-a reapărut, a treia oară, cu faţadele roase, fărîmiţate de invisibilul dinte mărunt al secolelor, primit pentru cîteva ceasuri într'o foarte tînără familie universitară, am început cercînd pentru ceremonia ce era să se desfăşure îndată toga roşie cu lampasuri cenuşii şi

căciuliţa doctorală pe care a dat apoi să mi-o copieze şi mi-a dăruit-o ministrul României în Anglia, d. Titulescu, care, aşa genial cum este, după mărturisirea mai multor continente, cobora un moment privirile sale asupra puţinătăţii unui biet profesor, şi, circumstanţă agravantă faţă de d-sa, totuşi profesor de imemorială absenţă, care îşi ţine cursurile. După amiazi, împreună cu trei colegi, un Austriac, d. Dopsch, un Spaniol, imposantul Rafael de Altemira, creatorul istoriei patriei sale cu jertfa legendelor trecutului, şi un Polon, atît de amabilul conte Dembinski, eram dus din capela unde nu ne rugasem decît poate în gînd şi, oricum, după alte rituri, în hallul solemnităţilor, între uşeri cu bastonul de argint, ca să auzim în latineşte lauda meritelor pe care le-am fi putut avea şi, închinîndu-ne înaintea represintantului Facultăţii, aşezat în vîrful scărilor, să luăm locul pe bănci în aplausele amicilor şi conaţionalilor. Adînc impresionantă scenă, pe care nu voiu putea-o uita niciodată şi care răsplătia cu prisos studii îndelungate, în mare parte necunoscute din causa limbii noastre, dar din care unele, ca acelea despre secolul al XIV-lea franco-engles, mă apropiaseră de preocupaţiile principale de aici. În frumosul costum care mă acoperia am dat apoi o raită la anticvari ale căror preţuri erau la nivelul unor studenţi şi profesori cari nu sînt totdeauna dintre cei mai bogaţi oameni ai Angliei.

Cîteva şedinţi s'au ţinut la Londra, ocupîndu-se cu chestii administrative: am făcut o nouă intervenţie pentru ca sovieticii să ni restituie tot ce deţin măcar de la Academia Romînă, dacă nu din Archivele Statului şi din Museele noastre, dar n'am avut mai mare noroc decît aiurea.

Aici un incident care poate arăta seriositatea şi caracterul unui anume tineret „intelectual" de la noi. Era acolo în jurul Legaţiei un tînăr care informa şi ziarele noastre. De la dînsul a plecat o curioasă şi ridiculă telegramă în

care se spunea că ajunge apariţia mea în comitet pentru ca toată lumea, unii oameni şi mai bătrîni şi mai meritoşi decît mine, să se ridice în picioare şi să aplaude. L-am tras la răspundere. „Nu e adevărat“, mi-a spus ziaristul diplomatic, „dar în presă prinde bine“. „Dar, d-le, pe d-ta te poţi face ridicul, însă îţi interzic să mă faci şi pe mine“. Peste cîtva timp îmi va trimete biografia sa, cu o ofertă matrimonială, ca să se plîngă apoi că l-am nenorocit, neacordîndu-i un loc la care rîvnia şi să isprăvească făcîndu-mă continuu ţinta unor injurii aşa de nepotrivite şi, ca să vorbim englezeşte: *last, but not least*, cu creşterea pe care de sigur că a primit-o. Dar aceste atitudini succesive nu m'au mirat: e felul cum mă vede şi mă descrie o lume care-şi are ochii făcuţi aşa—şi sufletul de o potrivă. Le privesc ca o simplă traducere a rostului mieu în limbagiul intelectual romîn, comun şi delicaţilor poeţi filosofici, deveniţi „ziarişti de temperament“, a căror intrare în publicitate am ajutat-o aşa de mult şi a căror literatură nu s'a coborît în preţuirea mea până la nivelul la care trebuie să li aşez valoarea etică.

Întors acasă, abia au trecut cîteva săptămîni şi, după cîteva conversaţii cu persoane iniţiate, care aveau cum să prevadă evenimentele unui prea mic complot pentru un prea mare act politic şi istoric, care fără îndoială trebuia săvîrşit în forme legale şi la lumina zilei, pe acest solid pămînt al nostru, dd. Cădere şi Puiu Dumitrescu mi-au bătut în geam odată cu ziua ca să-mi anunţe că prinţul Carol e la Cotroceni şi doreşte să mă vadă.

Fără a jigni pe nimeni, la un ceas cînd se poate vedea ce bune au fost sfaturile mele, pot spune că, la întoarcerea din America, după ce multă vreme nu văzusem pe exilat, căruia îi fusesem înfăţişat ca un rău prieten, capabil de a fi şi maltratat în scris, am întîlnit pe devotatul lui tînăr secretar şi prieten, care mi-a înmi-

nat o scrisoare în care mi se arăta, în termini călduroși, dorința unei reluări a legăturilor. E ciudat că în noaptea de ceață groasă în care la fiecare moment imensul vas care mă aducea din America mă trezia cu neliniștitorul sunet al sirenei de înștiințare, visasem pe Prinț în uniformă și cu decorațiile pe piept venind către mine; dau acest fapt, exact, pentru aceia cari studiază transmisiunea la distanță a unei voinți omenești peste măsură de încordate. Am răspuns că nu e bine nici pentru Prinț, nici pentru mine să ne vedem atunci. Dar, cum d. Dimitrescu venise la gara plecării mele spre țară, i-am spus, i-am dictat, sfatul mieu: întoarcerea în țară printr'o declarație că Prințul vine la familia sa ca să susție tronul fiului, așteptînd voința legală a țerii; dacă i se interzice la hotar întrarea, un mare proces va fi deschis înaintea lumii întregi. S'a luat o altă cale, iar sufletul mieu de ordine n'a putut crede că e cea mai bună și cea care lasă apoi mai liber un Suveran.

În acea dimineață a trebuit să declar că, rector al Universității, legat prin jurămînt de tronul copilului Mihai I-iu, trebuie să știu înainte de a merge unde m'au chemat care e sensul actului, de sigur revoluționar și plin de grele răspunderi, care se îndeplinește.

Cei doi tineri n'au mai reapărut. Era atîta de făcut acolo! Din parte-mi, printr'un articol în ziarul mieu am dorit ca acela care se întoarcea să fie „vechiul prinț Carol“, așa cum îl cunoscusem, iar pe lîngă princesa Elena, al cării nobil suflet îl cunoscusem în tot timpul cel mai greu pentru dînsa, stăruiam să se uite un dureros trecut pentru ca în fața poporului romănesc să fie din nou o dinastie strîns unită, cu tot farmecul pe care, din ambele părți, îl poate da tinerețа, însușirile fisice și dorința de a folosi țerii a cării generoasă bunătate, a cării credință statornică nu cunosc nicio margene și care fără îndoială merită orice sacrificii din partea celor cari, fiind unde sînt, trebuie să desbrace o atît de mare parte, care nici

nu e cea mai bună, din biata noastră umanitate contrazicătoare și tulbure.

Am arătat aiurea ce am dorit atunci, ce firesc scrupul m'a împiedecat să ajut a ridica un tron prin altceva decît voința chibzuită a representanților nației, cari singuri își pot lua răspunderea anulării actelor de basă ale unei Domnii și revenirea la punctul de plecare: dispariția regelui Ferdinand, orice ar fi hotărît, supt anume influențe, acesta. Nu înțelegeam altfel regalitatea cea nouă, pe care o impuneau, mai mult și decît un drept incontestabil, împrejurările, care cereau ca peste vălmășagul luptei de partide și viermuirea ambițiilor, să fie o reală suveranitate, de o imparțialitate absolută, nu opera unor prieteni, militari și civili, față de cari apoi, cu scăderea prestigiului ei, să rămîie pentru totdeauna îndatorită.

M'am ferit din parte-mi, cu cea mai mare grijă, de orice ar fi putut să pară o recomandare a mea, a amicilor miei, a politicei mele față de această regalitate pe care singură conștiința chemării și datoriilor sale trebuiau s'o îndrepte. N'am revenit nici asupra delicatei probleme a legăturilor dintre acele două suflete pe care o hotărîre a justiției, capabilă de a fi desființată dintr'un gest, le despărțise de cîteva luni de zile, dar, bucuros că noul rege vrea să-mi onoreze cursurile de la Văleni, — unde păstrasem și placa de marmură care-i comemora prima visită și, mult timp, și portretul, dînd afară pe polițistul care avea misiunea să-l înlăture și ținusem același chip lîngă al princesei în odaia mea de primire —, am menținut invitația mea către aceia căreia i se dăduse titlul, curios, de Maiestate fără nimic din basa lui, de a deschide ea, ca și înainte, aceste cursuri. Dacă am aflat, odată cu cinstirea mea prin decorații pe care le merita doar numai neclintita stăruință lîngă dureri ale țerii pe care alții, prin străinătăți, le priviau cu ochii uscați, că Regele se gîndește, în urmărirea ideii guvernului peste partide, de și

nu contra partidelor, nu numai la generalul, devenit mareșalul, Prezan, pe care l-am recomandat și susținut din toată inima, și la fragila dibăcie stearpă a d-lui Titulescu, ci și la mine, aceasta nu mi-a inspirat vre-o ambiție — și, poate, după atîtea decenii de trudă și împodobit de toate onorurile pe care le poate da știința internațională, niciuna nu mai putea să mă ispitească, orice ar crede oamenii cari fără o situație politică nu sînt nimic și sînt ceva numai cît o au și pentru că o au.

Afirmînd numai, și înaintea Suveranului, la acea ședință regală a cursurilor în care s'a indicat din gura sa un program înainte de toate cultural și deci nu așa de străin de mine, ba ajuns apoi să-mi fie chiar dușman mie, cu colaborarea multor non-valori și negațiuni ale moralei publice și private —, necesitatea pentru România, care-și avea în sfîrșit un Domn, înțeles și real și popular, necesitatea, și după tradiția stăpînă pe cugetarea mea, de a avea un „nou curs", un „ritm nou", cuprinzînd de la sine politica așa cum o anunțasem și o scrisesem eu, nu m'a văzut nimeni la Curte decît atunci cînd am fost chemat, n'am vorbit decît numai de ce am fost întrebat, n'am arătat prin nimic că mi se cuvine vre-un rost în guvernarea țerii, răspunzînd generalului Prezan, cînd, însărcinat a forma guvernul, mă întreba, oferindu-mi și vice-presidenția, ce loc vreau: „acela pe care toți ceilalți îl vor refusa".

Am văzut astfel fără altă emoție decît aceia pe care o poate provoca o primă decepție, crezînd-o însă în stare să fie îndreptată, revenirea d-lui Maniu, a cărui oblăduire, de președinte al unei republici, solemn și inoperant, era posibilă numai cît nu se afla Suveranul, și am înțeles o retragere mai tărzie, provocată și de neexistența unei solide base de partid, cu cîtă lume se adunase în același timp supt cămașa învoaltă a expresivului domn Mihalache și, în larga umbră a înaltului guler de budapestană eleganță, supt evanghelia doctrinară a marelui

preot al conglomeratului, d. Madgearu. Am înțeles și eu cît de recomandabilă e presența la cîrmă, atîta timp cît nimic nu trebuie să se schimbe, dar totul să rămîie perfect convenabil, a blajinului mieu coleg Mironescu.

Continuam lucrul mieu științific, pe care nicio cîrtire a neînteligenței unite cu nerecunoștința, de care m'am împărtășit așa de larg la bătrînețe cu prisosință ocărîte, nu-l putea încetini prin nimic, atîta vreme cît mi se păstrează neatinse puterile. Am tipărit cartea despre America, în care sînt și conferințe foarte ascultate, și mi-a părut rău numai de aceia că subita catastrofă economică a Statelor Unite a împiedecat pe Romînii de acolo de a-mi ceti cuvintele de laudă și gratitudine pentru dînșii. Am dat la tipar conferințile, pe care le ținusem la Berna, despre asămănările în luptele de libertate dintre țerănimea noastră și cea svițeriană și despre felul cum înțeleg eu problema minorităților. M'am bucurat văzînd cum în Italia, pe lîngă cîteva drame ale mele, se redau articolele despre această iubită țară în *L'Italia vista da un Romeno*, recunoscîndu-mi-se o inițiare adevărată în realitățile ei. Teatrului i-am dat un „Sfînt Francisc", și acesta apoi tradus în italienește, în care am încercat să cobor ce are mai curat sentimentul uman întins asupra întregii creațiuni. La 1931 îi va urma o „Casandră", în care voiu introduce, ca explicație a atitudinii nenorocitei fiice clarvăzătoare a lui Priam, antagonismul dintre vechii zei-părinți și aceia, nesiguri și pierzători, împrumutați de la Grecia dușmană.

O înseninare mi-a adus visita în Grecia, pe care n'o cunoșteam de loc. Mă chema acolo al treilea congres de studii bizantine, primit cu atîta ospitalitate și care a adus întăia înțelegere adevărată și prietenoasă între știința francesă și cea germană, represintată cu atîta prestigiu,

dar și cu atîta zîmbitoare amabilitate de Heisenberg, pe care era să-l pierdem în curînd.

Sălașul zeilor pe cari în fundul sufletelor noastre îi simțim și astăzi mi-a vorbit, în Atena însăși, încă dominată, peste frumosul, vioiul oraș modern, de ce se șoptește de sus din Acropole și trăiește singur în calmele nopți senine, și tot așa în cursul unei călătorii care m'a dus și în jos, pe la Corint, la Argos, la Sparta săracă supt catapeteasma francesă a Mistrei, la Delfi, unde ploaia cădea mucedă peste ofranda rechemată la lumină a tuturor cetăților supuse aceleiași armonii a zeului clar, apoi în acel Nord, pe lîngă banalul tîrg al Tebei, până la granița dintre lumea mediteraneană, de orașe, și cea balcanică, a satelor. Aierul însuși era o poesie, și, sus, norii păreau încă locuința lui Zeus și a odraslelor lui.

Am cunoscut și poporul grecesc de astăzi, așa de vioiu, până la neastîmpăr și la subtiiele schimbări de atitudine, dar de o strălucitoare inteligență și de o iubire de neam fără păreche, care a creat într'un singur secol o întreagă viață de solidaritate și frumuseță care se resumă în mîndra capitală modernă așternută la picioarele zeiței de sus, și am putut prețui, în același timp cu prietenia primirilor, un necontenit avînt de cultură pe care-l susțin material și membrii răzleți ai neamului, totdeauna cu gîndul la patria lor. Și, străbătînd și Serbia, care lucrează înfrigurată la întărirea basei noului Stat, am trebuit să fac reflecții dureroase față de amorțeala în care e aruncat un popor așa de vrednic ca al nostru de o frămîntare politică nestăpînită de sus, cum nu poate fi controlată de jos.

Am găsit pe d. Mironescu la cîrmă, bun păzitor al vasului care nu se clintește din portul cu apele putrede. La o adunare a prietenilor miei am vorbit de posibilitățile care ni se deschid încă: o cuminte resolvire de la loc la loc, de la om la om, de la cas la cas a problemei

datoriilor țerănești, ajunsă pe mîna demagogilor de jos și a celor de sus, a ciocoilor „iubitori de țerani“, mai periculoși cu mult de cît ceilalți, o împuținare a funcționarilor, cu acomodare a Statului la nevoile societății, o restabilire a simțului de autoritate, contra căruia se ridicaseră conspiratorii și contra căruia vor demonstra îndată revoluționarii în cămăși colorate, mergînd în coloane de atac și pe autocamioane, contrafacere maimuțărească a unor fenomene apusene, iar, mai presus de toate, reforma morală, reînsuflețirea unui organism național cu totul descurajat.

Mi se spusese de mulți și mai ales de d. Argetoianu, răsărit pe pragul căsuței mele din Sinaia cu sentimente, renovate, pe care le va exprima public într'o conferință la Teatru despre trecutul mieu politic, că Suveranul restaurat e într'o stare trupească și morală care trebuie să ne facă a căuta aiurea. O întrevedere cu tînărul care păstra calitatea de secretar particular al regelui nu mă liniștise cu totul. Aveam impresia că se petrec lucruri care nu sînt bune și mai ales pe care le știe prea multă lume, atunci cînd acolo trebuia să fie liniște, rînduială, exemplu pentru o lume stricată. Mahalaua d'inăuntru vorbia toată ziua cu mahalaua de afară, iar nouă, la ceasul cînd trebuia să începem o convalescență morală, nu ni trebuia nici una, nici alta.

Pentru a vedea eu însumi ce este, am fost cerut o audiență. Din fericire am găsit cu totul altceva decît pe un Merovingian de decadență, adormit în cearșafuri moi ori pe Saul liniștit numai de harpa cine știe cărui David. Un tînăr sănătos și vesel, liber la vorbă, plin de informație în mare parte dreaptă și avînd în toate chestiunile vederi personale pe care se arăta hotărît să le prefacă în realități. La anume învinuiri de risipă ale unei Domnii care de sigur căuta prea mult fastul exterior, putînd degenera în decor de operetă, mi s'au dat imediat răs-

punsuri mulțămitoare. Cum n'aveam nimic de propus, nimic de cerut — și am subliniat-o cît se poate de tare, ca să nu fie nicio neînțelegere la mijloc, cu atît mai mult, cu cît aflasem de nu știu ce scrisoare în care era vorba și de un Iorga capabil de a fi asfixiat supt decorații, și pe care eu nu-l cunosc —, nu-mi trebuia nimic mai mult. De aici înainte nu eram decît un spectator, până la care însă, cu toată discreția iacobină de care se încunjura guvernul, pătrundeau știri îngrijorătoare despre lipsa de bani, despre expedientele cu care se menținea o aparență de ordine în finanțele publice. Cîte un ministru mai tînăr, ca d. Manoilescu, care credea că se apropie o eră a sa, rupînd cu trecutul, era printre aceia de la cari se putea afla ceva chiar fără a pune întrebarea : relațiile sale cu colegii erau așa de șubrede, încît îi dădeau toate drepturile.

XXXI.

O încercare neînțeleasă și nesprijinită

Mi se anunțase neapărat pentru April 1931 o nouă criză, care trebuia să fie absolut decisivă, instaurindu-se noua eră. D. Manoilescu, dușmănit de o parte din parlamentari, a provocat-o, dîndu-și toată aparența că are o misiune de îndeplinit — și cit de mult erau să se schimbe, supt influența d-lui Argetoianu, care nu fusese nici „restaurator", nici prieten al Regelui, nici decorat cu crucea exilului, raporturile între Suveran și acela care făcuse închisoarea pentru „Craiul nou" și a trebuit totuși să plece și de la Ministeriu și de la Banca Națională! Omul spre care se îndreptaseră de atîtea ori și privirile regelui Ferdinand, dar pe care Carol I-iu l-ar fi judecat de la înălțimea principiilor și a unui standard de seriositate politică, luptătorul obișnuit a se presinta la ceasul cînd prada începe pe cîmpul unde n'a sacrificat nimic, alintatul tuturora, începînd cu el însuși, și răspînditorul generos al mijloacelor țerii, d. Titulescu, a apărut, cu toate infinitele sale meșteșuguri, pentru ca el, care ajutase plecarea silită a prințului Carol din Anglia, să înlăture pe acusatul din 1929 și să facă în sfîrșit guvernul tuturora, adecă al celor ce au muncit și au suferit în luptele de partid, supt presidenția sa, a represintantului străinătății, care-l aprecia așa de mult, după perspectivele pe care le putea deschide, așa încît apărea ca un guvernator în numele acelei Societăți a Națiunilor unde

graţiile sale dubioase îi cîştigaseră una din acele presidenţii naţionale pe unde a trecut multă lume eteroclită.

Fusesem chemat şi eu ca şef de grupare ca să-mi dau părerea, şi am publicat notele luate îndată după o audienţă în comun, care a învederat, ca şi convocarea de odinioară a generalului Averescu, că e zădarnic să se aştepte de la corifeii politicei noastre o declaraţie francă. Venisem de la ţară, nu numai desgustat de tot acest joc sterp al ambiţiilor, dar hotărît să las puţinilor miei amici tot dreptul de a-şi căuta o carieră unde vreau, dacă numai pentru carieră trăiesc: scrisoarea o păstrează încă amicul mieu Munteanu-Rîmnic. Dar, cum Regele cerea neapărat să i se dea concurs d-lui Titulescu, am răspuns că mă pun la dispoziţia lui Carol al II-lea fără a avea ceva de discutat cu viitorul şef al guvernului, faţă de care, întors la Vălenii-de-Munte, m'am îngrijit, cunoscînd omul, să-mi ieau toate măsurile de precauţiune. Primind portofoliul Instrucţiei de la acela care, voindu-mă şi vice-preşedinte, ar fi dorit să nu ieau un departament, aşteptam acasă să fiu chemat pentru depunerea jurămîntului.

Ce s'a petrecut pe urmă am reprodus-o în notele mele care au început să apară atunci, am repetat-o şi în Parlament, de două ori, fără să mi se poată opune vre-o tăgăduire: obiecţia de dăunăzi, in Senat, a fostului viitor prim-ministru de atîtea ori că, nedorit de şefii de partid, m'am bucurat luîndu-i locul e tot aşa de ridiculă ca şi aplausele de turmă brutală şi interesată cu care această nerozie a cui nu înţelege şi nu poate înţelege o viaţă ca a mea a fost subliniată. Am asistat, scîrbit, ceasuri întregi la comedia de refus pe care o juca expertul diplomat faţă de Regele pe care-l duşmănise odată şi pe care printr'o presă străină asupra căreia avea o explicabilă şi bine nutrită influenţă va căuta să-l compromită, pentru ca la urmă să mi se ofere, să mi se impuie mie

moştenirea guvernului de competenţe — formulă pe care eu o propusesem d-lui Titulescu acasă la mine, asigurîndu-l că nu-şi va putea aservi pe şefii partidelor şi nici pe înlocuitorii lor —, a cărui listă era pe carta ce mi-a întins-o Regele. Aceia sau oricari alţii îmi erau indiferenţi: Suveranul, care se afla numai într'un impas al combinaţiilor în care se amestecase prea multă lume, până la ultima ambiţie de aventurier sau de tînăr necopt, nu mi se adresase mie aşa cum ii spusesem cu cîteva luni în urmă, şi credeam că am fost înţeles, pentru ce valoare aş putea să am ca persoană, pentru ce amici am în jurul mieu, pentru ce idei am manifestat, ca duşman al partidelor de simplă clientela, o viaţă întreagă. Îmi cerea, într'o stare care nu putea să nu mă mişte adînc, să îndeplinesc o funcţiune trecătoare; cuvintele cu care am cedat: „Maiestatea Voastră îmi cere cel mai mare sacrificiu", căci era vorba de o situaţie financiară desperată fără să am nici o experienţă, nici legăturile necesare, — şi de aceia mi se adăugia d. Argetoianu, în ale cărui mijloace Regele punea cele mai mari speranţe—, corespundeau unei cîntărite realităţi.

Am crezut totuşi, cîteva săptămîni, că se poate face ceva, cîştigînd şi pe tînărul Suveran pentru acel „ritm nou" pe care şi azi îl cred singurul mijloc de a îndrepta lucrurile. În acest sens am vorbit ţerii, străbătînd-o săptămîni de zile, fără să primesc nimic din onorurile pentru care atîţia doresc o asemenea situaţie, şi am întîlnit pretutindeni atîta înţelegere cîtă să-mi asigure fără presiuni, — căci prefecţii noştri, luaţi din multe clanuri, au fost aşa de puţin deprinşi cu meşteşugul electoral —, fără alianţe cu alţii decît Saşii, şi aceasta fiindcă *ei* au cerut-o formal, o mai mare majoritate decît a guvernului de partid popular, cu legături internaţionale desastroase, care mi-a succedat. Era vădit că ţara vrea lucruri nouă, şi mulţi credeau că-mi va fi dat să le realisez. Măsuri de guvernămînt,

ca înlăturarea prefectului al doilea, nu erau criticate, fiindcă se credea că ele contribuie la această purificare. Mi se cereau procese contra conrupţilor, şi am încercat cîteva, pentru ca să mă conving îndată că am a face cu oameni cari şi-au luat măsurile aşa de bine încît nimeni nu-i poate atinge. Organele de lucru, ruginite prin ticăloşiile trecute, nu presintau oţelul clar şi tare de care aveam nevoie. Iar, în ce priveşte legătura electorală cu liberalii d-lui Duca, pe care o voisem, ba chiar o smulsesem Regelui pentru ca un nesucces în alegeri să nu puie Coroana într'o situaţie delicată — cu atît mai mult, cu cît căderea regelui Spaniei şi avertismentele presei d-lui Titulescu, cu atît mai învierşunat, cu cît refusasem propunerea regală de a face un ministru de Externe din acela pe care-l putusem aprecia din duelul cu Suveranul, impresionase —, concursul a fost lipsit pretutindeni aproape de sinceritate; mulţi membri ai partidului aliat pentru acest singur scop preferau să voteze cele trei beţe (bunicul, tatăl şi d-sa însuşi) ale tinărului şi foarte distinsului istoric Gheorghe Brătianu.

Întors din truda acestei lungi călătorii de propagandă, în care mă ţinusem cu pînea şi brînza din automobil, am văzut prin chiar afişul de recomandare al ziarului „Dimineaţa" că d. Argetoianu, ministru de Interne provisoriu, care s'a voit apoi definitiv — şi, întrebînd pe Suveran, mi s'a cerut s'o admit —, consideră Ministeriul ca aparţinîndu-i măcar pe jumătate. Reservam Parlamentului o precisare, care n'a lipsit, majoritatea rămînînd strîns legată de mine şi în ceasurile cele mai grele, iar oposiţia fără deosebire, căreia-i arătam o lipsă de prejudecăţi şi de interes personal neobişnuită la noi, îmi acorda o atitudine de politeţă civilisată pentru care, şi în întregimea ei — chiar dacă, în vederea partidului, nu putea să nu se facă unele demonstraţii, faţă de care fireşte am refusat o luptă nesinceră —, nu-i pot fi de ajuns de recunoscător.

Dorisem un Parlament cu caracter profesional. Sfînta prostie naţională a făcut marè haz de propunerile făcute unor asociaţii, şi mai modeste, care n'aveau fireşte prestigiul cărdăşiilor pentru putere. Nu mi-a părut rău decît de faptul că nu toţi aceşti breslaşi, oameni cu ocupaţie, trăind din munca lor, m'au înţeles pe deplin, şi că atîţia nu erau liberi de angajamente politice. Cei cari au intrat însă, meseriaşi, preoţi, profesori, mi-au fost de mare folos, păstrînd până la capăt o ţinută onestă şi loaială. Cu acest Parlament, din care n'a lipsit nimeni, acceptîndu-se şi represintanţii celei mai exagerate stînge şi dînd d-lui Cuza tot ce se cuvenia culturii, talentului, patriotismului şi perfectei sale onestităţi personale, s'ar fi putut lucra şi patru ani de zile, îndeplinindu-se lucruri care cu niciun alt Parlament nu se vor putea îndeplini, căci împrejurările s'au îndrumat tot mai mult spre acele veleităţi de dictatură pe care nu le-am avut eu nici pe ascuns, pe care nu le-am permis ambiţiei d-lui Argetoianu şi pe care alţii astăzi le răcnesc pe toate cărările în fruntea cămăşarilor lor.

Făcîndu-se tăieri curagioase în budgetul curent, în aşteptarea unor economii fără păreche la acela pentru anul următor, am încheiat, şi cu măsuri în învăţămînt, — care tindeau la simplificarea, umanisarea, libertatea, pe care nu voiau s'o primească unele capete obtuse şi unele mentalităţi de tulburători născuţi, de speţa unui Ţoni, cel mai neloaial om pe care l-am cunoscut, unui Forţu, în suferinţă de nervi, unui Nisipeanu, ale cărui dedicaţii de devotat partisan le păstrez încă după cîţi stropi de noroiu mi-a aruncat în faţă —, am încheiat, zic, o primă sesiune parlamentară, care va rămînea ca un veşnic model de bună cuviinţă şi de bună înţelegere, de muncă împreună între toate grupările şi nuanţele politice.

După ce izgonisem de la Instrucţie toată banda solicitatorilor politici şi toată gloata confusă a cutreierătorilor

de birouri, impunind oricui munca și răsplătind-o și prin daruri de vacanță, așa încit Ministeriul devenia astfel un loc curat și respectat — și ce era să fie după mine cu *Hermes trismegistos* al celor trei miniștri unul in altul sau unul peste altul! —, credeam că pentru lucrul mieu științific și pentru un trup de sexagenar, peste care, pentru intăia oară, din esces de muncă, se vor abate infirmitățile, am dreptul la citeva luni de liniște, in odăițile de la Mangalia.

Ce nu s'a uneltit in urma mea! Un intreg Fanar era la lucru, și n'aveam decit să privesc in ochii principalului mieu colaborator ca să ințeleg la ce mă pot aștepta. Veniseră la mine acolo cițiva proprietari rurali foarte împovărați, cari-mi cereau moratoriu sau alte măsuri care ar fi lovit greu in creditul țerii. Le-am refusat. Oferiam in schimb recomandații către organele fiscale pentru păsuiri indicate de situație. Din dos, un glas a țișnit: „Dar noi sintem desperați". I-am răspuns că, de oare ce de o parte e casa mea, de alta Marea, dacă ar fi desperați, s'ar fi aruncat in Mare in loc să-mi vie in casă. La o observație că se protestă polițile, am obiectat că astăzi aceasta n'are gravitatea din timpurile normale. Am fost denunțat indată, de o presă cumpărată, că am recomandat aruncarea in Mare a debitorilor — va veni vremea de li se va spune și invățătorilor că li-am dat și lor același sfat — și că am indicat ca mijloc de salvare neplata datoriilor, eu insumi presentindu-mă ca exemplu. În același timp, cum hotărisem inceperea școlilor, ca în copilăria mea, la 1-iu Septembre, aceasta a servit bandei țoniste ca mijloc de agitație. Spiritul bucureștean se distra și pe socoteala măsurilor de bună ținută impuse la Ministeriul mieu și, cum spusesem că pentru picioarele desculțe ale școlarilor din sate s'ar putea face saboți, ca in Olanda, în Franța, in Austria, ce se mai stricau de ris toți deștepții de la gazetele hrănite din distribuțiile unui Ministeriu care

devenise cartierul general al intrigilor contra mea, — și aveam dovezile în scris!

La Ministeriul de Finanțe se lucra pe sama proprie, neglijîndu-se plățile, mai ales la corpul didactic, căruia-i eram înfățișat ca răspunzător, și aducîndu-mi-se spre iscălire portofolii putrede, mai ales de la Craiova și din Oltenia, — între altele și ale fostului mieu ucenic, d. Șaban Făgețel —, care trebuiau să istovească fondul reservat în ultimul împrumut pentru altceva decît pentru faliții dispuși să între în clubul unui nou partid politic; banca Blank, ruinată, după moartea bătrînului ei șef, prin tot felul de capricii grandomane și aventuri romantice, ca și prin salarisarea politicianilor cu milioanele, era salvată, fără a-mi cere părerea, cu două miliarde, supt cuvînt că se împiedecă astfel un krach al întregului organism bancar, pe care era să-l provoace tocmai conversiunea. Ea a fost inițiată în lipsa mea la Paris, unde plecasem pentru cursul mieu și pentru lămurirea unei prese ațîțate contra mea – călătoria făcîndu-se numai cu leafa mea de director la Fontenay-aux-Roses, unde am și locuit, iar milioanele reservîndu-se pentru altă călătorie, a unui coleg care mă va înfățișa acolo ca păpușa culturală provisorie în fruntea unui Ministeriu care e al său — și condusă, în foiala intereselor condamnabile, cu totul în afară de mine.

Primit de Suveran ca de un judecător de instrucție pentru „declarațiile“ de la Mangalia, presintasem o demisie pe care o voiu înoi cînd ministrul de Finanțe a vrut să treacă salariile învățătorilor la comune și cînd, în Ianuar 1932, a reînceput, după ce se părăsise ideia Ministeriului Argetoianu, jocul de-a Titulescu – omul picînd din cer, ca în poveste, la fiecare „criză“ ministerială pe care i-o provocau acoliții. Era, în atitudinea cui sta lîngă mine, în aceia a unei prese căreia pănă la sfîrșit nu i-am sacrificat un ban, reducînd budgetul Presidenției la patru milioane și publicînd în „Monitoriu“ distribuția lor, ca și

a fondurilor, de bacalaureat și de cărți postale, creat la Instrucție, în insultele triviale și pentru copiii miei, adăugindu-se, din fonduri cunoscute mie, broșuri infame, care se vindeau la ușa Universității, în tăgăduirile oarbe de patimă a oricărui merit în chiar știința mea, în faptul că, atunci cînd prostul scria, isteții interesați rînjiau, fără ca un glas de protestare să se ridice din miile mele de elevi, iubiți și ajutați, era în toate acestea, ca și în atitudinea săracilor cu duhul cari cred totul, și despre oameni cari au dreptul mai mult să fie respectați, o astfel de ticăloșie încît biruia disprețul ce se produsese în mine prin toate miseriile unei vieți de neînțelegere și prigonire.

Ce m'a susținut până la acel Consiliu din Maiu, presidat de Regele, Consiliu în care, după vădirea insuficienței conducătorului Finanțelor, nu știu ce răspundere pare că a căzut asupra mea, — și n'am știut cum să acopăr mai răpede în cabinetul Suveranului foaia unei demisii de indignare și desgust —, au fost două lucruri.

Întăiu, asentimentul continuu al Parlamentului. În chestia zahărului, punîndu-mi-se piedeci pe care le-am evitat, ca să nu se mai vorbească apoi nimic din partea acelora chiar cari o stîrniseră, apoi în aceia a salarisării învățătorilor, în care a trebuit să apăr intențiile, desaprobate de mine, ale d-lui Argetoianu, pentru ca tot d-sa să apară în ultimul moment printr'o lovitură de teatru ca salvatorul lor, el a stat lîngă intențiile mele bune și m'a ajutat să biruiu intrigile, fără a mai vorbi de proiectele mele de învățămînt, votate aproape unanim. Cînd, în April, mă despărțisem de acești colaboratori fără deosebire de partid, mulțămindu-li călduros, era cea mai deplină sinceritate și în cuvintele mele și în aplausele care nu erau numai ale unor prieteni politici. În special d-rul Angelescu mi-a fost pentru legile școlare un bun și prietenesc sfătuitor.

Apoi, știind bine că-mi sînt numărate zilele, era dorința

de a introduce în școală ceva măcar din ideile nutrite o viață întreagă. Idei despre școala primară, din care am vrut să fac sufletul satului, cu directori aleși de colegi, cu revisori ieșiți prin concurs, cu înaintări, nu după buchea învățată, ci după munca depusă în mijlocul sătenilor, cu ateliere de lucru, cu cariera deschisă învățătorilor și în alte domenii de învățămînt. Mi s'a răspuns cu urletele unor bande electorale conduse de meșterul agitator, totdeauna..., duios și sincer, care e învățătorul veșnic desertor de la catedră Țoni. Apoi idei despre școala secundară, căreia-i dădeam libertate și inițiativă, cu profesori ieșiți din concurs, cu directori voiți de colegi, cu inspectori de la Universitate, cu desființarea jocului oarelor și restabilirea catedrelor întregi, cu înlăturarea alipirii de manual și superstiției oarelor, cu reunirea școlilor prin impunerea cîtorva lecții aiurea decît unde e catedra proprie, iar, pentru școlari, cu desființarea examenelor la sfîrșitul anului, cu vacanța de la 1-iu Iunie, cu desființarea drămăluirii notelor, cu educatorul, „democraticul" lucru manual și cu expozițiile produselor acestei îndeletniciri. În fine, idei despre Universitate, cu desfacerea de tirania miniștrilor de partid, cu guvernarea prin statute alcătuite de dînsa însăși, cu Consilii interuniversitare, de legătură, cu ideia unui budget global, pe care singură și l-ar administra. Cream și, în fiecare localitate, marele Consiliu cultural al tuturor membrilor corpului didactic, de la cel mai mărunt învățător la rectorul universitar.

Păcate grele... Un congres al acestui corp s'a adunat în Maiu ca să arunce injurii nemai auzite asupra tiranului flămînzitor al colegilor săi. Ce ipocrisie și ce decădere!

Am ieșit din această osîndă fără un cuvînt de mulțămită pentru cît servisem, fără un semn de atenție pentru cît mă jertfisem. Iar, în alegerile făcute de țărăniștii urgisiți în 1931 și de Rege și de popor, d. Argeto-

ianu, om popular, a putut să între în Cameră, iar eu, de la care venise tot răul, fiind, cum a scris in glumă un ziarist prieten, „cel mai prost om din România“, și adaug: cel mai rău și cel mai răpareț, ba chiar designat și instanțelor judiciare pentru zecile de milioane ce mi le-am însușit, rămînea să mă folosesc de articolul din Constituție care-mi dădea un loc în Senat, unde cînd am ridicat, într'un tărziu, glasul, nu mi s'a cruțat nicio injurie, iar în Cameră s'a cerut, de un V. V. Haneș, anularea printr'un articol unic a tot ce făcusem pentru școală.

Suferințile morale mi le-am arătat în *Trei ani de la restaurare;* în *Isprava* am învederat ce s'a pus în locul incapacității mele, iar în *Supt trei regi*, care nu e decît continuarea obiectivă, cu cît de puțin amestec al persoanei și operei mele, a Istoriei Romînilor în limba germană, am arătat, ca istoric, ce a vrut să facă o generație pe care lipsa de solidaritate, determinată în mare parte de livide invidii, a împiedecat-o de a crea, peste atîtea ruine și atîtea lacrimi, o adevărată Romănie Nouă, — singura care poate trăi. Mulți s'au supărat, nimeni n'a îndrăznit să proteste.

Ce să mai vorbesc de ce am făcut, de ce am ținut să fac și după aceia?

Și așa stau, la șaizeci și doi de ani ai miei, sigur și tare, mîndru, drept înaintea conștiinții mele și a judecății vremurilor.

Vălenii-de-Munte,
25 Septembre 1933.

TABLA CAPITOLELOR